

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192813

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—552—7-7-66—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83/M34D Accession No.

Author वि. ज.

Title एका रत्न

This book should be returned on or before the date last marked below.

गृहं तु ग्रहिणीक्षिप्तं कांतारादतिरिच्यते ।

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीची पुस्तकमाळा.

पुस्तक १ ले.

धाकट्या सूनबाई.

"Give me book, the world is before thee,
Stand for the truth though all the world deride,
Give me book though all the world ignore thee;
True what need'st thou 'beside'?"

त. काशीनाथ रघुनाथ मित्र.

यांनी लिहिले.

(षष्ठमावृत्ति.

मुंबई.

जक ग्रंथप्रसारक मंडळी.

मे १९२३.

सर्व हक्क स्वाधीन.)

Printed and published by D. R. Mitra, ~~at~~
Manoranjan Press, 3 Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,
for the Manoranjan Grantha; Prasarak Mandal,

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

आमचे प्रिय वंगबंधु श्रीयुत जोगेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय यांच्या 'कनेक्श', 'मने' आझाला आपला लळा लावल्यामुळे जोगेंद्रनाथ बाबूंकडून आझीं तिला न घेतले व पितृस्नेहाने तिचे लालनपालन करून ती उपवर होतांच आज वाचकांच्या पदरीं घालीत आहो. आमच्या लाडक्या सुशीलेचा बाळपणाच बंगाली वेष दूर करून तिला आमचा मराठी वेष देताना आपल्या ल रीतिरिवाजांस साजेशोभेसा त्यांत यथोचित फेरफार करावा लागला आहे. गरीब, आमचे सामर्थ्य अल्प; सक्तीप्रमाणे आमच्या सुशीलेला, गरिबीच्या पोषाखानेच सजवून पाठविली आहे. वाचकांस एवढीच विनंती आहे त्यांनीं सुशीलेच्या रूपापेक्षां गुणांकडेच नजर देऊन तिला वागवून घ्यावी ज्यावर लोभ ठेवावा. दुसऱ्यांचे दुःख पहातांच तत्काळ कळवळणारी, सहजाच्या उपयोगी पडण्यास झटणारी व दुसऱ्याच्या सुखासाठीं आपल्या वैश्वाचीहि पर्वा न करणारी अशी ही भाकटी सूत्रबाई आमच्या वाचकांच्या घरांत यत्किंचित् तरी सुखसमाधानच उत्पन्न करील; अशी आम्हांक सा आहे. ईश्वराने ही इच्छा पूर्ण करावी, एवढीच त्याच्यापाशीं अनन्य आर्तनें प्रार्थना आहे.

काशीनाथ रघुनाथ मित्र.

गांव, मुंबई.
मार्च, १९०२. }

सहाव्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

वा. श्रीयुत काशीनाथपंत मित्र यांनीं लिहिलेले हे 'मनोरंजक ग्रंथप्रसा मंडळी'च्या पुस्तकमालेंतील पहिले पुस्तक लोकादरास पात्र होऊन आज पुस्तकाची सप्तवी आवृत्ति प्रसिद्ध होत आहे, याबद्दल समाधान वाटते. याच्या महर्गतेमुळे या आवृत्तीची किंमत थोडीशी वाढवावी लागली आहे. गांव, मुंबई.
१५ मे १९२३. }

वा. र. मित्र

अनुक्रमणिका.

करण १	लें, पवनेच्या घाटावर.	...	...	...	...	...	९
" २	रें, थोरल्या सुनबाई.	...	...	...	...	...	१३
' ३	रें, विनोबा.	...	...	...	...	...	१८
' ४	थें. सद्भाऊंचें श्वशुरालयीं प्रयाण.	...	...	...	...	...	२१
' ५	वें, गोष्ट गांवभर पसरली....	...	...	...	...	...	२५
' ६	वें, विनोबांची संसारदक्षता.	...	...	...	...	...	२८
' ७	वें, छिद्रान्वेषण.	...	...	...	...	...	३५
' ८	वें, पार्वतीबाईंचें माहेरघर...	...	...	...	...	...	३८
' ९	वें, जामातांची श्वशुरगृही संभावना.	...	...	...	...	...	४३
' १०	वें, बालसहधर्मिणी.	...	...	...	...	...	५०
' ११	वें, विचारे सद्भाऊ !	...	...	...	...	...	५५
' १२	वें, आईनें पाठविलें झणून !	...	...	...	...	...	५७
' १३	वें वहिनीला तर कांहीं चाकरी नाही ना ?	...	...	...	...	...	६२
' १४	वें, सगळाच घोंटाळा.	...	...	...	...	...	६५
' १५	वें, हें स्वप्न तर नसेल !	...	...	...	...	...	६७
' १६	वें, विनोबांची सासुरवाडी.	...	...	...	...	...	७०
' १७	वें, बाळकृष्णा.	...	...	...	...	...	७४
' १८	वें, पतिपत्नींची भेट.	...	...	...	...	...	८३
' १९	वें, नानासाहेब देशमुख.	...	...	...	...	...	८७
' २०	वें, सुशीलेची सासरीं पाठवणी	...	...	...	...	...	९४
' २१	वें, सून नव्हे-साक्षात् लक्ष्मीच !	...	...	...	...	...	९७
' २२	वें, धाकट्या सूनबाई स्वगृही	...	...	...	...	...	१०१
' २३	वें, धाकट्या सूनबाईंची संसारक्षता	...	...	...	...	...	१०६
' २४	वें, माधवरावांची प्रणयतृष्णा	...	...	...	...	...	१०९
' २५	वें, मनोरमेचें पतिसौह्य	...	...	...	...	...	११७
' २६	वें, गार्डनपार्टी	...	...	...	...	...	१२२

प्रकरण २७ वें, आत्महृत्येचा प्रयत्न	...	...	...	...	१३७
" २८ वें, गंगाबाईचें उग्र स्वरूप	...	...	...	...	१३७
" २९ वें, दहा हजारांचा चेक	...	...	...	...	१४०
" ३० वें, निर्व्याज प्रेम	...	...	...	...	१४३
" ३१ वें, पति झणजे देवता नव्हे काय ?	...	...	...	...	१४७
" ३२ वें, पश्चात्ताप आणि प्रायश्चित्त	...	...	...	...	१५२
" ३३ वें, मनोरमा आणि लक्ष्मीबाई	...	...	...	...	१५८
" ३४ वें, थोरल्या सुनबाईचें आगमन.	...	...	...	...	१६१
" ३५ वें, विषवृक्षाचें बीजारोपण.	...	...	...	...	१६५
" ३६ वें, गंगाबाईचा सूड.	...	...	...	...	१७३
" ३७ वें, पापाचा घडा भरला.	...	...	...	...	१७९
" ३८ वें, पुनर्मिलन.	...	...	...	...	१८५
" ३९ वें, पुराच सूड उगविला.	...	...	...	...	१९०
" ४० वें, शापभ्रष्ट देवता !	...	...	...	...	१९४
प्रकरण शेवटलें, उपसंहार.	...	...	...	...	२००

धाकट्या सूनवाई.

प्रकरण पहिलें.

पवनेच्या घांटावर.

वैशाखाचे दिवस. अकरांचा समय झाला आहे. ऊन एकसारखें रखरखतें आहे. घराबाहेर पाऊल काढण्यास कोणाचें मन घेत नाही. प्रस्त्यांत चिटपांखरुंहि आढळत नाही. रानामध्ये गुरेवांसरें हळुहळू मोठ-
मोठ्या झाडांच्या सावलीचा आश्रय करूं लागली आहेत. मोठ्या पहाटेस बाहेर पडलेला पक्षिगण या वेळीं भक्ष्यशोधार्थं हिंडण्याचे परिश्रम न करतां झाडांच्या सुशीतल छायेमध्ये लपत आहे. आसपासचे विशाल वृक्ष हा वेळपावेतो कोकिलादि पक्षिगणांच्या सुमधुर कलरवानें गजबजून गेले होते, तेहि सांप्रत निःशब्द झाले आहेत. जिकडेतिकडे शांततादेवीचें साम्राज्य पसरलें आहे.

गांवाच्या बाह्यप्रदेशीं जरी याप्रमाणें सुशांत दिसत आहे, तरीहि पवना नदीवर या वेळीं मारे एकसारखी गडबड उडाली आहे. या ठिकाणीं गांवांतील वृद्ध, प्रौढ, तरुण स्त्रिया आणि बालिका यांची एकच गर्दी झाली आहे. कोणी स्नान करीत आहेत, कोणी धुणीं धूत आहेत, कोणी धुतलेलीं वस्त्रे वाळवीत आहेत, कोणी भांडीं घांशीत आहेत, कोणी कांहीं करताहेत कोणी कांहीं करताहेत, अशी मारे घांदल उडाली आहे. इतक्या बायका एकत्र मिळाल्यावर शांततेचें नांव तरी कशाला पाहिजे ! शेन बायकांची भेट झाली आणि त्या अगदीं स्तब्ध बसल्या, असें कधी-तरी घडलें आहे ?

पवनेच्या घांटावर या वेळीं एका महत्त्वाच्या विषयाची चर्चा चालली होती. सगुणाबाईकडून विषयास सुरवात झाली. त्या क्षणतात “नाहीं म्हाई, असा डौल त्रिभुवनांत कुठं कुठं पाहिला नाही ! शहरांतली, लिहा-
याचायला शिकलेली, झणूनच का हो गोपकाबाई, हला एवढा डौल !”

धाकट्या सूनबाई.

हातांतील भांडीं लवकरलवकर पाण्यांत बुचकळून गोपिकाबाई क्षणाच्या “नाहीं तर दुसरं काय ! पण मी क्षणतें, जळला मेलो तो एवढा डौल कशाच्या जोरावर ? नवऱ्याला कांहीं रोजगार असता, अंगावर दोन दागिने असते, तर मेलं असो कांहींतरी ! पण इच्या तर अंगावर गुंजभरहि सोनं नाही. सकाळ गेली—दुपार कशी जाते याची भ्रांत, मग एवढा डौल तो कशाला !”

“ठीक बोललां गोष्काकाकू,” यमुनाबाईंनीं अनुमोदन दिलें. “त्या दिवशीं कनई, पार्वतीचीं दोन्ही मुलं भुकेनं अगदीं व्याकुळ होऊन रस्त्यांत रडत उभी होती. मी त्यांनां घरीं नेऊन कांहीं खायला दिलं. पण हें कांहीं बाई तिला सहन झालं नाही ! माझ्यावर तिनं हव्वं तसं तोंड सोडलं, नि पोराला मारझोड करीत घरीं घेऊन गेली. त्या दिवसापासून मीं तर बाई तिचं नांवच सोडून दिलं आहे—”

इतक्यांत नान्याची आई धूत असलेलें लुगडें तसेंच हातांत लोंबत ठेवून क्षणाली “काय ग बाई, लिहावाचायला येतं क्षणूनच का या पोरीनां एवढा तोरा ? मलाहि बाई मोठी भीति वाटूं लागली आहे—आमच्या नान्याची बायकोहि लिहावाचायला शिकलेली आहे—”

गालांतल्या गालांत हंसत, हळूच डोळे मिचकवीत यमुनाबाई क्षण-तात “मावशी, तुझाला नको हो त्याची भीति ! तुमच्या द्वारकीला नुस्तं कुठं ‘ट फ’ करतां येत असेल नसेल, त्याच्या पलीकडे नाही कांहीं !”

यावर यशोदाबाई क्षणाच्या “बायकांनीं लिहावाचायला शिकणं चांगलं, वाईट तर नाहीच नाही ! लांब कशाला, या पार्वतीचीच जाऊ—राधा-बाईंची धाकटी सून लक्ष्मी पहा ना ! गेल्या मार्गेंसरांत ती सासऱ्याच्या वर्षश्राद्धाला आली होती. सगळ्यांशीं कशी हंसूनखेळून असे. पोरगी किती तरी मर्यादशील क्षणून सांगूं ? थोरामोठ्याची ‘लेंक, पण विचारीला नवें कसा तो ठाऊकहि नाही—”

पवनेच्या घाटावर.

“अस्सं अस्सं ?” गंगूने मध्येच खोचून प्रश्न केला. “पण काहो काकू, लक्षुमी आतां सासरीं कां बरं येत नाही ?”

नान्याची आई आपला उद्योग बंद ठेवून पुनः झणाली “येईल कशाला ? घरीं खायला काय आहे ? मोठा दीर तर आज दोनतीन वर्स घरीं बसला आहे, रोजगार ना घंदा. यजमान तर बोलूनचालून चंगी-फंगी ? बिचान्याला कवडी मिळविण्याचीहि अकल नाही. आणखी—ती हकीगत तुम्हीं नाही का ऐकिली—(इकडेतिकडे पाहून हळूच) लक्षुमी कनई, श्राद्धाच्या वेळीं आली होती, त्या वेळीं तिचे सगळे दागिने यांनीं गहाण कीं हो टाकिले ! झणूनच तर तिचा बाप आतां तिला सासरीं घाडीत नाही—”

यशोदाबाई ह्यणाल्या “लक्षुमीचा नवरा चंगीफंगी असूं द्या, परंतु मोठा परोपकारी बाई ! दिवस असो रात्र असो, कुणालाहि अडल्या वेळीं विनोबाला हांकदिखील मारावी लागत नाही. असा दयाळु पुरुष आपण तर बाई कुठं पाहिला नाही !”

याप्रमाणें ही चर्चा अगदीं ऐन रंगांत आली आहे, इतक्यांत ‘ठंठं’ असा भांड्यांचा शब्द करीत पार्वतीबाईंच्या मासू राधाबाईं हळुहळू घाटावर येऊन पोहोचल्या. तत्क्षणीं परस्परांच्या नेत्रसंकेतानें सर्व मंडळींत तार पोहोचली ! सर्वजणी एकदम चूप झाल्या. कोणी पूर्ववत् मोठ्या जोरानें भांडीं घासूं लागल्या, कोणी तोंडानें ‘शूः शूः’ असा शब्द करीत लुगड्यांला घाव घालूं लागल्या, कोणी घाटावरील गणपतीला प्रदक्षिणा घालण्यांत गर्क झाल्या, अशा ज्या त्या आपापल्या उद्योगांत निमग्न होऊन गेल्या. नंतर कोणाच्या तोंडून एक शब्दहि निघाला नाही. राधाबाईंची ती गंभीर आणि विरक्त मुद्रा पहातांच कसलें काय नि कसलें काय, जी ती गुपचूप काम आटोपून आपापल्या एरचा रस्ता सुधरूं लागली. नान्याची आई खेरीज करून हळुहळू सर्वजणी निघून गेल्या.

धाकळ्या सूनबाई.

थोड्या वेळानें राधाबाईची स्वतःशींच बडबड सुरू झाली. “हं, काडीची तरी अकळ ! बेशरम कुठली ! उद्यां समजेल मी मेल्यावर मागं काय दशा होईल ती ! नि माझं हो मलं असं कसं फुटकं कपाळ ! देवालासुद्धां माझी अजून करुणा येत नाही नि तो मला घेऊनहि जात नाही. हा एवढा माथ्यावर दिवस आला तरी अजून आंघोळहि नाही ! मीच मेली निलाजरी झणून तर ही रात्रीचीं भांडीं घेऊन आल्ये—”

नान्याची आई गणपतीला प्रदक्षिणा घालीत होती, ती लगबगीने खाली उतरून धुतलेलीं लुगडीं खांद्यावर टाकून झणाली “ राधाकाकू एवढं हें नाकापेक्षां जड मोतीं तुमच्या या दयाळु स्वभावामुळंच ना झालं ! झणूनच मी झणत असतें बरं, कीं, या पोरीनां मुळापासूनच चांगल्या धाकांत ठेविल्या पाहिजेत.”

राधाबाई करुणस्वरानें झणाल्या “उमाबाई, तुम्ही कांहीं मला परक्या नाहीत, झणूनच मी तुम्हाला मोकळ्या मनानं सांगतें बरं ” असें झणून त्यांनीं नान्याच्या आईचा हात घरला व त्या दोघी घाटाच्या एका पायरीवर जाऊन बसल्या. बराच वेळपावेतो राधाबाई उमाबाईला आपल्या थोरल्या सुनेच्या कागाळ्या सांगत होत्या; परंतु सगळ्या कांहीं त्यांच्यानं सांगवल्या नाहीत. बोलतांबोलतां एकदम त्यांचा गळा दाटून आला. डोळ्यांतून गंगायमुनांचे प्रवाह सुरू झाले.

नान्याची आई अनेक मिष्ट शब्दांनीं राधाबाईचें सांत्वन करूं लागली. ती झणाली “काकू, पार्वतीला कांहीं दिवस माहेरी लावून द्या ना परती ! तुम्हाला आतांशा काळ नाही अनुकूल, झणून झणतें. लक्ष्मीला आणा थोडे दिवस. पोरगी तर खरोखर लक्ष्मीच आहे ! ”

राधाबाई डोळे पुसून झणाल्या “तिला इकडे आणून काय बाई करूं ? ती तर पार्वतीपेक्षांहि जास्त लिहावाचायला शिकलेली, तेव्हां जरा घास्तीच वाटते. आमच्या विनूला तर तुम्ही ओळखतांच ! पोराचं संसाराकडे मुळीं लक्ष्यच नाही. सदा लोकांच्या कामाला वाहिलेला !

थोरल्या सूनबाई.

आज कोण झणे त्या येसंभटजींच्या भावजयीच्या-मामाच्या-पुतण्याचा-मेव्हणा वारला, चालला त्याचं मढं उचलायला ! त्या हरभट जोशांची काकू पंढरीच्या यात्रेला निघाली, हा चालला तिला पोंचवायला ! कुणी मसणं दुखण्यानं मरत पडलं आहे, हा चालला रात्रीच्या रात्री त्याच्या उशाशीं जागत बसायला ! असा वेढंगी कारटा त्रिभुवनांत आढळायचा नाही ! जीव त्रासला बाई याच्या या अशा ढंगांनीं—”

“सुनेला घरीं आणा, झणजे आपापच मुलाचं लक्ष्य संसाराकडे लागेल—” नान्याची आई हंसत हंसत झणाली.

नंतर असेंच आणखी कांहीं बोलणें होऊन नान्याची आई निघून गेली. भांडीं घासून झाल्यावर राधाबाईहि घरीं परतल्या. साऱ्या रस्त्यांत त्यांच्या मनांत हीच गोष्ट एकसारखी घोळत होती.

प्रकरण दुसरें.

थोरल्या सूनबाई.

सदुभाऊंचें घर एकमजली, पक्क्या विटांचें होतें खरें; परंतु सांप्रत बहुतेक स्थळीं त्याची अगदीं मोडतोड होऊन गेलेली दिसत आहे. पुढील दरवाजाला लागूनच एक दिवाणखाना आहे; परंतु सांप्रत येथें बसण्या-उठण्याची मुळीच सोय नाही. उंदीर, घुशी वगैरे मंडळी दिवसारात्रीं निर्विघ्नपणें येथें विहार करीत आहे ! दिवाणखान्याच्या आंतल्या बाजूस देवखोली आहे. सांप्रत ही कीटकप्रभृति जीवकुलाची लीलाभूमि होऊन बसली असून केरकचऱ्याचें तर येथें पूर्ण साम्राज्य माजलें आहे. पडकीं मिताई वट, अश्वत्थप्रभृति नानावृक्षांनीं व्यापून टाकिली आहेत. अंगणांत तर कांहीं विचारूंच नका ! नाही झणावयाला घराच्या आंतल्या अंगांस काय त्या तीनचार लहानलहान खोल्या साधारण स्थितीत आहेत. एक स्वयंपाकाची व दुसऱ्या इतर. एकंदर घराची व्यवस्था अशी

धाकट्या सूनबाई.

अति शोचनीय झालेली, छपरावर घड कौलें नाहीत, भिंतींची जागजागी पडापड झाली आहे, जिकडेतिकडे घाणचघाण व केरचकेर ! घरामध्ये कोठेहि पहा. मूर्तिमती दारिद्र्यदेवी विराजमान झाली आहे ! राधाबाईंनी घरी येतांच हातांतील भांडी स्वयंपाकघरांत नेऊन ठेविली. अंगावरील ओलें वस्त्र सोडलें आणि “मुली, मुली, अग—मुली !” अशा त्या हांका मारुं लागल्या.

पार्वतीबाई आपल्या खोलीमध्ये एका हातरीवर मोठमोठ्याने घोरत पडल्या होत्या. अर्थात् सासूच्या या हांका कांहीं त्यांना ऐकू आल्या नाहीत. राधाबाईला वाटलें, सून कांहीं घरांत नाही, कसल्या तरी कामकाजाकरितां शेजारीपाजारी कोठें गेली असेल; परंतु लागलेंच त्यांच्या मनांत काय आलें कोण जाणे ! खिडकीची फळी मोठ्या जोरानें उघडून त्यांनीं आंत पाहिलें, ती त्यांची सून खोलींत ‘घुर—रं घुर—रं करीत खुशाल घोरत पडली आहे.

राधाबाईनां जन्मापासून बडबड्या रोगानें ग्रासलें होतें. बरें, आतां ज्याच्याशीं बाचाबाची झाली असेल त्याच्याचबरोबर क्षणभरानें हास्य विनोदास प्रारंभ ! बिचारीच्या मनांत किल्मिष झणून कसें तें नसे. कामकाजाचा हातारीला मुळींच कंटाळा नव्हता; उलट रात्रनिवस मेहनत करण्यास ती हपापलेली; परंतु हातानें काम करतां करतां कोणावर तरी मधुनमधून तोंड सोडल्याविना तिला काम करण्याला उत्साह झणून वाटतच नसे. कोणी तडाख्यांत नाहीच सांपडलें, तर त्यांनीं आपल्या अदृष्टालाच दोष देत बसावें. अथवा गरीब बापड्या मुक्या मांजरावांसरांवर तोंडमुख ध्यावें. एवंच, कोणा ना कोणावर तरी राग काढल्याविना त्यांच्या जिवास चैनच पडत नसे. तरीहि थोरल्या सुनेच्या समक्ष एक अवाक्षरहि उच्चारण्याची हातारीची कधीं छाती होत नसे. कारण सूनबाई होत्याच तशा ! तेव्हां आज सून निजलेली पाहिल्यावर असा अनायासें आलेला मुयोग त्या हातचा थोडाच जाऊं देतात !

थोरल्या सूनबाई.

“ काय तरी अकल हो पण ! खावं प्यावं नी खुशाल घोरत पडावं. माझ्या मेलं तोंडांत थेंबभर पाणीहि पडलं नाही, नि ही—मुलांचीं लग्नं करून सुना आणायच्या, त्या देव्हान्यांत बसवून पूजा करण्यासाठींच नाही का ? भिकरड्यांच्या पोरीनां—”

पुढचे शब्द तोंडांतल्या तोंडांतच राहिले. पार्वतीबाई मोठ्या फण-फान्याने उठून खाड्दिशीं दरवाजा उघडून बाहेर पडलेल्या पहातांच राधाबाई एकदम चपापल्या. इकडे सूनबाई एकेक डोळा एवढाएवढा करून गर्जना करूं लागल्या “ कोण माझा बाप भिकरडा ? नि इथें काय उजेड पडला आहे पहा ना ! इथें तर दाराशीं हत्ती झुलताहेत ! ” सून काय बोलली हे सगळें कांहीं झालारीला बरोबरसें समजले नाही. ‘ दाराशीं हत्ती झुलताहेत ’ हे शब्द मात्र तिच्या काळजाला झोबून गेले. राधाबाईच्या डोळ्यांत घळकन् पाणी आलें. बराच वेळ-पावेतो त्या रडत होत्या, परंतु सूनबाईनां कांहीं सासूचें हें रडणें आवडलें नाही. हो बरोबरच आहे, मुलांवाळांचें घर आणि भर मध्यान्हीचा समय. अशा वेळीं थेरडीचें ‘ हां हूं ’ त्यांनां कसें बरें सहन व्हावें ! त्या मान मोडून व तोंड वांकडेंतिकडें करून झगल्या “ एकलें का, तुझीं अगें वेळींअवेळीं रडत जाऊं नका ! या घरांत पडल्यापासून एकहि दिवस मेला सुखाचा कसा तो पाहिला नाही ! घरीं येऊं द्या, याचा काय तो पक्का बंदोबस्त केल्याशिवाय मी त्या घरांत पाणी पिणार नाही—”

“ करून करून तें काय करणार बाई तूं ? मला घरांतून घालवून देणार होय ? कर बाई तसं—तूंहि सुखी हो, नि मीहि सुटेन एकदाची तुझ्या त्रासांतून ! तुझा हा दिमाख माझ्यानं कांहीं आतां सहन करवत नाही—” झालारी अधिकच रडूं लागली.

पार्वतीबाई अति संतप्त होऊन झगल्या “ अहाहा ! थेरडीच्या गोष्टी तरी ऐका ! मी असं कधीं बोललें तरी ? ”

धाकट्या सूनबाई.

सुनेच्या या भाषणाने राधाबाई पराकाष्ठेच्या चिडल्या. त्यांचे ओठ थरथरुं लागले. त्या दोघीहि हातवारे करुं लागल्या, माना वांकळ्यातिकळ्या मोडूं लागल्या, वेडेवाकडे सूर काढून एकमेकींना टोंचून बोलूं लागल्या— असा घोर संग्राम माजला. घरांत असें भयंकर रणकंदन माजले आहे, इतक्यांत बाहेरून सद्दूभाऊंची स्वारी अंगणांत येऊन ठेपली. घरांतील ही प्रचंड खडाजंगी दुरूनच त्यांच्या कार्नी पडतांच त्यांचा जीवच उडून गेला. विचार्यांचा पुढें पायच उचलेना; परंतु आपण आंत न गेल्यास हा अग्नि विघ्नार नाही, उलटा अधिकच प्रदीप्त होईल, असा विचार करून भीत मनाने त्यांनीं हळुहळू अंतर्गृहांत प्रवेश केला. मुलाला पहातांच राधाबाईंनीं रडतरडत त्याला सुनेच्या सगळ्या कागाळ्या सांगण्यास सुरवात केली. पार्वतीबाईंनींहि बरेच तिखटमीट लावून नवऱ्यापाशीं सासूचें गुणवर्णन केलें. तें ऐकतांच ह्यातारी थक होऊन गेली. विचारे सद्दूभाऊ मोठ्या संकटांत पडले. एक बाजूस प्रत्यक्ष आई, दुसऱ्या बाजूस मूर्तिमंत कजाग पत्नी ! कांहीं वेळपावेतों ते एखाद्या पाषाणाच्या मूर्तीप्रमाणें स्तब्ध राहिले. त्यांच्या तोंडांतून शब्दच निघेना. नंतर त्यांनीं बायकोची बरीच निर्भर्त्सना केली. त्याबरोबर पार्वतीबाई मोठ्यामोठ्यानें रुदन करुं लागल्या. रडतरडतच त्यांनीं आपल्या निजलेल्या दोन्ही मुलांना जागें केलें व त्यांना बरोबर घेऊन रागानें जळफळत त्या घराबाहेर पडल्या. जातेवेळीं यजमानांची षोडशोपचारें येथेचल पूजा करण्याची त्यांनीं बाकी ठेवली नाही. घरांतून बाहेर न जाण्याबद्दल त्यांची कोणीहि समजूत केली नाही. सद्दूभाऊंनीं तर त्यांची स्वतःच निर्भर्त्सना केली होती, यामुळे त्यांच्याकडून त्यांचें सांत्वन होण्याची गोष्टच काढावयाला नको. राधाबाईंचा रागहि अजून शांत झाला नव्हता, यामुळे त्याहि सुनेची समजूत करुं शकल्या नाहींत. शिवाय ही झणजे खरोखरच माहेरीं निघून जाईल अशी त्या मायलेकां-पैकी एकानेहि कल्पना केली नव्हती. सूनबाईंना मात्र वाटत होतें

थोरल्या सूनबाई.

कीं, आपण माहेरीं निघून जातें असा धाक दाखवून घराबाहेर पडतांच यजमान आणि सासूबाई उभयतांहि आपली मनघरणी करावयास येतील व आपल्याला थांबवितील; परंतु बराच वेळ झाला, तरी कोणीहि त्यांनां परतविण्यास आलें नाहीं, तेव्हां तर त्यांचा क्रोधानल द्विगुणित झाला आणि त्या क्रोधावेशांत मागलापुढला कांहींएक विचार न करतां, जळफळत तडफडत त्या सखू मोलकरणीच्या घरीं गेल्या व तिला बरोबर घेऊन खरोखरच माहेरीं चालत्या झाल्या.

इकडे सद्दूभाऊ मृदु शब्दांनीं आईला दोन समजुतीच्या गोष्टी सांगूं लागले. “आई, तूंच पहा, आपली तर अवस्था ही अशी ! आजचा दिवस गेला, उद्यांचा कसा जातो, या चिंतेनें माझें मन नेहमीं अस्वस्थ असतें; आणि त्यांत तुमचीं हीं रात्रंदिवस भांडणें नि रडारडी, कशा बरें सहन कराव्या ? अशानें घरांत लक्ष्मी कशी बरें नांदेल ?”

मुलाचें हें किंचित् रागाचें भाषण ऐकतांच राधाबाई ओकसाओकसीं रडूं लागल्या; परंतु संतापातिशयानें सद्दूभाऊंचें अंतःकरण अति क्षुब्ध झालें असल्याकारणानें ते आईचें यत्किंचित्हि सांत्वन करण्याच्या भानगडींत पडले नाहींत. आणि ही गोष्ट तर त्या मानी राधाबाईंच्या जिवाला फारच लागली. मागल्या साऱ्या गोष्टी आठवून हेळ काढून त्या जास्तच रडूं लागल्या; परंतु त्यांच्या रडण्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. सद्दूभाऊ संतापानें जे तेथून उठून गेले ते कांहीं आईचा राग शांत करण्यासाठीं पुनः आंत आले नाहींत.

राधाबाईंचें रोदन प्रथम सप्तमांत चाललें होतें. क्रमाक्रमानें तें पंचमांत उतरलें. पंचमांत तरी किती वेळ राहील ? आस्तेआस्ते तें खरजांत उतरत जाऊन सरतेशेवटीं तर अगदींच बंद झालें.

धाकट्या सूनबाई.

प्रकरण तिसरें.

विनोबा.

एकाच्या सुमारास आस्तेआस्ते विनोबांची, स्वारी घराकडे वळलं अंगणांतूनच मोठमोठ्यानें ते हांका मारूं लागले “ आई; आई—ए आई—अ !”

राधाबाईचें रुदन या वेळीं अगदीं बंद झालें होतें. त्या तोंडावरु लुगळ्याची चौघडी गुरफटून घेऊन माजघरांत एका बाजूस निजल्य होत्या. सद्दूभाऊहि खिन्न मनानें आपल्या खोलींत स्तब्ध बसले होते अर्थात् विनोबांला कोणाकडूनहि ‘ओ’ मिळाला नाही. पुनः स्वारी हांव मारूं लागली “ वहिनी, अहो वहिनी ! अरेच्या ! कुणी घरांत आ कीं नाही ?”

विनोबांची ही गडबड ऐकतांच सद्दूभाऊ मंदमंद पावले टाकी खोलीच्या बाहेर येऊन झणाले “ कोण—विनू ? इकडे ये.”

सद्दूभाऊंचा उतरलेला चेहरा पहातांच विनोबा लगबगीनें धांवत गेले आणि कावरेबावरे होऊन आग्रहानें विचारूं लागले “ दाद घरांत कुणीच दिसत नाही, हें काय ! आई नि वहिनी गेल्या तरी कुठें ?

“आई आहे आंतल्या खोलींत निजलेली. आणि ती शिंची गेल आहे कुठें जगूला नि दामूला बरोबर घेऊन रागानें.”

“अं: ! कांहीं भांडणभिंडण झालें वाटतें ?”

“मोठें जंगी !”

“बरें, वहिनी गेली तरी कुठें ? ”

“जाईना का कृत्या मरणांत !”

विनोबा यावर कांहींएक बोलले नाहीत. त्यांनीं हळुहळू घराबां पडण्यास सुरुवात केली, ते बाहेर जात आहेत असें पाहून सद्दूभाऊ झणतात “ विनू, कुठें जातोस ? ”

“एकवार झटलें वहिनी कुठें गेली आहे त्याचा तपास करून यावें

विनोबा.

“मरुं दे अवदसेला ! उशीर फार झाला आहे, तूं जेवून घे कसा अगोदर. आई पण जेवली नाहीं अजून. जेवणखाण आटोपल्यावर सावकाशपणें मग जा.”

“पण जगू नि दामूहि बरोबर आहेत ना ?”

“झणूनच झणतों जाऊनजाऊन जाणार आहे कुठें ? फार फार तर त्या रामभटजींच्या घरीं—”

झालें, विनोबांचा बेत फिरला. पुनः ते घरांत शिरले व ज्या ठिकाणी आई निजली होती तेथें गेले. तेथें जातांच स्वारीला कळून आलें, कीं, आजचें प्रकरण कांहीं निराळेंच आहे ! हूं चूं न करतां विनोबा गुपचूप आईच्या पायापाशीं जाऊन बसले व स्वारीनें हळुहळू तिचे पाय दाबण्यास सुरुवात केली. राधाबाई या वेळीं रागाच्या आवेशांत होत्या. अर्थात् विनोबांची ही पादसेवा त्यांनां रुचते थोडीच ! त्या त्यांच्यावर पाय झाडूं लागल्या. इकडे विनोबांनीं तर आईचा राग शांत करण्याची भीष्मप्रतिज्ञा केली होती. ते कांहीं केल्या आपली कामगिरी बंद, करीनात. हें पाहून ह्यातारी अधिकच संतापली. “चल, निघ येथून मेल्या, तोंड दाखवूं नको ! तुझ्या त्या जळल्या गुणांनीं तर मेल्या रात्रंदिवस माझें हाडमास जळून जात आहे. आग लागो या संसाराला ! देव मला एकदांच मरण देता झणजे सुटलें असतें तरी एकदाची या जाचांतून—”

विनोबांचे ते ! त्यांनां आईनें षोडशोपचारें केलेल्या ग्रा पूजचें कांहीं एक वाईट वाटलें नाहीं. उलट स्वारी हंसतहंसत झणाली “आई ! एक वाजला. आपल्या तर बुवा पोटांत कावळे ओरडताहेत. अगोदर जेवायला तर वाढ, मग तुला काय हवें तें बोलून घे—”

राधाबाई अधिकच चिडल्या. “मेल्या तुला जेवायला लाज वाटत नाहीं ? निर्लज मेला ! रोज उठून जेवायला मिळणार कुठून ? मेल्याला एक कवडीदिखील मिळविण्यासारखी अकल नाही, राक्षसासारखें

धाकट्या सूनबाई.

खाईल मात्र ! हणें एक वाजला ! एवढा वेळ कुठं तोंड काळं के होतंस ? एवढा कसल्या कामांत गुंतला होतास ? मी मेली अः पातकी, कीं, एकाहि पोराला अकल हणून कसली ती नाही—”

इत्यादि व याहि पलीकडची निर्भर्त्सना चालली होती; परं विनोबाला त्याचा कांहीं विधिनिषेध वाटला नाही. त्यांच्या तें अगद अंगवळणींच पडून गेलें होतें. आईकडून दररोज अशी संभावन झाल्याशिवाय पोटांत कधीं अन्न गेल्याची बिचाऱ्यांनां आठवणहि नव्हती ! नेहमींची अशी वहिवाटच असल्यामुळें हें सगळें सहन करून विनोबा आनंदी मुद्रेनें हणाले “आई, आम्हीं आपले नंदीबैल आहो पण पहिल्यानें नंदीबैलाला खायला घालशील कीं नाही ? नंतर तुल लागेल तेवढें बोलून घे. हं,—हं आपल्याला तर अतिशय भूक लागली आहे, हें पोट तरी बघ कसें बसलें आहे तें !”

वेडा, खुळा, मूर्ख, अज्ञान, कसाहि मुलगा असो, किती झालें तरी आईच ती—कुठवर स्वस्थ बसेल ! तोंडानें वरीलप्रमाणें बडबड चालली असतांच राधाबाई सोवळें नेसून स्वयंपाकघरांत गेल्या व पान वाटून हणाल्या “बैस मेल्या, भर दे पिंड पोटांत !”

“अगोदर तुला देईन बरें पिंड, नंतर मग मी खाईन ! आई तूंहि बैस जेवायला. आज किनई आपण बरोबच जेऊं. ” विनोबा हंसतहंसत हणाले.

राधाबाईला पुनः हुंदका आला. त्या रडतरडत हणाल्या “‘मेल्यांनों, तुमच्या घरीं मीं आतां कधीं अन्न घेणार नाही ! भिक्षा मागणं बरं, पण तुमच्या घरचीं पक्वान्हे नकोत, हे टोमणे नकोत, नि मेलं तें जेवणहि नको ! पोराची बटकूर नि मला तोंडास येईल तें हणते ! मी इतकी मिऊन वागतें, तरी तिचे ते टोमणे आणि काळजास झोबणारे शब्द सहन करतांकरतां प्राण गेला ! पूर्वजन्मीं मीं असं कोणतं पाप केलं होतं—” राधाबाईनां अनावर हुंदका आला.

सदूभाऊंचें श्वशुरालयीं प्रयाण.

विनोबा क्षणाळे “नुकतीच क्षणालीस ना कीं, ‘एकाहि पोराला कवडी कमाविण्याची अकल नाही क्षणून?’ मग आक्षी कांहीं तुला खायला घालीत नाही, तूंच आक्षांला घालतेस. वहिनीसंबंधीं क्षणतेस, पण त्याला काय करावें? संसारांत पडलें क्षणजे हजारांचें सोसून घ्यावें लागतें. वहिनी तुला टाकून बोलते. तें तिचें करणें अगदींच गैर आहे. गांवांतले सगळे लोक याबद्दल तिची नेहमीं निंदाच करितात.”

मुलाच्या या मिष्ट भाषणानें म्हातारीचा राग हळुहळू ओसरत चालला. शिवाय, विनोबांवर त्यांचें प्रेमहि थोडेंसें जास्त होतें. मुलाच्या आग्रहावरून त्यांनीं आपलेंहि पान वाढून घेतलें व नंतर उभयतां जेवावयास बसलीं. म्हातारीला रागामध्यें—ज्या वेळीं ती अति क्षुब्ध होत असे त्या वेळीं—कोणावर ना कोणावर तरी तोंड सोडल्याशिवाय चैनच पडत नसे. अशा वेळीं आमचे विनोबा क्षणजे या रोगाचें एक रामबाण औषधच होते !

लवकरलवकर जेवण उरकून राधाबाई मुलास क्षणाल्या “विनू, माझे जगू नि दामू कुठं गेले, त्यांनां एकवार पहारे बाबा !”

आईच्या आज्ञेप्रमाणें मुलांच्या शोधास जाण्याला विनोबांनां थोडासा अवकाश लागला. कारण जेवल्याबरोबर गांजाचा एक दम व तंबाखूच्या चिलमीचे चार दोन झुरके मारल्याविना त्यांच्यानें घराबाहेर पाऊलच टाकवत नसे !

प्रकरण चवथें.

सदूभाऊंचें श्वशुरालयीं प्रयाण.

प्रेध्याकाळीं सदूभाऊंच्या घरीं मोठी गडबड उडाली होती. विनोबांनीं सगळी गांव धुंडाळला, परंतु त्यांनां वहिनींचा व पुतण्यांचा यत्किंचित्हि पत्ता लागला नाही. सदूभाऊ मोठ्या विवंचनेत पडले. राधाबाईहि घाबरून गेल्या. इतक्यांत शेजारच्या गणूच्या आईनें बातमी

धाकट्या सूनबाई.

आणिली, की, “पार्वतीबाई त्या पलीकडच्या वाडींतील सखू मोल-
करणीला बरोबर घेऊन दोन्ही मुलांसह भर दोनप्रहरींच तडक माहेरी
निघून गेल्या.”

ही गोष्ट सगळ्यांपेक्षां ह्यातारीच्या जिवाला फारच लागली. सदूभाऊंच्या
घरीं येण्यापूर्वीच गणूच्या आईने ही गोष्ट वाटेंत कितीजणांना तरी
सांगितली होती. अर्थात् गांवांतील रिकामटेकड्या आणि दुसऱ्यांचें उणें
पाहाण्याविषयीं नेहमीं टपून बसलेल्या क्षुद्रस्वभावी स्त्रियांचें बरेंच मोठें
लटांबरच्या लटांबर आस्तेआस्ते सदूभाऊंच्या घरीं जमूं लागलें. कित्येक
जणींनीं बिचाऱ्या दुःखी राधाबाईंबरोबर मोठ्या कष्टानें आपल्याहि
डोळ्यांत अश्रु आणिले; कित्येक जणींनीं गंभीर मुद्रा करून निश्वास
टाकिले; कोणी पार्वतीबाईंची निंदा करूं लागल्या; कोणी आतां पुनरपि
तिचें नांवच काढूं नका, असा राधाबाईंनां उपदेश करूं लागल्या; कोणी
सदूभाऊंनांच दोष देऊं लागल्या व कोणी कोणी तर पार्वतीबाईंच्या
माहेरच्या बावन्न कुळींचा उद्धार करूं लागल्या. हजार जणांची हजार
तोडें, जिच्या जें तोडास येईल ती तें बडबडूं लागली व नंतर हलुहळू
सर्वजणींनीं आपापल्या घरचा रस्ता सुधारला. एकीच्यानेंहि राधाबाईंच्या
उद्दिग्ध मनाचें सांत्वन करवलें नाहीं. मुनेच्या प्रखर स्वभावामुळें त्या
अगोदरच संसारास त्रासल्या होत्या, आणि त्यांत दोन्ही नातवांसह ती
निघून गेल्यामुळें तर ह्यातारी आज अगदीं अधीर झाली होती. ती
तोडानें हवें तें बडबडो, परंतु बिचारीच्या मनांत कोणाविषयींहि कुभाव
झणून मुळींच नसे.

दिवे लागल्यावर डुलक्या खातखात विनोबा सदूभाऊंला विचारूं लागले
“दादा, पुढें काय विचार ?”

सदूभाऊ विरक्तमुद्रेनें झणतात “विचार कसचा ? जाई ना का !
गेली तेंच बरें झालें ! असल्या दुष्ट अवदसेचें आपण तर आतां कशीं
तोड देखील पहाणार नाहीं !”

गोष्ट गांवभर पसरली.

गोष्ट गांवांत अगदी कुणाला सांगूं नकोस बरं. नाही तर आपली भक्त जाशील ज्याच्या त्याच्याजवळ !”

सखू जरासा गंभीरतेचा आविर्भाव आणून झणाली “अस हो काय बोलत्याशी तुमी ! हें काय कुनाला सांगायासारं हाय ?”

आणखी एकदोन सांत्वनाचे शब्द बोलून सखू तेथून निघाली. घराच्या बाहेर आली मात्र, कांहीं केल्या तिच्या पोटांत ही गोष्ट राहीना ! सखूला राधाबाईंनी ही गोष्ट कोणापाशी बोलूं नको असें निश्चून सांगितलें होतें, तरीमुद्धां ती गोष्ट कोणाला तरी कळवीपर्यंत तिच्या अंतःकरणाला चैनच पडेना. बाहेर जाऊन ही पुढी कोणापुढें तरी कधीं एकदां सोडीन, असें तिला झालें होतें. परंतु बिचारीचें खडतर दुर्दैव, कीं, सान्या रस्त्यामध्ये तिला कोणी चिटपांखरुंहि आढळलें नाही ! आतां मात्र सखून्यानें धीर धरवेना. रस्त्याला लागूनच एक सुताराचें घर होतें त्यांत ती शिरली व मोठमोठ्यानें झणते “काय करण्याशी व्हो सुतारीनबाय ? तुमी आयकलाव काय ?”

सुताराची स्त्री या वेळीं स्वयंपाकघर सारवीत होती. हातांतलें काम तसेंच अर्ध्यावरच सोडून ती बाईघाईनें बाहेर येऊन विचारूं लागली “काय काय व्हो झनताव सखूबाय ?”

सखूनें इकडेतिकडे चोरासारखें बारीक नजरेनें पाहिलें आणि कोणी जवळपास नाही अशी खात्री करून घेतल्यावर हळुहळू राधाबाईंच्या सुनेची सगळी हकिगत आपल्या पदरचें वरेंचसें तिखटमीठ लावून तिला सांगितली; व शेवटीं झणाली “बायन हें कुनासबी सांगूं नको म्हूनशेनी मस्नी सांगतल है. तवा ह्ये सांगून मस्नीतरी काय मिलायचं हाय ? आपुन आपलीं गरीब मानसं—त्येंच्या अन्नापान्यावर वाढलों हाव, त्येंचा उनां उगडां करूं तर आमी नरकांत न्है पडणार ? तुमास्नी कस वाटत्ये ?”

सुताराची स्त्री किंचित् हंसून झणाली “ तरं —”

धाकट्या सूनबाई.

याप्रमाणें रस्त्यामध्ये जें जें कोणी झणून सखूला मेटेल त्यालात्याला ती असेंच सांगत गेली. साहजिक गांठ पडणाराची ही हकीगत झाली; परंतु तिची ज्या कोणाशी यत्किंचित् ओळख होती, त्यांनां तर निजलेलें जागें करूनहि सखूनें ही हकीगत सांगितली. अर्थात् हांहां झणतां गोष्ट गांवभर पसरली.

प्रकरण सहावें.

विनोबांची संसारदक्षता.

सकाळीं आठांच्या सुमारास विनोबांची स्वारी वेड्यावांकड्या . तोंडानें ‘ऊं-ऊं-अं-अं-उं-हं’ करीत अंगाला आळेपिळे देत एकदांची आंथरुणावरून उठली. पुढें प्रातर्गिधि उरकेपर्यंत नऊहि केव्हांच वाजून गेले. तदनंतर स्वारीच्या दिनक्रमास प्रारंभ झाला. पहिल्यानें चिलमीची तयारी केली. सगळ्या गोष्टी चुकतील, पण विनोबा घराबाहेर पडण्यापूर्वी चिलमीचे चार दम मारण्यास चुकले, असें आजपर्यंततरी कधीं घडल्याचें ऐकिवांत नाहीं. असो. धुऊन चोळून साफ केलेल्या त्या अत्यंत प्रिय वस्तूचें—गांजाचें—चारसहा झुरक्यांत समग्र तत्व शोषण करून, मोठ्या ऐटीनें तोंडावाटे धुगचे लोटच्या लोट सोडीत खांबाशीं पाठ टेंकून विनोबा बसतात न बसतात, इतक्यांत “विनू, अरे विनू ! अरे दहा वाजायला आले अन् अजून तुझें आटप-तच नाहीं ! यापुढें तूं बाजारांत जाणार केव्हां—सामानसुमान आणणार केव्हां—नि जेवायचें होणार तरी केव्हां ! काय बाई करावं या मुलाला ! घरांत तांदळाचा एक दाणा—”

“त्याला ग काय उशीर ! हा अस्ता परत आलोंच झणून समज !” असें झणून विनोबांनीं खाद्यावर उपरणें टाकिलें आणि डोक्याला टोपी चढविली. घरीं काय काय जिन्नस आणावयाचे, तेंहि आईपासून विचारून घेतलें. आतां बाहेर पडणार, इतक्यांत स्वारीला स्पर्श

विनोबाची संसारदक्षता.

झालें, कीं, बाजारांत जावयाचें कशाला ! जवळ पैसा असल्याशिवाय का बाजारांतील जिन्नस घरी येते ! विनोबाजवळ तर एक फुटकी कवडीहि नव्हती. आणि ती असेल तरी कोठून ! विचाऱ्याला कांहीं उद्योग नव्हता कीं घंदा नव्हता. त्याचप्रमाणें उद्योग घंदा करण्यास अवश्य लागणाऱ्या अकलेचें आणि त्याचें फार दिवसांसाठीं वैमनस्य ! त्यांतूनहि आठाकाळीं बारामाशीं दक्षिणेविषण्णेची पावली अघेली मिळालीच, तर ती स्वारीच्या जिवलग चिलमींत केव्हांच जळून खाक व्हावयाची. त्या अधाशी चिलमीची क्षुत्रा झणून कधीहि शांत होत नसे. जवळ पै पैसा बिळकूळ नसला झगजे मग-मात्र आमच्या विनोबाला चिलमीकरितां दुसऱ्यांची पायधरणी करावी लागे. आज कोठें स्वारीच्या ध्यानांत आलें, चिलमीची क्षुत्रा दुसऱ्याची पायधरणी करून भागण्यासारखी असते; परंतु हें घरांत लागणारें सामानसुमान कांहीं लोकांच्या हातांपायां पडून मिळण्याजोगें नाहीं; याला खिशांत पैसेच असले पाहिजेत ! विनोबा अगदीं व अंशाळले व जमिनीकडे तोंड करून वेळ्यासारखे उभे राहिले.

मुलाची ही स्थिति राधाबाईंच्या चटकन् ध्यानांत आली. काय करते विचारी. “मेल्याला अक्कल नाहीं—वसू माजला आहे मेला—खाईल मात्र साडेतीन खंडी—” वगैरे वगैरे बडबडत व चारदोन शिव्याहि हांसडीत स्वयंपाकघरांत जाऊन मोडक्या फडताळांतील मधल्या खणामध्यें जिन्यांच्या बुडकुलींत, मोठ्या सायासांनीं साठवून ठेविलेल्या सवाचौदा आण्यांपैकीं एक चवली काढून त्यांनीं विनोबाच्या स्वाधीन केली. चवली दृष्टीस पडतांच कोळशासारखे झालेलें विनोबाचें मुख एकदम प्रफुल्ल झालें. स्वारी ताबडतोब घराबाहेर पडून तडक बाजाराकडे चाकती झाली.

विनोबा बाजारांत आले मात्र तोंच एका दुकानदारानें स्वारीला हांक मारली व तंबाकूची एक चिलीम पिऊन जाण्याविषयी परा-

धाकट्या सूनबाई.

काष्ठेचा आग्रह केला. विनोबाच्याने दुकानदाराची भीड मोडवेना व चिलमीचाहि मोड तोडवेना. स्वारी बसली. चिलीम तयार होत होती, इकडच्या तिकडच्या गप्पाहि चालू होत्याच. हलुहलू दोन-तीन-चार-पांच-सहा-सात चिलमी झाल्या, तथापि गप्पा कांहीं पुऱ्या होईनात. विनोबाहि अगदीं तल्लीन होऊन गेले. आतां चांगला बारांचा अम्मल झाला होता.

वरील दुकानांत गोष्टी मारे एनरंगात आल्या आहेत इतक्यांत यज्ञेश्वरभट दामले घाबऱ्याघुबऱ्या मुद्रेनें आले व विनोबाला तेथे बसलेला पाहून आश्चर्यानें झणाले “ वाः कमाल केलीस गृहस्था ! अरे गांव पालथा घातला, पण तुझा पत्ता ? तूं तर इकडे चैनीनें गप्पा ऐकत बसला आहेस ! ऊठ—ऊठ लवकर पळत जा कसा ! ती हर-भटाची काकू मृत्युपंथास लागली आहे—तिला साप चावला—स—स—साप. धांव लवकर. —ध—ध—म—ममी त्या—त्या—ला मंत्र घालायला घेऊन येतो—” असें झणून यज्ञेश्वरभट्ट मोठ्या तांतडीनें मांत्रिकाकडे धांवतच निघून गेले. विनोबाहि ही हकीगत ऐकतांच एका क्षणाचाहि विलंब न करतां काकूच्या घरीं येऊन थडकले.

अरेरे ! विनोबांनीं इतकी त्वरा केली, पण फुकट ! त्या सर्वभक्षक निर्घृण काळाची त्वरा विनोबांच्याहिपेक्षां जास्त झाली. त्यानें केव्हांच झातारीचे प्राण हरण करून आपला रस्ता सुधारला होता. विनोबा येऊन पहातात तो काय, जिकडे तिकडे सामसूम मृत्यूचें साम्राज्य माजलें आहे. घरांत झातारीचें दुसरें कोणीहि नव्हतें. अर्थात् तिला पत्न्याला पोहोचविल्यावांचून विनोबाला सुटकाच नव्हती. इतक्यांत बाहेरून दामलेहि आले. विनोबाचें रडवें तोंड पहातांच त्यांनीं ताडलें, झालें, कारभार आटपला. ते तसेच मागल्यापायीं परतळे ब. शेजारपाजारची चारदोन मंडळी गोळा करून त्यांनीं लवकरच प्रेत स्मशानांत पोहोचविलें. प्रेतक्रियेंतील अग्रेसरत्व अर्थात् आमच्या

विनोबांची संसारदक्षता.

विनोबांनींच पतकरलें होतें, आणि दुसरें कोण पतकरणार ? विनोबांला आपपर हा भावच नव्हता. बिचारा अगदीं साधा मनुष्य; आणि अनाथ, निराश्रित अशांचें काम करावयाला क्षणजे त्याला मोठी हौस वाटे. स्मशानांत सर्व मंडळी दूर झाडांच्या सांवलींत बसून खुशाल पानतंबाखू शोडीत होती, परंतु आमचे भोळे विनोबा प्रखर उन्हांत एकसारखे दीड प्रहर चितेपाशीं राहून अग्नि प्रदीप्त करीत होते. ह्यातारीचा दहनविधि उरकेपर्यंत चांगला संध्याकाळ झाला. नंतर नदीवर स्नानें वगैरे उरकून मंडळी घरीं परतली.

परत येतांना वाटेमध्ये आतां कोठें विनोबांनां आठवण झाली, कीं, आपण बाजारांत जिन्नस न्यावयाला आलों होतो व घरीं आई चुलीमध्ये विस्तव पेटवून बसली असेल. स्वारीनें कनवटीला हात घातला, परंतु नदीवर स्नान करतांना कनवटीच्या पैशांनीं केव्हांच जलसमाधि घेतली होती, हे बिचान्यांनां अजून कोठें कळलें होतें ? आतां मात्र स्वारी जरा घाबरली. आतां आई कांहीं आपली बाकी ठेवणार नाही, खूपच शिव्या देईल, या भीतीनें भिऊन जाऊन आस्तेआस्ते विनोबा अंगणांत येऊन ठेपले. हळूच कानोसा घेतला, परंतु घरांत कोणाचीच चाहूल ऐकूं येईना. घटका दोनघटका रात्र होऊन गेली होती, तरीहि घरांत दिवासुद्धां लागला नव्हता. विनोबांनीं हळुहळू भीति-व्यंजक स्वरानें हांक मारण्यास सुरुवात केली “आई ! आई ! ए—आई—अ—”

तरीहि उत्तर नाही. तेव्हां विनोबांनीं पुनः एकदां मोठ्यानें “आई—ई—अ—” अशी हांक मारली. त्याबरोबर आकाशांत एकाएकीं जसा भयंकर गडगडाट होतो त्याप्रमाणें राधाबाईंची गर्जना ऐकूं आली.

“काळतोंड्या ! आत्तां घरीं परत येत आहेस ? एवढा वेळ तुझा बाजार होत होता ? मेऱ्या, मरतास लवकर, क्षणजे सुटलें असतें तरी मी तुझ्या हातून एकदांची—”

धाकट्या सूनबाई.

आईचा ही सादर संभावना ऐकतांच विनोबांच्या कोठें जिवांत जीव आला. त्याला आईची खोड माहीतच होती. आपल्याला खूप शिव्या हांसडल्या आहेत, तेव्हां आतां लवकरच आईचा क्रोधाग्नि शांत होणारच होणार, हें विनोबांनां पूर्ण माहीत असल्यामुळें त्यांनीं बोलण्याचें साहस केलें “आई ! ती बापडी हरभटाची काकू मरण पावली, तिच्या दहनाला गेलों होतों. विचारी गरीब. झगून कुणीहि येईना. अर्थात् मला तिकडे जावें लागलें. तूंच सांग आई, अशा वेळीं चुकवाचुकव करणें देवाच्या घरीं मान्य होईल ?”

राधाबाई फारच खवळल्या. “जळलं तुझं लक्षण मेल्या ! मदीं जाळायलाच का तूं जन्मला आहेस ? तुझ्यावांचून दुसरं कुणीच का त्यांनां मिळत नाही ! नि लोक तरी मेले कसले दुष्ट पहा ! या कामा- साठीं मेले कसे माझ्या बाळाला धुंडाळीत येतात ! दुमऱ्या कसल्या चांगल्या कामाच्या वेळीं मात्र मेल्यांनां याची आठवणमुद्धां होत नसते ! अन् तुझीतरी केवढी अक्कल ! बाजार करायला झगून तूं घरांतून बाहेर पडलास, तो आपला कामधंदा सोडून परस्पर लोकांची मदीं जाळायलाच धांवतोस ? तुला सरकारनें गावांत मुडदेकरास का नेमला आहे ? कुणी मेल्याची खबर लागली पुरे, चालला मेला निलाजरा धावत. एवढा मोठा घोडा झालास, तरी अजून तुला संसाराचें अगऱ्य कसं नाही ! तुला शहाणपणा येणार तरी केव्हां ? मी मेली फुटक्या—”

झातारीचा राग समाप्त होण्याच्या सुमारास गंगायमुनांचें आगमन हें हटकून व्हावयाचें ! त्याप्रमाणें ती कांहीं वेळपावेतों मनसोक्त रडली. ढोळे आणि हृदय मोकळें झाल्यावर तिला मुलाची आठवण होऊन ती म्हणाली “विनू, बाबा, तूं कांहीं खालंबिळं आहेस तरी ?”

विनोबांनीं मीतमीतच उत्तर दिलें “छेः. हा वेळपावेतों घोटमर पाणी- मुद्धां कसलें तें प्यालों नाही !”

विनोबांची संसारदक्षता.

हे एकतांच राधाबाईंचा क्रोधाभि पुनः प्रज्वलित झाला. त्यांचे ओठ थरथरुं लागले व त्यांनीं लोकांनां शिव्यांची एकसारखी लाखोळी वाहण्यास सुरुवात केली. “काय तरी मेल्यांची अकल पण ! माझं तान्हं बाळ भुकेनं तळमळलं, त्याची कुणा एकालाहि मेलाल्या आठवण तरी ! सत्तेनं बोलवायला मात्र येतात—मेले मांग कुठले—X-X—”

विनोबांनीं ताडलें, आपल्यावरचा रोष दूर करण्याला हीच संधि छान आहे. ते मटकन् खालीं बसले व अगदीं केविलवाणी मुद्रा करून बोलले “आई—ग ! आपल्याला बुवा फारच भूक लागली आहे. कांई तरी खायला दे —हं—हं—”

आतांतर राधाबाईंच्या रागाचें पाणीपाणी झालें. आतां कुठें त्यांन काकुंच्या मृच्यूबद्दल किंचित् दुःख वाटूं लागलें. त्यांच्या डोळ्यांतून एकदोन अश्रुबिंदुहि गळाले. तदनंतर मुलगा सारा दिवस उपाशी आहे ही गेष्ट ह्यातारीच्या लक्ष्यांत आली. तिनें मटकन् दिवा लाविला व झणाली “ते पैसेतरी आण पाहूं इकडे.”

विनोबा अगदीं चूप ! काय बोलावें हेंच त्यांनां सुचेना; शेवटीं मोठ्या प्रयासानें त्यांनीं भीतभीत उत्तर दिलें “स्नानाच्या गडबडीत कनवटीचे पैसे नदीमध्ये कुठें पडले त्याचें मला स्मरण नाही.—”

“बेस केलस बाबा, असंच करावं बरं !”

ह्यातारीच्या रडण्यास पुनः सुरुवात झाली. थोडासा वेळ गेल्यावर तिचें रडणें बंद झालें. नंतर ती झणाली “तुझ्यासाठीं तर पोरा, रात्र दिवस माझं हाडन्मास जळत आहे ! असाच का रे तूं संसार करणार ?”

विनोबांला आईच्या या भाषणांचें कांहीएक वाटलें नाही. ते पुनः करुणस्वरानें झणाले “आई, दे ना मला अगोदर कांहीतरी खायला ! मग तुला काय लागेल तें बोल.”

कितीहि झालें तरी आईचेंच अंतःकरण तें ! उठली तत्क्षणीं व घरांतून दोन मुठी पोहे घ्राणून मुलांच्या पुढ्यांत तसेच कोरडे ठेवून झणाली “हे खा बाबा ! याशिवाय या वेळीं दुसरें कांहीएक नाही.”

धाकट्या सूनबाई.

हैं बोलतांना राधाबाईंचे उभय नेत्र पुनः भरून आले.

पोहे दृष्टीस पडतांच विनोबांचा आनंद काय पुसावा ! त्यांचा यथेच्छ समाचार घेण्यांत स्वारी चूर झाली. राधाबाई जवळच पाय लांब करून बसल्या दोत्या. त्यांनीं पुनः गंगायमुनांस पाचारण करून सुरुवात केली “अरेरे ! माझा बाळ सगळा दिवस उपाशी राहिला. घांसभर-दिखील अन्न बाळाच्या तोंडांत गेलं नाही. आग लागो त्या माझ्या जळल्या जिभेला. आई कुलस्वामिणी, माझ्या बाळाचं कल्याण कर. अंबाबाई ! माझ्या रक्ताचा तुला अभिषेक करीन. माझ्या तोंडच्या शिव्या माझ्या बाळांना आशीर्वाद होऊं दे. माझं आयुष्य माझ्या दोन्ही मुलांना, सुनांना व माझ्या नातवांना देऊन त्यांना चिरंजीव कर. आई भवानी ! मी तुझ्यापुढं पदर पसरतें, जळली मेली ती माझी जीभ —माझ्या बाळाला मी उगीच—”

म्हातारीचें अंतःकरण अधिकच भरून येऊं लागलें. इकडे विनोबा पोहे यथास्थित रगडून वरती अर्धा तांब्या पाणी शोकून ठेंकर देतदेत म्हणतात “आई, तूं रडतेस कां ? शिव्या ! ह्यः ह्यः ह्यः ! अग त्या शिव्या नव्हत, ते आह्वांला आशीर्वादच आहेत, समजलीस ? त्याचं ग एवढं काय घेऊन बसली आहेस ?”

“नाहीं बाबा, आजपासून मी तुह्वांला बिलकूल रागं भरणार नाही. माझी गरीब—”

राधाबाई पुनः आंत गेल्या व आणखी मूठभर पोहे आणून त्यांनीं विनोबांच्या पुढें ठेविले. आतांतर विनोबांच्या आनंदास सीमाच राहिली नाही ! पोह्यांवर आडवातिडवा हात मारून व वर पाणीहि यथेच्छ शोकून स्वारी शांत झाली. तदनंतर नित्यक्रमाप्रमाणें चिलमीची एक-वार प्रार्थना करून प्रफुल्ल मनानें विनोबा निजावयास गेले. साऱ्या रात्रीत या कुशीवरून त्या कुशीवरसुद्धां झाले नाहीत. परंतु बिचाऱ्या म्हातारीला मात्र त्या रात्री शोप कशी ती मुळीच आली नाही. तिचा

छिद्रान्वेषण.

विनू आज सगळा दिवस अन्नपाण्यावांचून राहिला, ही गोष्ट तिच्या मनांत घोळत असल्यामुळे विचारी सारी रात्र बिछान्यावर तळमळत होती.

प्रकरण सातवें.

छिद्रान्वेषण.

दुसऱ्या दिवशी बारा वाजण्याच्या सुमारास राधाबाईचा स्वयंपाक तयार झाला, त्यांनीं विनोबांला जेवावयाला उठण्यास हांक मारिली. विनोबांची स्वारी हंसतहंसत येऊन पाटावर विराजमान झाली. भोजन उरकून हातावर पाणी पडतांच विनोबांनीं घरांतून पाय काढिला. मुलाचें जेवण उरकतांच ह्यातारी जेवावयास बसली. एकदोन घांस पोटांत गेले असतील नसतील, इतक्यांत शेजारच्या नान्याची आई तेथें हलुहळू येऊन दाखल झाली. येतांक्षणींच तिनें राधाबाईंना प्रश्न केला “काकू ! खरी का हो गोष्ट ही ?”

राधाबाईचें तोंड खर्कन् उतरलें. त्या बावरल्यासारख्या होऊन झणाऱ्या “कुणाची गोष्ट उमाबाई ?”

“पार्वतीनं झणे इकडली एकूणएक इकीगत माहेरी सांगितली ! काय बाई त—”

ह्यातारी अतिशय संतापली. “सांगितली तर सांगितली ! तिचा बाप मोठा माणूस असला झणून तो कांहीं आमचं ढोचकं तर नाहीना उडवायचा ?”

उमाबाई झणाऱ्या “त्यांची हो काय मगदूर लागली आहे ? किती झालं तरी तुम्ही वरमाई आहां. त्यांनांच तुमची मनघरणी करावी लागेल. पण काय हो, मीं कुणाकडूनसं ऐकलं—खरं खोटं हरि जाणे—कीं, पार्वतीला आतां इकडे पाठविण्याला झणे तिचा बाप कांहीं खुशी

धाकट्या सुनवाई.

गाहीं, अन् लक्ष्मीचा बापहि आपल्या मुलीला पाठविणार नाही ! खरंच ना हो हे राधाकाकू ?”

राधाबाई रागाने थरथर कांपत कांपत झगल्या “नाहीं का मेले पाठवेनात ! माझ्य सदूचं मी पुनः लगीन करीन. तेराशें सत्याण्णव पोरी भ्रातां माझ्या मुलाच्या पायांवर येऊन पडतील—”

नान्याची आई ज्या उद्देशाने आली होती, तो तिचा उद्देश सिद्धीपत्राच्याचें यत्किंचित्हि लक्षण न दिसल्यामुळे ती विचारी अगदींच हिरमुसली पाली. अरेरे ! एवढी मोठी महत्वाची गोष्ट, आणि साऱ्या गांवभर डंका गाजविल्याविना गुपचूपपणे पसार व्हावी, हे कांहीं चांगले नाही. मग हो शयकांच्या जन्मास आल्याचें काय सार्थक ! पुनः एकवार प्रयत्न करून रहावा असा पोक्त विचार करून नान्याची आई झणते “काय हो राधाकाकू, तुमच्या सुनेची ही अकल तरी—”

“माझ्या सुनेची अकल किती आहे हे मला पुष्कळ दिवसांपासून माहित आहे, तें आतां नव्यानं समजूत घायला नको कांहीं ?”

हर हर ! या उत्तराने तर विचाऱ्या उमाबाई अगदीं निराश होऊन गेल्या. तोंड खारट करून त्यांनीं तेथून आस्ते आस्ते प्रस्थान काढलें. उमाबाई निघून जातात न जातात तोंच त्या स्थळीं यमुनाबाईचें शुभागमन झालें. अर्थात् विचाऱ्या हातारीच्या भोजनांत हे एक दुसरेच विघ्न येऊन पडलें. यमुनाबाई किंचित् कावऱ्याबावऱ्या मुद्रेनें विचारूं लागल्या “काय हो काकू, तुझीं म्हाणे पार्वतीला घरांतून हांकलून दिलीत ?”

“कुणीं अवदसेनं ग तुला सांगितलें ?”

यमुनाबाई आणखीहि चीड येण्याजोग्या शब्दांनीं झगल्या “सगळ्या गांवभर जी गोष्ट झाली ती आतां छपून कां राह्यची आहे काकू ?”

राधाबाई किंचित् थंड आवाजाने झगल्या “माझ्या सुनेला मी मारीन, घालवून देईन, कीं काय हें तें करीन, त्याबद्दल गांवांतल्या लोकांच्या पोटांत कां दुखतें ? दुसऱ्यांच्या पंचायती करायला यांनां मेल्यांनां सांगितलें आहे कुणीं ?”

अरेरे, हें काय झालें ! विच
गेली. बाईसाहेबांचा आवाज
प्याला त्यांना कोणतीच युक्ति
म्हणतें—” असें काहींतरी
पायांनीच घरचा रस्ता सुधारत

राधाबाईंनी पुढ्यांतील त्या
लाविलें. परंतु खडतर त्यांचें
लिहिलेंच नव्हतेंसें दिसतें
असतील नसतील,
घाईघाईनें राधाबाई
कांहीं अशातशांत
व विशेषतः त्यांचे
पाऊल ठेवतात
“आग लागो
व पोराळा म
वाटली !

राधा
संतप्त

या

स

म

वु

ह

इ

इ

बाइ.

होणाऱ्या-क्षणाघात पृथ्वीलाहि
! आपलें तें अपूर्व वाक्चातुर्य,
नेत्तर हावभाव, यांचें यथार्थ
ह लेखणीऱ्या अंगीं मुळींच
आक्षी आपल्याला दुरूनच

राधाबाई पूर्णपणें पराभूत
वाध्याभोळ्या हातारीचा
तयी होऊन आपल्या
गेल्या.

. म्युनिसि-
पी शाळा,
कासार,

पार्वतीबाईंचें माहेरघर.

त्याचप्रमाणें रात्रीच्या वेळीं विश्वयोषितांच्या मंजुल कंठरवास मधुन-मधुन उत्तेजन देत असलेला, सारंगी, सतार, बीन इत्यादि मनोहर वाद्यांचा सुमधुर ध्वनि, रस्त्यांतून जाणाऱ्यायेणाऱ्या शोकी मंडळीच्या कर्णरंभ्रांत प्रवेश करून त्यांस तल्लीन करीत आहे. अशा गांवाला का आपण खेडेगांव ह्मणाल ?

रामचंद्रपंत सहस्रबुद्धे हे येथील एक सुप्रसिद्ध सावकार आहेत. पूर्वी हे मुंबईत रेल्वेचे एक बडे कांट्रॅक्टर होते. त्या कांट्रॅक्टमध्ये यांनी विपूल पैसा कमवून नंतर तो घंदा सोडून दिला. आतां तर हे सर्वसंगपरित्याग करून ईशचिंतनांत मग्न होऊन राहिले आहेत !

यांच्या वडील कन्येचें नांव गंगाबाई. विचारी बालविधवा असल्या-मुळें बापाच्या घरची एकंदर व्यवस्था हल्लीं हीच पहाते. या मुलीच्या मागून रामचंद्रपंतांना नारायणराव आणि माधवराव असे दोन शाले होते. पैकीं थोरला स्वर्गवासी झाल्याला आज अडीच वर्षे शाफ त्याची विधवा स्त्री हतभागिनी लक्ष्मीबाई, आपल्या अज्ञान बालसहित आपल्या माहेरीच रहात आहे. दुसरे चिरंजीव माधवराव यांचे पहिले कुटुंब निवर्तल्यामुळें त्यांनीं नुकताच दोन वर्षांपूर्वीं द्वितीयसंबंध केला आहे. त्यांच्या पत्नीचें नांव मनोरमा. रामचंद्रपंतांचें शेवटचें अपत्य गोदूताई हीच आमच्या सदूभाऊंची गृहिणी. आमच्या राधाबाईंच्या थोरल्या सूनबाई पार्वतीबाई—त्या ह्याच ! गोदूताईच्या मागून रामचंद्रपंतांना काहींएक संतति झाली नाही. त्यांची पत्नी इहलोकची यात्रा संपूर्ण करून त्यांना विरहदुःखांत लोटून गेल्याला आज नाही ह्मटलें तरी चांगली आठदहा वर्षे होतील. वृद्ध रामचंद्रपंत पत्नी निवर्त-तांच दुसरा विवाह करण्याच्या भरीस पडले नाहीत; हे आजकालच्या स्थितीच्या मानानें पाहिलें असतां एक आश्चर्य खरें. परंतु असो !

रामचंद्रपंतांचें वय हल्लीं जवळजवळ सत्तरांवर असतांहि त्यांच्या शरीराकडे पाहिलें असतां त्यांची उमर इतकी जास्त असेल, असें

धाकट्या सूनबाई.

कोणालाहि वाटणार नाही. गांवांत यांचे वजन बरेच असून मान-मरातब व दरागहि मोठा आहे. कां नसेल ? कांचनाचा सारा महिमा ! तें ज्याच्यापाशीं आहे तो कसाहि असो '—तोचि पंडित । कुलीन तो, तोचि गुणी, बहुश्रुत ॥—' मग रामचंद्रपंतांनां गांवांतील सर्व लोक वचकतात, यांत नवल तें कसलें ?

इल्लीं इल्लींतर ते या मायामय जगतांतील ऐहिक गोष्टींचा परित्याग करून केवळ परमहंस बनले आहेत. मंत्रतंत्र यांचीहि त्यांनां पूर्ण माहिती आहे. अष्टांग योगसुद्धां ते करीत असतात ! धंद्यानिमित्तानें हे एकदां उत्तर हिंदुतानांत गेले होते. तेथें यांची व एका अवलियाची गांठ पडली होती. त्याच्यापाशीं यांनीं योगाभ्यासाची दीक्षा घेतली. गुरुमहाराजांवर यांची पराकाष्ठेची अचल भक्ति. गुरुकृपेनेच आपलें कांहीं बरेंवाईट झालें आहे व होत आहे, हा मनींचा दृढ विश्वास-ूनहि कधीकधी गुरुमहाराज यांनां दर्शनलाभानें कृतार्थ करीत जातात !

रामचंद्रपंतांनीं सर्वसंगपरित्याग करून ईशचिंतनांत आयुष्य घाल-विण्याचा जरी संकल्प केला आहे, तरीहि दिवाणी आणि फौजदारी मुकदमे वारंवार त्यांच्या योगसमाधीत विघ्न आणतातच. रामचंद्रपंतांचा ज्यांच्याशीं विशेष परिचय नाही, ते त्यांच्या बाह्य आचरणावरून त्यांनां मोठे साधुपुरुष मानितात. परंतु त्यांच्याशीं कोणत्याहि कारणा-मुळे ज्यांचा ज्यांचा झणून थोडाबहुत संबंध घडला, ते लोक त्यांच्या-विषयींच्या नानातऱ्हेच्या कंज्यांचा गुस्मणें खल करीत असतात. गांवांत अशीहि एक गप्प प्रसिद्ध आहे, की, गांवांबाहेरील चंडिका देवी यांनां प्रसन्न आहे व ती यांनां कधीकधी घोर आणि अंधकारमय रात्री-मध्ये दर्शनहि देत असते !

रामचंद्रपंतांची बाह्य आकृति कोणाच्याहि मनांत त्यांच्याविषयीं नाकिंभाव उत्पन्न करण्याजोगी आहे. त्याचा तो स्थूल उंच देह, तप्त

पार्वतीबाईंचें माहेरघर.

कांचनासारखी उज्वल अंगकांति, गळ्यांतील त्या सुवर्णखचित रुद्राक्ष-माला इत्यादि देखाव्यामुळे साहजिकच उत्पन्न होणाऱ्या भक्तीत आणखी विपुल संपत्तीची भर पडलेली; मग काय, मणिकांचनाचाच योग !

वडिलांचें हें धर्माचरण नारायणरावांनां मात्र मुळींच पसंत नव्हतें, व याचमुळे पितापुत्रांत वारंवार कलह होत. नारायणराव कांट्याकटचा धंदा करून त्यांत दोन पैसे कमावीत व याच कारणामुळे रामचंद्रपंत त्यांनां किंचित् दचकून असत; परंतु विचारे अकालीं मृत्युमुखीं पडून त्यांनीं आपल्या वडिलांचा मार्ग निष्कंटक केला. कर्तासवरता, हाता-तोंडाशीं आलेला तरुण मुलगा एकाएकीं मरण पावल्यामुळे सर्व गांव हळहळला. तथापि रामचंद्रपंतांस मात्र त्याबद्दल विशेष दुःख झाल्याचें त्यांच्या वर्तनावरून तरी दिसून आलें नाहीं. पंताचें हें अमानुष-राक्षसी-वर्तन पाहून ज्यांनां ज्यांनां झणून त्यांच्याविषयीं अंतस्थ प्रकार ठाऊक होता, त्यांनीं त्यांनीं मनामध्ये या मांगाला असंख्य शिब्या दिल्या; परंतु ज्यांनां आंतील खरा प्रकार माहित नव्हता, त्यांनीं त्यांनां 'मायामोहविवर्जित साधुपुरुष' असें समजून त्यांची फार प्रशंसा केली.

कनिष्ठ चिरंजीव माधवराव हे मुळपासूनच वडिलांचे अत्यंत आवडते होते. वडील बंधूच्या पश्चात् कांट्याकटचा धंदा हेच चालवूं लागले. यांनीं मुंबई विश्वविद्यालयांतून बी. ए. ची पदवी संपादन केली होती. पुढें एल्. एल्. बी. लाहि जाण्याचा त्यांचा विचार होता; परंतु दुर्दैवाने याच संधीस वडिल बंधु नारायणराव निवर्तल्यामुळे वडिलांच्या सांगण्यावरून त्यांनीं वकिलीचा नाद सोडून दिला आणि हा कांट्याकटचा अधिक फायदेशीर धंदा ते करूं लागले. नारायणरावांच्या मृत्यूनंतर रामचंद्रपंतांनीं महत्वाची 'दोन कामे' केलीं. कांट्याकटचा धंदा माधवरावांच्या नांवावर करून दिला आणि नारायणरावांच्या

धाकट्या सूनवाई.

विधवा स्त्रीला—लक्ष्मीबाईला तिच्या बापाच्या घरी घालवून दिलें. त्या दिवसापासून तिच्या वैधव्यकामीत रुतलेल्या त्या स्नुषेचा किंवा तिच्या अनाथ अर्भकाचा फुकटचा समाचारसुद्धां त्या पाषाण हृदयी रामचंद्र-पतांनीं घेतला नाही !

माधवराव आंतून काय पाहिजे तें करोत, परंतु बाहेरून अगदीं वडिलान्या मताप्रमाणें वागत असत. ते अर्धेमुर्धे साहेबच बनले होते झटलें तरी चालेल. कोणत्याहि घर्मावर त्यांचा मुळींच विश्वास नव्हता; तरीसुद्धां स्वतःला ते मोठे धार्मिक झणवीत. आपल्या लोकांचे कित्येक आचारविचार त्यांनां अगदीं नापसंत वाटत, तथापि वडिलांच्या समोर आपलें कोणतेंहि मत उघड न करतां ते नेहमीं त्यांच्याच मताला अनुमोदन देत आणि यांमुळेच तर ते वडिलांनां अगदीं प्रिय झाले होते.

या ठिकाणीं रामचंद्रपंतांची ज्येष्ठ कन्या गंगाबाई हिचा वाचकांनां थोडासा परिचय करून देणें इष्ट आहे. आह्मीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे, कीं, ही बालविधवा होती आणि झणूनच वडिल तिला फार आदरानें वागवीत; परंतु याचा परिणाम असा कांहीं विलक्षण झाला होता, कीं, गंगाबाईच्या दर्पानें पृथ्वीसुद्धां कंपायमान होत होती ! तिच्या स्वभावांत एक गोष्ट विशेष ही असे, कीं, तिला कोणाचेंहि बरें झणून डोळ्यांनीं पाहावत नसे. ती स्वतः विधवा झाल्यापासून मनामध्ये रोज देवाची प्रार्थना करी, कीं, “देवा जगांतील सर्व स्त्रियांनां मजप्रमाणेंच विधवा कर !” कोणा तरुण स्त्रीचा पति मृत झाल्याची दुःखुद बातमी ऐकिली झणजे तिला परकाष्ठेचा आल्हाद होई. मत्सर, द्वेष, अहंकार आणि अत्यंत अनुचित अभिमान, यांची जीवंत प्रतिमा जर कोणाला पहावयाची असेल तर त्यांनीं आमच्या या गंगाबाईचें एक वेळ दर्शन घेतल्यास त्याची मनकामना खरोखरच पूर्ण होईल !

जामातांची श्वशुरगृही संभावना.

रामचंद्रपंतांची कनिष्ठ कन्या गोदावरी, अर्थात् आमच्या सदूभाऊंची पत्नी पार्वतीबाई यांचा कांहीं आणखी नव्याने परिचय करून देण्याची आवश्यकता नाही. त्यांच्यासंबंधी इतकेंच सांगितलें असतां पुरे होईल, कीं, त्या गंगाबाईंच्या कनिष्ठ भगिनी, अर्थात् वयांत, रूपांत, गुणांत आणि इतर सर्व गोष्टींत गंगाबाईपेक्षां कनिष्ठच होत्या.

प्रकरण नववें.

जामातांची श्वशुरगृही संभावना.

सदूभाऊ त्याच दिवशीं सायंकाळीं सासरीं येऊन पोहोचले. श्वशुर ओटीवरच उभे होते; परंतु त्यांनीं जामातांचा विशेषसा आदरसत्कार केला नाही. सदूभाऊंनीं नमस्कार करतांच “खुशाल आहां ना?—” एवढेंच विचारून ते आपल्या व्यवसायाला निघून गेले. सदूभाऊ दिवाण-खान्यांत जाऊन एकटेच बसले त्यांना पाहून एका चाकरानें त्यांच्या पुढ्यांत पानसुगारीचें तबकू आणून ठेविलें. ते पान खात बसले आहेत, इतक्यांत माधवरावांची स्वारी सायंकाळची हवा खाण्यासाठीं बाहेर जाण्याच्या तयारीने बुटांचा कर्करं कर्करं शब्द करीत आली. मेढुण्यांस पाहतांच ते आश्चर्यचकित होऊन क्षणतात “अरे कोण ! सदाशिवराव ! कुठें वाट चुकलां—”

सदूभाऊंनीं नम्रपणें उत्तर दिलें “एक वेळ आपली भेट घ्यावी झटलें.”

“काय क्षणतां एवढा अनुग्रह ! हं हं ! बरें तें जाऊंया, खरें खरें काय तें सांगा पाहूं.”

“आपली बहीण रागावून आली आहे, तिला न्यायला आलों आहे.”

“नेऊन मारूनविरून टाकायचा विचार तर नाही ना ?”

“मारून टाकायची ? ती कशी बुवा ?”

“गळ्याला फांस लावून, नाहीतर अज्ञावांचून उपासमार करून !”

धाकट्या सूनवाई.

हे शब्द ऐकतांच सदूभाऊ रागाने लाल झाले; परंतु त्या वेळीं राग आंतल्याआंत गिळून ते झणाले “आम्ही पडलों गरीब, आणि झणूनच आम्हांला असें टाकून बोलण्याला आपण घजलां.”

“अहो, गरीब असतां, तर असे प्रकार झालेच नसते ! पोटभर खायला घालीत नाही तें नाही अन् वरती नानाप्रकारचीं दुर्वचनें बोलून तिला छळीत जा ! अशाने तुमच्या घरीं माणूस कसें नांदावे ! असह्य जाचणूक झाल्यावांचून कां ती तुमच्या घरून निघून आली ?”

“हें पहा, आपल्याला वाटते तसा कांहीं आपल्या बहिणीचा स्वभाव नाही.”

“तें कांहीं असो, तुझीं तर तिला मारहाण करून घालवून दिलीत ! ठीक आहे. तिचे पालनपोषण करण्याचें सामर्थ्य ईश्वराने आम्हांला दिलें आहे. तुमच्या झणण्याप्रमाणेंच कां होईना, ती वाईट ना ! मग हो कां तुझीं तिला परत नेण्याकरितां आलां ? बरे, तुझी आलांत, ठीक केलेंत; तुमची इयें राहण्याची मर्जी असेल, तर तुमचेहि पालनपोषण करण्यास आम्ही राजी आहों.”

“त्या उद्देशाने कांहीं मी इकडे आलों नाही—”

“ठीक आहे. त्याचा विचार पुढें पहातां येईल. आतां जरा मी बाहेरून जाऊन येतो—”

असें झणून माधवराव मोठ्या ऐटीने हातांतील काठी गरगर फिरवीतफिरवीत बाहेर निघून गेले. इकडे सदूभाऊ खिन्नवदन होऊन बसले. कांहीं वेळाने ते आल्याची बातमी समजतांच त्यांचे दोवे मुलगे जगू व दामू धांवतच बाहेर आले. जगू त्यांच्या मांडीवर जाऊन बसला व दामू आपल्या चिमुकल्या हातांनी त्यांच्या मानेला विळखा घालून त्यांच्या पाठीवर चढला. दोघेहि हर्षभराने बापाच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. आपल्या बोंबड्या मधुर शब्दांनीं नानातऱ्हेचे प्रश्न विचारूनविचारून त्यांनीं सदूभाऊंना अगदीं भंडावून सोडले.

जामातांची श्वशुरगृही संभावना.

पुत्रसुखान्या भरांत सदूभाऊ सगळा अपमान विचारून गेले. त्यांचें मन प्रफुल्ल झालें. इतक्यांत आंतून एका मोलकरणीने त्यांना घरांत येण्याविषयी सांगितलें. सदूभाऊ उठले. जगू आणि दामूहि त्यांचें धोतर धरून नाचतबागडत त्यांच्याबरोबर आंत गेले.

सदूभाऊ आंत येऊन पाटावर बसतात न बसतात तोंच गंगाबाईंनी सुरुवात केली “काय बाई बोलावं तरी माणसांनीं ! तुमच्यानं दोन दिवस-दिखील दम धरवेना अं ! अगदीं मागोमाग येऊन ठेगलांच ! तें असंच आहे हो ! दांत घड आहेत तोंवर त्यांची योग्यताच कुणी जाणत नाही. ते पडले क्षणजे मग मात्र ती बरोबर कळून येते ! बरं, इतक्या तांतडीनं आलां, असं काम तरी काय योजलं आहे !”

“इला नेण्याकरितां आलों आहे.”

गंगाबाई किंचित् तिरव्या दृष्टीने बहिणी रुडे पाहून क्षणाच्या “काय ग, बोल, तुझ्या पाठीवरचे वळ बरे झाले का !”

पार्वतीबाई तोंड वेंगाडून नाकपुड्या फुगवून वेड्यावांकड्या स्वराने क्षणाच्या “‘नेण्याकलतां आलों’ बोलायला कांहीं वाटतंय तरी !”

बायकोच्या तोंडचे हे विनययुक्त भक्तिपूर्ण कर्णमधुर शब्द ऐकतांच सदूभाऊ गारीगार होऊन गेले ! कांहीं वेळपावेतो त्यांच्या मुखांतून शब्दच निवेना. शेवटीं ते क्षणाले “तुझ्यासारखी बेशरम स्त्री दुसरी कुठेंहि नसेल !”

पार्वतीबाईला तेवढेंच बस झालें ! त्या पूर्वीपेशांहि मर्मभेदक स्वराने क्षणाच्या “आणि अब्रूचे कायते आपण, आपली आई आणि आपली सर्व माणसं ! जगांतली सगळी अब्रू काय ती आपल्या घरांत भरली आहे ! मी बेशरम, माझी बहीण बेशरम, आमची सगळी माणसं बेशरमी ! मग अशा अब्रूदार माणसांनीं आसां बेशरमी माणसांच्या घरीं सक्त मारायला यावं कशाळा आपलं काळं तोंड घेऊन !”

धाकट्या सूनबाई.

नवऱ्यावर इतके तोंडसुख घेतल्यावर आपलें आरक्त मुख बहिणीकडे वळवून मोठ्या गंभीरपणाचा आव आणून त्या ह्मणाल्या “ताई ! तुझे मेहुणे आले आहेत तुझ्याकडे. तुला काय पाहिजे तो तूं त्यांचा पाहुणचार कर, किंवा काय हवं तें कर. परंतु माझ्यासमोर कुणी आल्यास मी साफ सांगत्यें, माझ्या बिलकूल कामी पडायचें नाही !”

यावर गंगाबाईंनीं कांहीं विलक्षण हातवारे करून उद्गार काढिले “मी तर बाई हा प्रकार पाहून थक्कच झाल्यें ! बायको रागवून आली आहे, तिची दोन गोड शब्दांनीं समजून करावी, तिच्या आजारावी-गोंजारावी, तें तर बाजूलाच राहिलं, उलट दारांत पाऊल टाकलें नाही तोंच भांडणास प्रारंभ ! मेला वाटेंत कांहीं भांगवींग पिऊन तर नाही ना आला !”

सदूभाऊ एक दीर्घ निःश्वास टाकून बोलले “ठीक आहे ! आज्ञी दारु पिऊन आलों आहों—बरें, येतो आतां—”

असें बोलून ते उठून जाऊं लागले. हें पाहून पार्वतीबाई आयल्या बहिणीस ह्मणाल्या “पाहिलंस ना ताई, तूं जी ह्मणत असतेस ‘तुजवर प्रेम आहे—प्रेम आहे’ आता ना त्या प्रेमाचा आतां प्रत्यय ?”

मेहुण्यांनां खरोखरच राग आला आणि ते आतां खरोखरच जातील असें गंगाबाईस वाटतांच त्यांनीं पुढें होऊन त्यांचा हात धरिला आणि ह्मणाल्या “हें हो काय असं हें ? तिनीसांजा होऊन गेल्या अन् आतां कुठं जातां अशा अवेळीं ! आल्यासारखे आजची स्त्र तर रहा, मग सकाळीं पाहिजे तर खुशाल जा.”

बहिणीचा हा चघळपणा पार्वतीबाईनां मुळींच रुचला नाही; परंतु यजमान पुनः खालीं बसले हें पाहून त्या पुढें कांहींएक बोलल्या नाहींत. बहिणीला मनांतल्यामनांत खूप शिव्या देऊन त्या आपल्याशींच पुटपुटल्या “बरं आहे, आजची रात्र राहूंच्या, मग उद्यां सकाळीं कसे जातात” तें पाहीन !”

जामातांची श्वशुरगृही संभावना.

सदूभाऊंचें आपल्या पत्नीशीं आणि मेढुणीशीं चाळलेलें हें भाषण आटोपतें आहे, इतक्यांत एक चौदा वर्षांची सुकुमार बालिका आपल्या मनोहर स्मितानें आणि लोकोत्तर लावण्यप्रभेनें चारी दिशा आनंदोत्फुल्ल करीत मंदगतीनें सदूभाऊंच्या मार्गे येऊन उभी राहिली व विचारूं लागली “दादा, आमच्या घरची सर्व मंडळी खुशाल आहे ना ?”

बालिकेच्या मुखांतून हे विनययुक्त मंजुळ शब्द पुरते बाहेर पडतात न पडतात तोंच गंगाबाईची भयंकर कर्कश गर्जना ऐकूं आली. “कोण बेशरम कारटी हो ही !! नणंदा ह्मणजे जशा कांहीं खिसगणतीतच नाहीत ! आपली पोर मेली किंवा जिवंत आहे याची साताजल्मांतहि जी आईबापं खबर घेत नाहीत, तीं खु-पा-ल आहेतना, म्हणून मोठ्या दिमाखानें विचारायाला आशी ! करायचीं आहेत काय असलीं आईबापं जगून नि मरून ! मी तर असल्यांच नांव सोडून कधींच निश्चित होऊन बसल्यें असल्यें. सासुरवासिणीचा उद्धटपणा तरी पहाणा कसा तो !”

शरविद्ध हरिणीप्रमाणें भयविव्धल चित्तानें बालिका हकडेतिकडे पाहूं लागली. नंतर आस्तेआस्ते तेथेंच एका कोपण्यांत जाऊन ती मटकन् खाली बसली. आपली नणंदरूपी डाकीण या वेळीं तेथेंच होती, हें विचारीला माहितच नव्हतें. धगधगीत अग्नीवर जलसिंचन केलें असतां तो जसा निस्तेज होऊन जातो, त्याप्रमाणें बालिका अगदीं निस्तेज होऊन गेली. तिची ती नयनाल्हादक लावण्याची अपूर्व प्रभा अस्तंगत झाली. तिच्या कोमल अवरांवरील मधुर हास्य-विकास लोपून गेला. उन्हांनें करपून गेलेल्या अर्धवट उमललेल्या सुकुमार पुष्पकलिकेप्रमाणें तिचें सौंदर्य एकाएकी काळवंडून ती निर्जीव, निस्तब्ध, निश्चल दिसूं लागली. आमचे सदूभाऊंताचा अगदीं थकच होऊन गेले. हा वेळपर्यंत त्यांच्या तोंडांतून एकहि निघाला नाही. अकस्मात् विद्युत्पात झाला असतां मनुष्य व्याप्त

धाकट्या सूनबाई.

दचकून जातें, त्याचप्रमाणें सद्भाऊ दचकून गेले ! कांहीं वेळ गेल्यानंतर ते झगाले “हो यमू, तुझ्या घरची सगळी मंडळी खुशाल आहे बरें.”

परंतु विचाऱ्या यमूने हे शब्द ऐकले कीं नाहींत, हे कांहीं सांगतां येत नाहीं. कारण ती तेव्हां केवळ मृतवत् पडली होती. बालिका यमू—मनोरमा, सद्भाऊंची मावसबहीण आणि आमच्या माधवरावजींची द्वितीयपत्नी होती, हे वाचकांस येथें सांगितलें पाहिजे.

पुनः वीज कडाडली “भग, आज तुला इथं येऊन उणींपुरी दोन वर्षे झालीं, तरीसुद्धां तुला त्यांतलं खरं काय तें समजलंच नाहीं वाटतं ? त्या मेऱ्या काळतोड्या बापाची खयर घेऊन तुला करायचं आहे काय आतां ? मला तर वाटतं सगळीं मरून गेलीं, साता पिढ्यांत दिखील कुणी उरलं नाहीं ! कुणी असतं, तर विचारपूस केल्या-वांचून का राहतं ?”

इतक्यांत बाहेर बुटांचा करर्र करर्र शब्द ऐकूं आला. तेव्हां पार्वतीबाई झगाल्या “जा वहिनी, ऊठ, दादा आला वाटतं. त्याला जेवायला वाढ जा.”

बालिका हळुहळू उठून उभी राहिली मात्र, तोंच विचारीवर विद्युत्पात झाला ! गंगाबाईंनीं भयंकर स्वरानें उच्चारिलेले शब्द वज्रा-घाताप्रमाणें तिच्या कानांवर आदळले. “आपण नेकते कांहीं वाढायला जायला बरं ! नवऱ्यापुढं जायला कशी अगदीं एका पायावर तयार ! नेरम कुठली ! चल निघ, आणि बैस जा खालीं, दुसरं कांहींतरी काम ! सगळ्यांची जेवणंखाणं आटोमल्यावांचून जर वर आलीस तर पर ! चुलींतलं कोलितच तुझ्या पाठीत घालीन ! ”

लेका निमूटपणें हळुहळू खालीं गेली. जातांना फार जपून त्या लक्ष्यांत येऊं नये, अशा रीतीनें तिनें एक दीर्घ निश्वास

जामातांची श्वशुरगृही संभावना.

सोडिला आणि डोळ्यांत आलेले अश्रुबिंदु त्या डाकिणीच्या दृष्टीस पडतील या मीतीने हळूच पुसून टाकिले.

सदूभाऊंचे जेवण वगैरे आटोपल्यानंतर पुनः गंगाबाईंच्या व त्यांच्या अशाच कांहीं गोष्ट झाल्या. निजावयाची वेळ झाल्यामुळे त्या तेथून उठून जाऊं लागल्या. जातांजातां त्या आपल्या बहिणीस झगल्या

“उगाच अशीं रात्रंदिवस भांडणं नि तंटे करून मरतां कां ? चल तूं आपली मजजवळ नीज चल. निजुंदे सदाशिवरावांनां इथंच.”

पार्वतीबाईंनीं तोंड वेडेंवांकडें करून “बरं बरं, तुझा नाही कुणी या पंचायती सांगितल्या,” असें बोलून गंगाबाईला जोराने दाराबाहेर ढकलून देऊन त्यांनीं दरवाजा बंद करून घेतला. कडी लावून परत येऊन पहातात तो यजमान गालावर हात ठेवून कसलासा विचार करीत बसले आहेत. त्यांचा हात बाजूला करून पार्वतीबाई लडिवाळपणाने झगल्या “एवढा कसला बरं विचार चालला आहे ! मला नाही का सांगायचं गडे ?”

“हो हो, न सांगायला काय झालें ! मी विचार करीत होतो, कीं, तुझ्या बहिणीप्रमाणें मलाहि जर एक बहीण असती तर किती तरी सुरेख झालें असतें !”

“काय ! सुरेख झालं असतं ?”

“मग तुझा हा सारा तोरा पार नाहीसा झाला असता.”

पार्वतीबाईंनां याचा अर्थ बरोबर समजला कीं नाही कोण जाणे; परंतु या प्रसंगीं तरी कांहीं युक्तिप्रयुक्तीनें आणि विनयी भाषणाने त्या पतीचे मन हरण करण्याचा प्रयत्न करूं लागल्या. लवकरच उभयतांमध्ये प्रेमकळह चालू झाला.

वाचक, चला आरण आतां दुसरीकडे जाऊं. पतिपत्नींच्या एकांताचा भंग करण्याचा तुझांआझांला काय अधिकार आहे ?

धाकट्या सूनवाई.

प्रकरण दहावें.

बालसहधर्मिणी.

इकडे गंगाबाई ज्या तेथून निघाल्या त्या घाईघाईने स्वयंपाकघरांत आल्या. माधवरावांचें भोजन अद्यापि व्हावयाचेंच होतें. गंगाबाईंनीं ताट वगैरे वाढिलें. माधवराव इकडेतिकडे पहातपहात पाटावर येऊन बसले. जेवताजेवतां ते बहिणीस झणाले “ताई, तूं चशी वाढायला आलीस ? बाकीचीं माणसें कुठें गेलीं ? दुसरे कुणीच नाही कीं काय वाढायला ?”

आपल्या पत्नीनें आपल्याला जेवावयाला वाढावें, जवळ बसून गोष्टी सांगाय्या, अशी माधवरावांची फार इच्छा होती; परंतु काय उपयोग ! गंगाबाईंनीं ताबडतोब उत्तर दिलें “आणखी कोण येणार बाबा वाढायला ? येऊनजाऊन तुझी बायकोच कीं नाही ? ती का माणूस आहे ! जसं एखादं जनावर ! आली आहे आमचीं हाडं खायला !”

माधवरावांनीं एक मोठा सुस्कारा सोडिला व ते अगदीं खिन्न वदनाने जेवूं लागले. जेवतांजेवतां मनाशींच विचार करूं लागले “मीं हिच्या रूपाला भुलून केवढा अन्याय केला ? हा गळफांस मीं कशाला व्यर्थ लावून घेतला ?”

जेवण आटोपतांच माधवराव शयनगृहांत गेले. बिछान्यावर पडून मनोरमा आतां येईल, मग येईल, या आशेनें त्यांनीं किती तरी वेळ या कुशीवरून त्या कुशीवर, त्या कुशीवरून या कुशीवर लोळण्यामध्ये घालविला. मनोरमेला येण्याला जसजसा विलंब होऊं लागला तसतसें माधवरावांचें मन विरक्त होऊं लागलें. शेवटीं, जेव्हां सगळ्या घरादाराची निजानीज होऊन जिकडेतिकडे अगदीं सामासूम झालें, तेव्हां मनोरमा एखाद्या चोराप्रमाणें लपतलपत आस्तेआस्ते शयनगृहांत आली, व अगदीं जपून, विलकूल आवाज होऊं न देतां तिनें दर-

बालसहधर्मिणी.

बाजाला कडी घातली. नंतर जळत असलेल्या दिव्याला निरोप दिला आणि अगदी पायांपासून डोक्यापर्यंत गुरफटून पांवरून घेऊन ती पतीच्या एका बाजूला हळूच येऊन निजली.

माधवराव हा वेळपर्यंत जागृतच होते. पत्नीचा हा व्यवहार पाहून त्यांचे मन उद्विग्न झाले. आधुनिक सुशिक्षित स्त्रियांप्रमाणे आपल्या पत्नीने प्रत्येक कामांत आपल्याला साहाय्य करावे, संसारामध्ये तीच एक आपली खरी सोयरीण व्हावी, उभयतांनी एकमेकांशी मोकळ्या मनाने वागावे, ही माधवरावांची मनापासून इच्छा; परंतु दुर्भाग्यक्रमाने त्यांची ही स्तुत्य इच्छा पूर्ण झाली नाही. त्यांच्या मनाने पक्के घेतले, की, मनोरमेची आपल्यावर अंतःकरणापासून प्रीतिच नाही ! अर्थात् अशा पत्नीपासून आपल्याला कधीहि सुख होणे शक्य नाही. त्या मुग्ध बालिकेच्या कोमल हृदयांतील गंभीर प्रेमाचा अनुभव घेण्याइतकी पात्रताच मुळी त्यांच्या अंगी नव्हती. थोडा वेळ गेल्यावर ते झगले “मनोरमे, तू माझ्याशी अशी कां बरे वागतेस ? मी तुजवर कितीतरी प्रेम करितो, तुला मनापासून सुख देण्यास झटतो, परं—”

बालिका मृदु मंद स्वरांनी झगली “अगदी हळू बोलायचं. नाही तर कुणीतरी ऐकेल बाई !”

पत्नीच्या या उत्तराने माधवराव अगदीच असंतुष्ट झाले. विरक्त होऊन कांही वेळपावेतो ते अगदी स्तब्ध पडून राहिले; परंतु असे राहाणेहि त्यांना अगदी असह्य झाले. ते बिछान्यावर धडपड करू लागले. शेवटी रागाने आणि अभिमानाने अस्थिर होऊन ते पलंगावरून उठले. या वेळी मनोरमेने मधुर शब्दांनी पतीचा बाहेर जाण्याबद्दल निषेध करून विनययुक्त भाषणाने त्यांचा कोप शांत केला असता, तर पुढे घडणारा कितीतरी अनर्थ टळला असता; परंतु बालिकेला तितके धैर्य झाले नाही. अशा प्रसंगी आपण काय करावे, हे तिला

धाकट्या सूनवाई.

मुळीच माहीत नव्हतें. कोठूनतरी त्या डाकिणी नणंदेच्या कानांवर आपला अस्पष्ट शब्दसुद्धां जाऊं नये, एवढ्याविषयीच काय ती जिवापाड खबरदारी घेण्याला ती नेहमी तत्पर असे; परंतु इकडे हा आपला सर्वस्वी नाश होत आहे, याची तिच्या त्या बालबुद्धीला कल्पनासुद्धां नव्हती.

माधवराव बाहेर आले. त्या वेळीं घरांतील सर्व मंडळी गाढ झोपेंत गुंग झाली होती. जिकडेतिकडे शांततादेवीनें आपलें साम्राज्य पसरून टाकिलें होतें. मनुष्याचा शब्दहि ऐकूं येत नव्हता. सर्व जगत् त्या गंभीर रात्रप्रसंगी निद्रावश होऊन अचेतन झालें होतें. निर्गर्गदेवता जणूं कांहीं कोणत्या तरी अचिंत्य अदृश्य शक्तीनें या वेळीं अगदीं निर्जीव होऊन राहिली होती; परंतु माधवराव मात्र या वेळींहि सचेतन होते. त्यांच्या अंतःकरणांत अग्नीचा भडका उठला होता. दारुण संतापानें त्यांच्या हृदयांतील प्रत्येक ग्रंथी विच्छिन्न होत होती. त्यांच्यानें एका ठिकाणीं स्थिर राहवेना. ते त्या अंधकारमय भयंकर रात्री गच्चीवर इकडूनतिकडे एकसारखे फिरत होते. चितेनें त्यांचें मन अगदीं अस्थिर करून सोडलें होतें. त्यांनीं आपली पराकाष्ठा केली; परंतु ती राक्षसीण चिंता कांहीं केल्या त्यांच्या मनाला सोडीना. ते अधिकाधिकच अस्थिर होऊं लागले. आतांतर त्यांच्यानें मुळीच धीर धरवेना. ते पुनः शयनगृहांत शिरले आणि त्यांनीं दार बंद करून घेऊन दिवा लाविला; परंतु दिव्याच्या प्रकाशांत त्यांच्या दृष्टीस जें कांहीं पडलें, त्यानें तर ते अगदींच स्तंभित झाले. त्यांनीं पाहिलें, आपली पत्नी मनोरमा खुशाल घोरत पडली आहे ! मनोरमेच्या आचरणानें व्यथित होऊन आपण रागानें घडपड करीत येथून गेलों; आपल्या मनाला कितीतरी क्लेश झाले; परंतु हिळा त्याचा कांहींएक विधिनिषेधहि नाही ! ही आपली खुशाल घोरत पडली आहे ! आतांपर्यंत त्यांच्या मनांत ज्या गोष्टीबद्दल नुसता विचार चालला होता, ती गोष्ट आतां त्यांनीं अगदीं स्थिर केली.

बालसहधर्मिणी.

या विचारांनींच त्यांचें हृदय विव्हल करून सोडिलें. त्यांच्या मनाची अस्थिरताहि शतपटीनें अधिक वाढली. अखेरीस क्रोधवश होऊन त्यांनीं गाढ निद्रेंत असलेल्या त्या निदोष बालिकेला तिच्या केंसांचा चुचडा धरून खसकन् वर उचलली. याच वेळीं त्या विचारीला स्वप्न पडत होतें, कीं, ती नवऱ्याजवळ बोलत होती झणून तिची ती राक्षसीण नणंद केश धरून तिला मारीत आहे; परंतु त्या चांडाळणीच्या भीतीनें ती गरीब विचारी पोरगी ओरडण्याससुद्धां धजली नाहीं ! तिनें सावध होऊन डोळे उघडून पाहिलें, तों समोर नणंदेच्या ऐवजीं पति ! दृष्टादृष्ट झाली मात्र, बालिकेची भीति पार निघून गेली आणि तत्क्षणीं त्या भीतीच्या जागीं लज्जेनें आपलें ठाणें दिलें. बालिकेनें मस्तक खालीं घातलें.

माधवराव क्रुद्धस्वरानें झणाले “तूं मजजवळ अशी कां वागतेस याचें कारण मला आज कळलेंच पाहिजे ! तुझ्या प्रेमाला मी अपात्र कां तें अगदीं स्मष्टपणें मला सांग .”

विचाऱ्या अल्पवयस्क मनोरमेला मुळीं या प्रश्नाचा अर्थच समजला नाहीं, तेव्हां ती काय उत्तर देईल ! लज्जेनें अधोवदन करून ती स्तब्ध उभी राहिली. इकडे माधवराव तर उत्तरासाठीं अगदीं निकरावर आले होते. शेवटीं जेव्हां कांहींकेल्या उत्तर झणून मिळालें नाहीं, तेव्हां तर त्यांचा क्रोध अगदींच अनावर झाला. मनोरमेच्या कमरेत रागानें थाडदिशीं एक लाथ मारून पुनः ते खोलीच्या बाहेर पडले; परंतु आतां पूर्वीप्रमाणें गच्चीवर न जाता पुढील दरवाजा उघडून ते तडक घराच्या बाहेर आले आणि आक्षीं पूर्वीं सांगितलेलीं वारयुवतींचीं मंदिरे असलेल्या रस्त्याकडे वळले.

मागेपुढें न पहातां आवेशाच्या भरांत ते तेथें येऊन पोहोंवले खरे; परंतु आतां त्यांच्या मनानें थोडी उलट खाल्ती. मघांचा तो आवेश आतां राहिला नाहीं. कांहीं वेळ एका स्थळीं उभे राहून

धाकट्या सूनवाई.

ते विचार करूं लागले. पुनः आस्तेआस्ते पुढें जाऊं लागले. पुनः स्थिरचित्तानें एका जागीं उभे राहिले. याप्रमाणें मागेंपुढें करतांकरतां शेवटीं ते एका सुंदर बंगल्याजवळ येऊन पोहोंचले. पुनः इकडतिकडे फिरूं लागले. शेवटीं त्यांनीं मनांतल्यामनांत कांहीं ठरवून त्या बंगल्याचा दरवाजा ठोठावला. दरवाजा जोरानें ठोठावला खरा; परंतु आंतून कांहींएक उत्तर आलें नाहीं. इकडे त्या ठोठावण्याच्या आवाजानें निसर्गदेवतेच्या शांततेचा भंग करून शेवटीं त्याचें स्वतःचें हृदयहि कांपवून सोडिलें. जणूं काय माधवरावांच्या हृदयांतदेवील कोणीतरी त्या वेळीं त्यांच्या हृत्कपाटाचा दरवाजा ठोठावीत होतें. पूर्वसंकल्पाचा त्याग करून परत घरीं जाण्याचा माधवरावांनीं निश्चय केला; परंतु विचारांच्या मनोरमेचें दुर्दैव खडतर ! याच वेळीं बंगल्याचा दरवाजा उघडला. माधवराव भीभीत पाहूं लागले, तो समोर हातांत सुंदर दीप घेऊन त्या दीपाच्या उज्ज्वल प्रभेसहि लाजविणारी एक अपूर्व लावण्यवती युवती उभी आहे ! आतां मात्र त्यांच्यानें परत फिरवेना ! हतबुद्ध होऊन ते तेथेंच उभे राहिले. तरुणीनें माधवरावांनां ओळखिऊं व त्यांचा हात धरून मोठ्या आदरानें त्यांस आंत नेले. नदीच्या प्रबळ प्रवाहांत सांपडलेल्या एखाद्या गवताच्या काडीप्रमाणें माधवराव तिच्या पश्चात्पश्चात् जाऊं लागले.

या दिवसापासून त्यांच्या या बाजूला वारंवार खेग होऊं लागल्या आणि याच दिवसापासून अभागिनी मनोरमेच्या जीवनांतील एकेक सुखाचा अंत होऊं लागला. तिची एकेक आशा नाश पावूं लागली.

इकडे कोणत्या अपराधामुळें पतीनें आरली अशी दुर्दशा केली, हें मुळींच न समजल्यामुळें मनोरमेनें सगळीं रात्र रडूनरडून अश्रूंनीं डोक्याखालील उशी साफ भिजवून टाकिली !

बिचारे सदूभाऊ.

प्रकरण अकरावें.

बिचारे सदूभाऊ !

आतां पत्नीला नेण्यासाठीं श्वशुरगृहीं आलेल्या सदूभाऊंची काय इकीगत आहे, ती एकवार पाहूं. सदूभाऊंनां इकडे आल्यास दोनतीन दिवस झाले; परंतु आजवर त्यांनीं आपला उद्देश सिद्धीस नेण्याचा कांहींएक प्रयत्न केला नाही. एकदोन दिवसांच्या आंतच ते आईची आज्ञाहि विसरले आणि भावाची विनवणीहि पण साफ विसरून गेले.

सदूभाऊंचा स्वभाव फार भिडस्त. मनाचा निश्चितपणा हा त्यांनां पुढींच ठाऊक नव्हता; परंतु त्यांच्या पत्नीचा स्वभाव मात्र याच्या अगदीं उलट असे. तिच्या मनांत एखादी गोष्ट आली पुरे ती शेवटास नेल्यावांचून तिला चैन झणून पडत नसे. पतीनें आपल्या अगदीं अर्ध्या वचनांत वागावें, 'ऊठा' झटलें कीं उठावें आणि 'बस' झटलें कीं बसावें, ही तिची मोठी इच्छा. पतीनें पत्नीचें झणणें ऐकणें, तिच्या छंदाप्रमाणें वर्तन ठेवणें, हाच दाम्पत्यप्रणयाचा उत्कर्ष, असें तिला वाटत असे; आणि हें वर्चस्व संपादन करण्याकरितां रात्रदिवस तिचे अगदीं जिवापाड उद्योगहि चालूले होते. सदूभाऊ, श्वशुरगृहीं आल्यापासून जेणेंकरून ते आपल्याला घरीं घेऊन न जातां माहेरीच राहूं देतील व तेहि आपल्याबरोबर तेथेंच रहातील, अशी युक्ति रचण्याचा तिनें सारखा प्रयत्न चालविला होता; आणि केवळ तिच्या या प्रयत्नांनीं सदूभाऊंची वर सांगितलेली अवस्था झाली होती.

सासरीं आल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं सदूभाऊ पत्नीस झग्याले "तुला आणण्याकरितां आईनें मला पाठविलें आहे; तूं येतेस ना ! बोल काय तें."

"मी येणार नाही !"

"कां ?"

धाकट्या सूनवाई.

“माझी खुशी.”.

“पण तुझ्या खुशीला विचारतो कोण ! मी मुद्दाम तुला नेण्याकरितां आलों आहे. तेव्हां तुला आलेंच पाहिजे ! ”

“परंतु माझी इथं रहाण्याची इच्छा असल्यामुळे तुझी मला इथं ठेविलेंच पाहिजे !”

“लक्ष्यांत ठेव, मी तुझा नवरा आहे !”

“आपणहि लक्ष्यांत ठेवा. मी तुमची बायको आहे !”

“आणि झणूनच मी तुला जवरीनें घेऊन जाईन !”

“मला जवरीनं न्याल तर मी जीव देईन !”

सदूभाऊनां कांहीं हें बोलणें रुचलें नाहीं. त्यांनां आपल्या पत्नीचा स्वभाव पूर्णपणें माहित होता. यामुळे तिचें हें उत्तर ऐकून पुढें कांहीं एक न बोलतां उद्विग्न होऊन ते बराच वेळ स्तब्ध बसले. नंतर हलकेच झणाले “तर मग तूं कांहीं मजबरोबर येत नाहीस ?”

सदूभाऊ नरम होतांच पार्वतीबाई आपला स्वर थोडासा गरम करून झणाल्या “नाहीं ! ”

सदूभाऊ यावर एक दीर्घ निश्वास सोडून झणाले “ठीक आहे. तूं खुषाल रहा आक्षी जातों.”

“तसें नाहीं व्हायचं. तुझालाहि इथंच राहिलं पाहिजे. ”

“तें काय झणून !”

“माझी खुशी-माझा हुकूम !”

“तुझी खुशी तुझ्यापाशी ! तुझा हुकूम मानण्यास मी कांहीं बांधलेला नाहीं !”

“एकटंच घरीं जायचं ? बरं आहे. खुशाल जा. इथून गेल्याबरोबर मी गळफांस घेऊन जीव देईन, हें मात्र मी निश्चून सांगतें.”

आईने पाठविलें हणून.

सदूभाऊ विचारे स्तब्ध. त्या दिवसापासून त्यांनीं या गोष्टीचें नांवच टाकिलें.

प्रकरण बारावें.

आईने पाठविलें हणून !

सदूभाऊनां घरीं येण्याला जसजसा विलंब होऊं लागला, तसतशा इकडे राधाबाई अधिकअधिक उद्विग्न होऊं लागल्या. आज येईल, उद्यां येईल, करतां करतां संबंध पंधरावडा लोटला, तरीसुद्धां मुलाचा ठिकाणा नाही. ह्यातारी मोठ्या चिंतेत पडली. तिला कांहींएक सुचेनासैं झालें. मनांत नानाप्रकारच्या अमंगल शंका येऊं लागल्या आणि शेवटीं तर तिनें अन्नपाणीहि वर्ज केलें. मुलाच्या या काळजीनें ती रात्रीच्यारात्री जागून काढूं लागली. विचारीच्या डोळ्याचें पाणी हणून खळेना. सदूभाऊंच्या सासुरवाडीस जाऊन त्यांची काय हकीगत आहे तें पाहून येण्याविषयीं राधाबाईंनीं पांचसात दिवस विनोबांच्या मार्गे एकसारखी दुमणी लावली होती; परंतु कांहींना कांहीं सबबीवर विनोबांनीं आजवर चालढकल केली; तथापि आईची दिवसेंदिवस होत चाललेली शोचनीय स्थिति पाहून आतां हे काम दिवसगतीवर टाकणें बरें नव्हे, असें त्यांनां हि वाटूं लागलें. दादांच्या सासुरवाडीस जाण्याचें त्यांनीं आईजवळ कबूल केलें आणि खरोखर दुसऱ्याच दिवशीं मोठ्या पहाटेस ते सदूभाऊंच्या सासरच्या रस्याला लागले.

विनोबा तिकडे निघाले खरे, परंतु मग मोठ्या विचारांत पडले. “काय करावें ? आपण आतां थोरामोठ्यांच्या घरीं जाणार. तेथें बडी बडी मंडळी आपल्याला भेटेल, त्यांच्या बरोबर बोलावें कसें, चालावें कसें, न जाणो आपल्यासारख्या गरिबाचा ते लोक तिरस्कार करतील, हंसतील, चेष्टा करतील, नीटपणें कुणी बोलणारसुद्धां नाहीत; काय करावें, सगळीच

धाकट्या सुनवाई.

पंचाईत ! बेहत्तर, यापेक्षां आपण मुळीच आलो नसतो तरी बरे झाले असते !” वगैरे वगैरे गहन विचारांनीं स्वारी अगदीं व्यग्र होऊन गेली. इतक्यांत आपले दादा आणि वहिनी तेथेच आहेत, ही गोष्ट त्यांनां अकस्मात आठवली, आणि मग मात्र विनोबांचा जीव जरासा थान्यावर आला. मोठें घाडस करून स्वारी हळुहळू सदूभाऊंच्या श्वशुरगृहाच्या अंगणापर्यंत तर आली. सुदैवानें त्याचें वडिल बंधु त्यांनां अंगणांतच मेटले. आपल्यासाठीं आईची झालेली अवस्था विनोबांच्या तोंडून ऐकतांच सदूभाऊंनां मनस्वी दुःख झालें. मनांतल्या मनांत ते आपला विकार करूं लागले. इकडे स्त्रीपुत्रांसह आपले दादा अगदीं खुशाल आहेत हे समजतांच विनोबांनां पराकाष्ठेचा आस्वाद झाला. त्यांनां वाढलें, आपली कामगिरी आतां आटोपली. नंतर धाकट्या भावाला बरोबर घेऊन सदूभाऊ घरांत शिरले आणि त्याला दिवाणखान्यांत बसावयास सांगून त्याची जेवणाखाणाची व्यवस्था लावण्याकरितां ते आंत गेले.

इकडे विनोबांनां कांहींकेल्या दिवाणखान्यांत बसण्याचें घाडस होईना. त्या थाटामाटानें सुशोभित केलेल्या जागेंत पाय टाकण्याचेंच मुळीं त्यांनां भय वाटूं लागलें. कावऱ्याबावऱ्यासारखे ते इकडेतिकडे पाहूं लागले. इतक्यांत पलीकडे बाहेरच्या बाजूस असलेल्या एका लहानशा खोलीकडे त्यांची नजर गेली. आंत डोकावून पहातात तों तेथें बसावयास एक मोडकें तोडकें बांक ठेविलें असून एका कोपऱ्यांस तंबाखू, चिलीम, गुडगुडी वगैरे धूम्रगानाचीं अष्टायुधें आहेत आणि जवळच एक परसाहि धुमसत आहे, असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. मग विनोबाचा आनंद काय विचारावा ! लागलीच त्या सज्जित दिवाणखान्याकडे पाठ फिरवून खारी चटकन् त्या खोलीतील बांकावर जाऊन बसली. कोनड्यांत पडलेली चिलीम उचलून ती भरण्याची सुरुवातहि झाली. इतक्यांत खोलीचे मालक—रामचंद्रपंत सहस्रबुद्धे यांचा गडी—रामा—वाईघाईनें तेथें आला. आपल्या आसनावर अधिष्ठित झालेली ही अगदीं अपरिचित मूर्ति पहातांच तो मोठा विस्मयांत

आईने पाठविलें हणून.

पडला. रामानें पहिल्यानें जरा दरडावूनच प्रश्न केला “कोन बसलाय र त्यो ?”

विनोबा अगदीं घाबरून अडखळत झणाले “म—म—मी विनायक. ”

“हकड काय हव तुमास्नी ?”

“चि—ली—म—”

“त्ये समजलें, पर तुझी कुनास्नी पधत्याशी ?”

“कुणाला नाही.”

“मग हकड आल्याशी कशापाई ?”

“आईने पाठविलें हणून.”

“आरच्या ! ह्यो बामन येडा विडा त न्है ! अर गिरिस्ता, आयान धाडलान् खर, पर हकड कुनाकड पाठविलान त्ये बोलशील का न्है ?”

“दादाकडे.”

“दादाकड ! आर त्या दादास्नी नावगाव काय है का न्है ?”

“हो हो, आमच्या दादाचें नांव सदूभाऊ.”

“काय हान्त्यांशी ! तुमी आमच्या जावयबावाच भावास व्हय ?”

“होय.”

“त मग इकता वकत अस बोलल्याशी का न्है ? हकड द्या ती चिलीम. मी देतो तुमास्नी तमाकु भरून.”

रामानें भरून दिलेली चिलीम विनोबा आनंदानें ओढूं लागले. दम मारतां मारतां स्वारी आपल्याशींच हणूं लागली “अरे बापरे ! इतक्या जेव्हां खाणाखुणा सांगितल्या, तेव्हां कुठें या बड्या लोकांच्या घरची एक तंबाखूची चिलीम मिळाली.”

विनोबा चिलीम ओढण्यांत दंग होऊन गेले आहेत, तो दुसरा एक गडी तेथें आला व रामाला विचारूं लागला “ काय हो रामादा ! जावयबावाच भावास आलाय तो है तरी कुणीकड ? मला तो कुटबी गवसतच नाय बा. तुमास्नी है का झाडत ?”

धाकट्या सूनवाई.

विनोबांकडे बोट करून रामा त्याला डोळ्याने खुणावू लागला; परंतु त्या नवीन आलेल्या गळ्याला कांहीं केल्या त्याची भाषा कळेना. तो पुनः मोठ्याने झणाला “तुमी काय माजी मस्करी करताव व्हय ?”

नाइलाजास्तव रामाला अगदी स्पष्ट बोलणे भाग पडले. तो झणाला “अर त्यामंदीर काय मस्करी करावाची ! एख्या, ह्येच ते आपल्या जावयबावाचे भावास !”

तो नवीन आलेला गडी विनोबांच्या तोंडाकडे पहात स्तब्ध उभा राहिला. तो मोठ्या विस्मयांतच पडला. कांहीं केल्या त्याला रामाचें बोलणे खरेंच वाटेना. इतक्यांत ‘काका आले’ ‘काका आले’ हः-’ झणून मोठमोठ्याने आरडतओरडत विनोबांचे लाडके पुतणे जगू आणि दामू यांच्या स्वाऱ्या उड्या मारीतमारीत तेथे येऊन थडकल्या. काका दिसावयाचीच खोटी, लागलेच दोघेहि त्यांच्या मांडीवर उड्या मारून बसले. इतका प्रकार झाला तेव्हां त्या गळ्याचा संदेह गेला. तो अगदी नम्रतेने विनोबांना झणाला “काकासाब, तकड चाय खावाला तुमास्नी बोलावलाय.”

परंतु विनोबांना कांहीं ती जागा सोडून आंत जाणे प्रशस्त वाटेना. त्यांनीं तेथे चहा आणावयाला सांगून त्या गळ्याला घालवून दिलें. निरोप पोचतांच तेथेच चहा आला आणि मग मात्र आपल्या लाडक्या पुतण्यांना पुढ्यांत घेऊन विनोबांनीं मोठ्या आनंदाने त्यांचा यथास्थित समाचार घेतला. नंतर दोन तासांनीं भोजन झालें. भोजनोत्तरहि विनोबांनीं आपलें आसन त्याच खोलींत ठोकिलें.

संध्याकाळीं सद्धूभाऊ विनोबांना जवळ बोलावून झणाले “ त्रिन्, अरे तूं इथें असा नुसता बसून काय होणार आहे ? ज्या कामासाठीं तूं आला आहेस, त्याबद्दल कांहीं खटपट करशील कीं नाही ?”

दादाचे हे शब्द ऐकून विनोबा मोठ्या बुचकळ्यांत पडले. दादाला आणि वहिनींना आपण नेण्याकरीतां आलों आहों, हें ते विसरले

आईने पाठविलें हणून.

नव्हते; परंतु त्यासाठी पुढें खटपट ती काय करावयाची, हें कांहीं त्यांच्या ध्यानांत येईना. सद्भाऊ आपल्या घाकट्या भावाला पूर्णपणें ओळखीत होते. विनोबांच्या हातून कांहीं होणें नाहीं, आपल्यालाच कांहींतरी व्यवस्था केली पाहिजे, हेंहि ते जाणून होते. विनोबा कांहींच बोलत नाहींत असें पाहून ते पुनः हणाले “विनू, तूं आतां असें कर. आमच्या श्वशुरांची भेट वे, आणि त्यांनां सांग कीं, हिला वेऊन येण्याकरितां आईनें आपल्याला मुद्दाम पाठविलें आहे. जगूचा आणि दामूचा तिनें रात्रंदिवस अगदीं ध्यास घेतला आहे. तर एवढ्यासाठीं उद्यां त्यांनां पाठविण्याची तजवीज झालीच पाहिजे.”

विनोबा बराच वेळ अगदीं स्तब्ध राहिले. नंतर डोकें खाजवीत खाजवीत हणाले “दादा, आपल्याला नाहीं बुवा त्यांच्यासमोर एवढें बोलतां यायचें.”

शेवटीं नाइलाजास्तव स्वतांच सर्व हकीगत श्वशुरांच्या कानांवर घालावी असें योजून विनोबांस बरोबर वेऊन सद्भाऊ रामचंद्रपंतांच्या खोलींत आले. रामचंद्रपंतांशिवाय दुसरें कोणीहि या खोलींत बसत उठत नसे. या वेळीं ते ‘शिवसंहिता’ वाचण्यांत निमग्न झाले होते ! जांवई आंत आलेले पहातांच रामचंद्रपंतांनीं त्यांस बसावयास सांगितलें. सद्भाऊ एका बाजूनें बसले; परंतु विनोबांनीं आंत येतांच रामचंद्रपंतांस मोठ्या अदबीनें साष्टांग नमस्कार केला आणि ते गुपचूप एका बाजूला उभे राहिले. त्यांच्याकडे नजर जातांच “हे कोण ?” हणून रामचंद्रपंतांनीं जामातांस विचारिलें.

सद्भाऊ हणाले “हा माझा घाकटा भाऊ, आईनें जगूचा आणि दामूचा अगदीं ध्यास घेतला असून त्यांनां आणण्याकरितां याला पाठविलें आहे. तेव्हां झटलें आपली परवानगी मिळाली हणजे इदईक त्यांनां वेऊन जाऊं.”

धाकट्या सुनवाई.

“हूं” असा एकदा ध्वनि करून राभचंद्रपंत बराच वेळ स्तब्ध राहिले. नंतर मोठ्या गंभीरतेने झणाळे “अहो, मजजवळ कशाला उगाच या गोष्टी काढतां ? माधवरावाला विचारा. प्रपंचाचा सर्व भार हल्लीं मी त्याजवर सोंपविला आहे. तो तुझाला काय तें सांगेल.”

सद्भाऊनी पुनः कांहीं तोंड उघडलें नाहीं. विनोबांनां बरोबर घेऊन ते माधवरावांनां भेटण्याकरितां दिवाणखान्यांत आले.

— — — — —
प्रकरण तेरावें.

बहिनींला तर कांहीं चाकरी नाही ना ?

सद्भाऊ दिवाणखान्यांत आले. माधवराव आपल्या कामांतच गर्क असल्यामुळे सद्भाऊंबरोबर विनोबांनांही पाहतांच ते विस्मित होऊन झणाळे “कसें काय विनायकराव, आपली स्वारी कधीं आली !”

विनोबांनीं अदबीनें उत्तर दिलें “आज दोन प्रहरीं.”

“ठीक ठीक ! पण कां हो, आईला नाही का बरोबर घेऊन आलां ?”

“नाहीं, ती घरींच आहे.”

“तिलाच हो आणखी घरीं रहाण्याचे कष्ट कां दिलेत ? बरोबरच घेऊन आलां असतां झणजे ठीक होतें !”

माधवरावांनीं आपल्याविषयीं दाखविलेला एवढा आत्मीयभाव पाहून आमच्या विनोबांनां मनांतल्या मनांत फार आल्हाद झाला; परंतु सद्भाऊंची स्थिति मात्र याच्या अगदीं उलट झाली. माधवरावांचा प्रत्येक शब्द त्यांच्या हृदयाला शोबूं लागला. त्यांच्यानें आतां मुलींच स्तब्ध राहवेना. ते जरा रागानेंच झणाळे “विनू कांहीं तुमच्या घरीं राहिला नाही आला. तो तुमच्या बहिणीला नेण्याकरितां आला आहे.”

आपल्या भाषणाचा सद्भाऊंनां राग आला आहे, हें माधवरावांच्या लक्षांत आलें. तेव्हां ते किंचित् हंसतहंसत झणाळे “मी कांहीं त्या अर्थानें बोललो नाहीं.”

बहिनीला तर कांहीं चाकरी नाही ना

सद्भाऊ झणाले “जाऊं द्या हो, मला कळतें तें सारें.
बहिणीला पाठविण्याबद्दलचें काय सीगा.”

माधवराव आतां गंभीरपणाचा आव घालून झणाले “
कोला तुझी घेऊन जाणार, त्यांत आम्ही हो काय झण-
परंतु त्यांतल्या त्यांत असें पाहिलें पाहिजे कीं, सध्यां त
कांहींएक नाही. तेव्हां संसाराला जितका कमी खर्च
नाहीं तर आस्तेआस्ते कर्ज काढायची पाळी यार
हैं खरें कीं नाही ?”

“तें सगळें खरें; परंतु आईला फार कष्ट
तिनें अगदीं ध्यास घेतला आहे. त्यासाठीं
आहे. आम्ही तिचें हैं दुःख कसें बरें पा

“ किती झालें तरी बायकोच
बायकांचें सगळें ऐकूं
तिला नीट समजावूं

सद्भाऊ बर
विचार करित
प्रतिशहि ते
झणाले “-
करितां मुं
तोड र

माधव

मुंबं
का आ
अ माप
उध।
कंत्राट

धाकट्या सूनबाई.

उत्तम प्रकारें शिकलां क्षणजे मी मुळीं तुझाला भागीदारच
तर झालें ना ?”

होण्याजोगीच गोष्ट ! आमच्या सदूभाऊंच्यानें कांहीं
बेडवेना. त्यांच्या तोंडाला एकदम पाणी सुटलें. चंचल
शक्तीला कोण वरें वश होणार नाही ? एवढा वेळ
सद्भाऊंच्या मनांत जें वैषम्य उत्पन्न झालें होतें,
आतां त्यांनां वाटलें माधवरावांसारखा आपला
सरा कोणीहि नसेल. सदूभाऊ आपल्याशींच
वसांनीं आज आपल्या राशीचे अनिष्ट ग्रह
दिवस आजपासून खरोखरच संचले.”
संवरून गेले, आणि माधवरावांच्याच
३.

...नें कांहीं समजलें नाही;
...त त्यांनां कबूलच
... त्यांनां जितका
... नाही हें ऐकून
...ऊन झणाले
... होण्याचा
... उद्यांपासून
... सर्व
... रुडे येतां

सगळाच घोटाळा.

“हें पहा विनू, सध्यां संसार चालविण्याचें काम आपल्याला मोठें कठीण झालें आहे. खर्चाची अगदी तारांबळ उडत असते. ती इथें राहिली तर सध्यां आपला तितकाच खर्च वांचेल; आणि एवढ्याचसाठी मी झणतो, की, ती इथेंच राहिल तर चांगलें.”

दादांच्या या भाषणानें विनोबा अगदीं गारेगार होऊन झणाले “हो हो, तर मग हेंच बरें. उद्यां पहांटेस मी घरीं जातो आणि आईला हें सगळें नीट समजावून सांगतो.”

दुसऱ्या दिवशीं मोठ्या पहांटेस उठून विनोबा आपल्या गांवीं निघून गेले. इकडे सद्दूभाऊ माधवरावांबरोबर कंत्राटाच्या घद्यांत पडले.

प्रकरण चौदावें.

सगळाच घोटाळा.

या संसारांतील सुखदुःखाचें मूळ शोधून काढणें महा कठीण आहे. सुखाची उत्पत्ति कशापासून होते, अथवा दुःखाची उत्पत्ति कशापासून होते, हें सांगणें अनेक समर्थी साधारण मनुष्यबुद्धीला अगदीं असाध्य असतें. आरण जे विषय सुखाचें मूळ म्हणून समजतो आणि ज्यांच्या प्राप्तीनें आनंदसागरांत नुसते तरंगत रहातो, तेच विषय, प्रसंग-विशेषी आपल्याला अपार दुःखसागरांत लोटण्यास कारणीभूत होतात. त्याचप्रमाणें ज्यांनां आम्हीं दुःखाचे पर्वत समजून ज्यांच्या नुसत्या कल्पनेनेंच दुःखसागरांत गटंगळ्या खाऊं लागतो, तेच, प्रसंगविशेषी आपल्याला अनंत सुखसागरांत नेऊन सोडितात. प्रत्येक माणसास क्षणोक्षणी याचा प्रत्यय येत असूनसुद्धां प्रत्येक इसम सुखासाठीं रात्रंदिवस एवढी धडपड कां करीत असतो, हा प्रश्न प्रत्येकानें विचार करून सोडविला पाहिजे. असो.

दादानें सांगितलेली मोठ्या आनंदाची बातमी घेऊन विनोबा आज आपल्या घराकडे येत होते. त्यांनां पक्कें घाटत होतें, की, ही बातमी

धाकट्या सूनवाई.

ऐकून आपल्या आईला परमानंद होईल. कारण दादाने सांगितले होते, की, “इतक्या दिवसांनी आपले कष्ट दूर होण्याचा सुयोग आला आहे.” विनोबांच्या मनांत अद्यापि हेच शब्द घोळत होते.

विनोबा लवकरच अगदी निश्चित मनाने आपल्या घरी येऊन पोहोचले. ओटीवरच आईची आणि त्यांची भेट झाली. मुलाला पाहतांच राधाबाईंनी “पार्वती कितीशी माग आहे !” असा मोठ्या उत्सुकतेने प्रश्न केला.

विनोबा झणाले “वहिनींचे तूर्त कांही येणे होत नाही.”

राधाबाईंनी घाईघाईने विचारले “कां रे बाबा, तिच्या माहेरची सगळी माणसं खुशाल आहेत ना !”

“सगळीं खुशाल आहेत ग, त्याबद्दल कांहीएक काळजी करायला नको. दादाला तिथे नोकरी मिळते आहे. माधवराव त्याला आपल्या बंधांत भागीदार करणार आहेत झणूनच वहिनीला तूर्त कांही ते पाठवीत नाहीत.”

“तुम्हा दादा आतां घरजांवई का होऊन बसणार आहे ?”

“नाही ग आई, दादा कांही घरजांवई नाही झाला. त्याला खरोखरच तिथे रोजगार मिळतो आहे.”

“सद्दला रोजगार का मिळतो आहे ? देव करो नि तुझ्या तोंडांत साखर पडो. पण काय रे, पार्वतीला इकडे न यायला काय झालं ?”

“दादा म्हणाला, आधीच इकडे आपली खर्चाची अगदी ओढाताण होत असते, आणखी यांनाहि इकडे पाठविले, तर मग खर्च अधिकच वाढेल !”

विनोबांच्या तोंडून हे शब्द ऐकतांच राधाबाई अत्यंत संतापल्या. मुलाच्या तोंडून खर्चाच्या ओढाताणीबद्दल ऐकिले म्हणजे तर म्हातारीला पराकाष्ठेची चीड येत असे. संतापाच्या भरांत ती झणाली “मेव्या, तुम्ही अकळच तितकी ! तुला अधिक कुटून समजणार !

हैं स्वप्न तर नसेल !

तुझा त्या शहाण्या दादाला रोजगार मिळाला आहे ना ? मग खर्चाची ओढाताण कां होईल ? मी कांहीं बोळ्यानें दूध पीत नाही, या असल्या वेडगळ गोष्टी घेऊन माझी समजूत करायला आला आहेस तो ! ठीक आहे, होऊं द्या, मेल्यानों, तुमचा एकाचाहि आतांपासून काडी-चासुद्धां भरंवसा मी घरणार नाही. आतांच्या आतां मी आपली मुळीं काशीसच निघून जातें. इथं राहून उगीच मरमर मरूं तरी कशासाठी ?”

झातारीचें बोलणें संपतें न संपतें, तोंच तिचा संताप पार विझून जाऊन अश्रुवर्षावाला आरंभ झाला. पदरानें ढोळे पुशीतपुशीत ती घरांत गेली. आमचे विनोबा अगदीं थक होऊन गेले. “आतां आईनें सांगितलेली गोष्ट आपल्याला तेव्हां कशी सुचली नाही !” हैं कांहीं केल्या त्यांच्या ध्यानांतच येईना ! आणि शिवाय सुखदुःखाचें हैं असें आकस्मिक परिवर्तन कसें झालें हैंहि त्यांनां कळेना. विचाऱें बुचकळ्यांत पडले.

प्रकरण पंधरावें.

हैं स्वप्न तर नसेल !

त्या दिवसापासून दीक्षितांच्या घरीं प्रायः राधाबाईंच्या रडण्या-शिवाय दुसरा आवाज ऐकूं येईना. सकाळ नाहीं दुपार नाहीं, रात्र नाहीं दिवस नाहीं, झातारीचें रडणें एकसारखें चाललेलें असे. खरोखर झटलें तर वडील मुलगा आणि वडील सून यांच्या आचरणानें राधाबाईंला पराकाष्ठेचा त्रास होत असे; तरीहि त्या मोठ्या कुशलतेनें संसार चालवीत होत्या; परंतु आतां मात्र संसारांत त्यांचें मन मुळींच राहिलें नाहीं. त्या अगदीं विरक्त होऊन वेळ्यासारख्या सगळा दिवस रडून काढूं लागल्या. गृहकृत्यांकडे त्यांचें मुळींच लक्ष्य नसल्यामुळे घरांत सगळा गोंधळ माजून गेला. कांहीं दिवस त्या एकच वेळ स्वयंपाक करूं लागल्या. एकट्या विनोबांसाठींच रात्री चूळ पेट-

धाकट्या सूनबाहे.

विण्याचें त्यांच्यानें होईना. पुढेंपुढें सगळ्या दिवसांत एकदांसुद्धां जेवण होण्याची मारामार पडूं लागली. मनांत असतें तर हरतऱ्हेनें राधाबाईंनीं चुलीची एकदांतरी संभावना केली असती; परंतु झातारीचें आतां तिकडे लक्ष्यच नव्हतें.

या संसारांतील सगळे हाल पत्करतील, सगळ्या यातना सोसवतील, परंतु या पोटाची आग कांहीं सोसवत नाही. या यातनेपुढें रोग, शोक किंवा दुसरी प्रत्येक यातना अगदींच तुच्छ आहे. पुत्र शोकानें तळमळणाऱ्या आईलासुद्धां या पोटाची तरतूद करावी लखरोखर, दारिद्र्य हें अनंत यातनांचें मूळ होय. दरिद्री मनुष्य किंमानी असला तरीहि त्याला पदोपदीं अपमान सहन करावा लागतानी असला तरी कोणीहि त्याच्या त्या ज्ञानाचा आदर करीत नाही. वेदान् असला तरी कोणीहि त्याच्या विद्वत्तेला मान देत नाही. या जगांत मान, मरातब, ज्ञान, बुद्धि हीं एका लक्ष्मीच्या पाठीपाशीं नाचणारी तुष्टी आहे. आणि ह्मणूनच लक्ष्मीची अवकृपा आणि तिच्या अक्काचें शन होतांच हीं सगळीं एकदम नाहीशीं होतात. या जगांत जेथें धन तेथेंच मान, तेथेंच विद्वत्ता आणि तेथेंच गौरव असावयाचा.

दीक्षितांच्या घराण्यावर अक्काबाईंची कृपादृष्टि उत्तरोत्तर अधिक-धिक होऊं लागली, आणि त्याच प्रमाणानें गांवांत त्यांनां मिळणारा मानसन्मानहि क्रमाक्रमानें नष्ट होऊं लागला. घरांतु वेळच्यावेळीं दिवा लागेना. अंगणांत केरसुणी फिरेना व घराला कधीं सारवणहि डेना. मग अशा घरांत मंगलकार्य किंवा होमहवन होण्याचें तर दूरच. जिकडे पहावें तिकडे अमंगलतेचीं चिन्हे दिसत होती. तें घर म्हणजे मूर्तिमंत दारिद्र्याचें माहेरघर असें वाटून मन कसें उद्विग्न होत असे. स्मशानाचा देखावा जसा भयानक असतो, तशीच भयानक कळा सांप्रत दीक्षितांच्या घरावर दिसूं लागली होती. राधाबाईंचा शोक जसजसा वाढूं लागला तसतसा तिचा पुत्रऱ्हेह

हैं स्वप्न तर नसेल !

न्हास पावूं लागला. क्रोधवश होऊन त्या सपाट्यांत राधाबाईंनीं मुलाची एकदां पराकाष्ठेची निर्भर्त्सना केली झणजे तत्काळ अत्यंत सुखमय अशा मातृस्नेहाचा जो अनुभव नेहमीं विनोबांनां येत असे, तो आतां आतां त्यांनां मुळींच येईनासा झाला. शेवटीं दारिद्र्याच्या या दुःसह यातनांनीं आणि आईच्या त्या अकल्पित कठोरतेनें विनोबांसारख्या जडमूढालासुद्धां अस्थिर करून सोडिलें. एके दिवशीं तर आईनें नाना तऱ्हेनें तिरस्कार केल्यामुळे विनोबा रडतच बसले. यापूर्वीं आईनें किती हवा तितका तिरस्कार केला, ती रागावली—जाजावली तरीहि विनोबांनां वाईट वाटून ते रडत बसले आहेत, असें कोणीहि कधींहि पाहिलें नव्हतें. विनोबांच्या आजच्या रुदनानें राधाबाईंचें अंतःकरण कळवळून गेलें. त्यांच्या हृदयांतील पुत्रस्नेह पुनः उचंबळून आला. त्यांच्यानें आतां स्वस्थ रहावेना. आपल्या वेळ्याबागळ्या पुत्राशीं केलेल्या कठोर आचरणाचें आतां त्यांनां स्मरण होऊन त्याहि रुदन करूं लागल्या. त्या दिवशीं त्या शुभसूचक वेळीं तीं मातापुत्र पुष्कळच रडलीं. काय असेल तें नसो, परंतु त्या दिवशीं त्या रुदनानें उभयतांनां अतिशय सुख वाटूं लागलें. बऱ्याच वेळानें त्याचें रुदन बंद झालें. एकमेकांचे अश्रू एकमेकांनीं पुसून काढिले. या रुदनानंतर उभयतांचीं मनं प्रफुल्ल झालीं. मुलापेक्षां आईलाच या गोष्टीचा अधिक विस्मय वाटला. कारण, तिचें सगळें आयुष्य रडण्यांत गेलें होतें; पण रडण्यापासून इतकें सुख तिला आजवर कधींहि झालें नव्हतें. विनोबांची गोष्ट तर पुसूच नका ! ते अगदीं प्रफुल्ल मुखानें झणाले “आई !”

अहाहा ! तो ‘आई’ शब्द कितीतरी मधुर ! जणूं काय स्वर्गाचा वीणाच राधाबाईंच्या कानात वाजूं लागला ! मुलाच्या हनुवटीखालीं प्रेमानें हात घालून त्या झणाल्या “काय झणतोस बाळ !”

“आई, काय केलें झणजे तूं सुखी होतील सांग पाहूं ?”

धाकट्या सूनवाई.

राधाबाईचें हृदय आज भानंदाने नाचूं लागलें. विनोबांच्या मुखांतून असे शब्द येतील, ही आशा त्यांनीं आपल्या आयुष्यांत कधींच केली नव्हती. आनंदानें त्या इतक्या अघोर झाल्या, कीं, त्यांनां पुत्राच्या या प्रश्नाचें उत्तर घडपणें देववेचना. त्या मनांतल्या मनांत झणाल्या “माझ्या मुखाळा आतां काय कमी आहे बाबा !”

विनोबांनीं पुनः विचारिलें “आई ! कशानें तूं सुखी होशील, सांग ना ?”
आईच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रूंचें भरतें आलें. ती डोळे पुसून झणाली “बाबा, माझ्या लक्ष्मीला तूं घेऊन ये. ती येयें आली झणजे मला सुख वाटेल.”

कांहीं वेळ विनोबा अगदीं स्तब्ध राहिले. नंतर मनांत कांहीं योजून स्वारी खोलींत गेली. थोड्याच वेळानें डोकीला पागोटें चढवून व राधाबाईंच्या पायांवर जुनेस एक उपरणें घेऊन विनोबा बाहेर आले व त्यांनीं त्यांच्या पायांवर डोकें ठेविलें. राधाबाईंनीं विस्मयजनक मुद्रेन मुलाच्या हातांतोडाकडे पहातपहात विचारलें “विनू, बाबा कुठं रे चाललास ?”

विनोबा प्रफुल्ल मनानें झणाले “तिला आणावयाला जातो.”

राधाबाई थक्क झाल्या. “हा काय माझा पूर्वीचाच विनू ! छे, छे ! हे स्वप्न तर नसेल ना !”

प्रकरण सोळावें.

विनोबांची सासुरवाडी.

श्रावणाचा महिना. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस लागून राहिलेल्या हिरव्यागार शेतांची ती अपूर्व शोभा वर्णन करणें अशक्य आहे. जिकडे पहावें तिकडे हिरवींचार शेतेच शेते दृग्गोचर होत आहेत. सृष्टिदेवतेनें जणूं काय आपल्या पृष्ठभागावर हिरव्या रंगाचा शालूच घेतला आहे ! दूर-भ्रमि दूरपर्यंत लागून राहिलेले अनेक गगनचुंबी वृक्ष, जणूं त्या शालूचे पदरच भासत आहेत. अहाहा ! या सुवर्णमय भरतभूमि.

विनोबांची सासुरवाढी.

व्यतिरिक्त असें नयनतोषक, चित्तापहारक, प्रीतिप्रद, मनोरम सृष्टि-सौंदर्य भूपृष्ठावर अन्यत्र कोठेतरी अढळेळ काय ! हे सौंदर्य केवळ आमच्या नेत्रांनां गार करूनच रहात नाही, तर त्याबरोबर हृदया-मध्ये उत्तम विचारांचें, थोरथोर आशांचें बीजारोपण करून आमच्या जीवनशक्तीचीहि वृद्धि करीत असतें.

असो. हा असा सुंदर प्रदेश आक्रमण करीतकरीत श्वशुरगृही जावयास निघालेले आमचे विनोबा, सायंकाळचे चार वाजण्याच्या सुमारास गांवांत येऊन पोहोचले. प्रथम सासरीं न जातां ते बाजारांतील एका दुकानां शिरले व गुपचूप एका बाजूला उभे राहिले. दुकानदार गिऱ्हाइकांनां माल देण्यांत अगदीं चूर झाला होता, त्यामुळे त्याचें लक्ष्य बराच वेळपावेतो विनोबांकडे गेलें नाहीं. विनोबांनांहि त्याचें कांहीं वाटलें नाहीं. किंचित् वेळानें गिऱ्हाइकांची गर्दी अमळ कमी होतांच दुकानदाराची नजर सहज विनोबांकडे वळली. तेव्हां तो चकित होऊन झणतो “ओहो ! कोण विनायकराव, आपली स्वारी आली तरी कधीं ?”

विनोबा हळूच झणाले “हा आतांच येतो आहे.”

“बसा; अहो बसा तर खरे जरा. आल्यासारखे एक चिलीम तर ओढाल कीं नाहीं !” असें बोलून दुकानदारांनै जवळच असलेल्या आपल्या भाऱ्याकडे पाहिलें.

दुकानदाराच्या या भाऱ्याचें नांव बाळकृष्ण. बाळकृष्णाचें वय अवघे दहा अंकरा वर्षांचें होतें; पोरगा मोठा हुषार आणि बोलण्याच्या कामांत तर अगदीं पटाईत होता. कसलाहि प्रश्न त्याला विचारा, त्याचें उत्तर जणू काय त्याच्या जिभेच्या टोंकावर ठेविलेलें. घरची अगदीं गरिबी असल्यामुळे तो आपल्या मामाच्या दुकानावर राहिला होता. मामाचा शब्द ऐकतांच बाळकृष्ण चटदिशीं उठून चिलीम भऱ्यास गेला. दुकानदार पुनः विनोबांकडे वळून झणाला “पण कां होहि तुम्हीं अजून नानाताहेबांच्या घरीं गेलांच नाहीं वाटतें ?”

धाकट्या सूनबाई.

“नाहीं, हा मी नुकताच आलों.”

दुकानदार विनोबांच्याच गांवचा होता. तिकडे बरोबर जमेना म्हणून आज सहासात वर्षे तो इकडे दुकान घालून राहिला होता. बऱ्याच दिवसांनी विनोबा भेटले, म्हणून साहजिकच मोठ्या उत्कंठेने तो आपल्या गांवचे कुशलवृत्त विचारून लागला. त्यांच्या इकडच्या-तिकडच्या गप्पागोष्टी चालल्या आहेत, इतक्यांत विनोबांच्या सासरचा एक गडी कांही जिनस घेण्याकरिता त्या दुकांनी आला. त्या गड्याने पहिल्याने कांही विनोबांना ओळखिले नाही; आणि खरेच, त्याने तरी कसे बरे ओळखावे ! जांवईबुवांच्या अंगावर धुळ्याची पुटेच्यापुटे बसलेले एक वस्त्र, पायांत फाटूनफाटून चिंध्या झालेला जोडा, अंगांतली बंडीहि जागजागी फाटलेली, आणि हात, पाय, तोंड यांची धुळ्याने जी कांही अवस्था झाली होती तीतर विचारूनच नका ! तेव्हां अशा शोचनीय स्थितीत विनोबांना पाहून आपल्या घन्याचे श्रीमंत नानासाहेब देशमुख यांचे—हे जांवई, झणून त्या बिचाऱ्या गड्याने ओळखावे तरी कसे ? गड्याची ही स्थिति दुकानदाराच्या ताबडतोब लक्षांत आली. म्हणून तो त्याला हाक मारून हंसतहंसत झणाला “काय रे रामा ! तू यांना ओळखलेस का हे कोण ते ?”

रामा बराच वेळ विनोबांकडे टक लावून पाहून लागला. नंतर किंचित् विस्मित होऊन म्हणाला “काय आमच जांवयबोवा—त न्हव ?”

“हं, आतां तरी बरोबर ओळख पटली की नाही ?” दुकानदार किंचित् हसून झणाला.

रामा खाली वांकून मोठ्या अदबीने जांवईबुवांना रामराम करून झणाला “कस काय जांवईबुवा ! कदी आल्याशी ? आन् इत कशाक्षी बसल्याशी ?”

विनोबा बोलल्याच्या पूर्वीच दुकानदार झणाला “अरे हे आतां तुमच्यापुढेच येत आहेत. येतील, आतां तुमच्याच घरी येतील हो !”

विनोबांची सासुरवाडी.

त्याच्या बोलण्याकडे बिलकूल लक्ष्य न देतां रामा पुनः विनोबांकडे बळून झणाला “जांवयबोवा, चला, बेगीबेगी चला. ताईसायबास्नी तुमच्या भेटीचा रातदिस लय घोर लागलाया. तुमी आलाव झंजी आज त्याना स्वाप आनंद वाटल. आतां हत कशास्नी खोटी व्हताव ? चला—”

इतक्यांत बाळकृष्ण चिलमीवर झळझळीत निखारे ठेवून फुंकर मारीत-मारीत मोठ्या गडबडीने तेथें आला. त्याने ही रामाची बडबड ऐकिली. आपण इतक्या कष्टानें तयार करून आणिलेली चिलीम ओढल्याविनाच पाहुणे जातात, हें पाहून त्याला मनस्वी वाईट वाटलें. अर्थात् त्याला कांहीं तें सडन झाले नाही. तत्क्षणींच रागारागानें रामाच्या अंगावर येऊन तो झणाला “काय रे ! उगाच काय वटवट लाविली आहेस ? हे तुमचे जांवई आणि आमचे जसे काय कुणीच नाही वाटतें ! कां हयें बसले तर तुमचे जांवई बाटतील कीं काय, एकमारखा चला चला करतो आहेस तो ? तूं जा आपलें काम कर पाहूं ! ते येतील सावकाश. आल्यासारखे हयें थोडा वेळ बसतील, पानतंबाखू खातील, जरा विश्रांति घेतील आणि मग त्यांनां जर वाटलें तर येतील तुमच्या घरी, नाहीतर नाही येणार, समजलास ? तूं कशाला एवढी किटकिट लाविली आहेस त्यांच्याभोंवतीं ? ”

“तूं लय पाजी पोरगा हैस ! दम घर, मी घनीसायबास्नी जाउन शान खबर देतो,” असें बोलून रामा तेथून तडक निघालाच.

इकडे विनोबांनीं चिलमीवर यथास्थित दम मारण्यास सुरुवात केली. हातपाय धुऊन जरा थंड झाले. पुनः इकडल्यातिकडल्या गप्पाष्टकांनां प्रारंभ झाला. इतक्यांत विनोबांचे श्वशुर नानासाहेब देशमुख स्वतः दुकानापाशीं येऊन ठेपले. बरोबर तो मघांचा गडी आणि शिवाय दुसरीहि आठदहा मंडळी होती. नानासाहेबां पाह-तांच दुकानावर जमलेली सर्व मंडळी मोठ्या अदबीने उठून उभी राहिली. विनोबांनीं श्वशुरांनां साष्टांग नमस्कार केला. नानासाहेबांनीं

धाकट्या सूनबाई.

मोठ्या प्रेमानें जामातांनां वर उचलून आशीर्वाद दिला व नानाप्रकारें कुशल प्रश्न विचारीतविचारीत ते विनोबांनां आपल्याबरोबर घरीं घेऊन गेले. घरीं जातांजातां वाटेंत गांवांतील आणखीहि बरीच मंडळी त्यांनां येऊन मिळाली. सर्वांचीं मुखकमलें या प्रसंगीं आनंदानें अगदीं प्रफुल्लित होऊन गेलीं होती. देशांतरास गेलेल्या एखाद्या जवळच्या नातलग्याची फार दिवसांनीं भेट झाली असतां मनाला जसा विलक्षण आनंद होत असतो, त्याहूनहि जास्त आनंद विनोबांच्या आगमनानें केवळ नानासाहेबांनांच नव्हे, तर त्यांच्याबरोबर असलेल्या त्या सर्व मंडळीलाहि झाला. विनोबांचेंच मुखकमल मात्र काय तें भीतीनें अगदीं म्लान होऊन गेलें होतें ! पोलिसच्या शिपायांनीं धरून बांधलेला एखादा कैदी ज्याप्रमाणें मोठ्या भयभीत चित्तानें कारागृहांत प्रवेश करितो, त्याहिपेक्षां जास्त भीतिग्रस्त चित्तानें विनोबांनीं श्रृंगुरालयीं प्रवेश केला.

प्रकरण सतरावें

बाळकृष्णा.

विनोबांच्या आगमनानें सगळ्या गांवभर मोठी गडबड उडून गेली. त्यांतहि विशेषतः तरुण मुलांमुलींची धांदल तर विचारूंच नका ! नानासाहेब देशमुख हे गांवांत प्रमुख गृहस्थ असून सर्व लोकांशीं नेहमीं मिळूनमिसळून वागणारे, उदार स्वभावाचे, थोर मनाचे, गोरगरिबांनां मदत करण्यास सदैव तत्पर आणि ईश्वरकृपेनें संपत्तिमान् असे होते. मग त्यांच्यासारख्या कुलशील आणि संपत्तिवान् गृहस्थाची गांवांत मोठी मानमान्यता असल्यास नवल तें काय ! नानासाहेबांचें घराणें आबाळबुद्धांनां परमप्रिय असे. सर्वांनां त्यांचा अभिमान होता. तशांत त्यांची मुलगी सुशीला, ही तर आपल्या अंगच्या गुणांनीं

बाळकृष्णा.

बुद्दीनें, अलौकिक विनयसंपन्नतेनें व दानधर्मप्रवृत्तीनें सर्वांनां, अतिशय प्रिय झाली होती. तेव्हां विनोबांचें-सुशीलेच्या प्रिय पतीचें-आगमन सर्वांनां आनंददायक झालें, व त्याचप्रमाणें सुशीलेच्या मैत्रिणीत एकसारखी गडबड उडून गेली, यांत कांहींएक आश्चर्य नव्हतें. तरुण स्त्रियांनीं तर नानासाहेबांचें घर या वेळीं अगदीं गजबजून सोडिलें होतें. त्याचप्रमाणें बाहेर दिवाणखान्यांत तरुण पुरुष-मंडळीचीहि सारखी गर्दी उडून राहिली होती. या प्रसंगीं नानासाहेबांचें घर जणूं काय आनंदानें नाचतच होतें. सर्वत्र आनंदीआनंद होऊन गेला होता. जांवईबुवांची थडामस्करी करण्यांत या तरुण मंडळीची सारखी चढाओढच लागली होती.

परंतु इकडे विनोबांचा जीव अगदीं खालींवर होत होता. ही एवढी मंडळी आपल्याभोंवतीं कां जमली आहे, तें कांहीं केल्या त्यांच्या लक्ष्यांत घेईना. मंडळी एवढी पराकाष्ठेची थडामस्करी करित होती; परंतु त्यापैकीं कोणाएकाशीं अक्षरहि बोलण्यास किंवा कुथाला कुशल-प्रश्न विचारण्यास विनोबांनां धैर्य होईना. ते अगदीं मुखस्तंभासारखे स्तब्ध राहिले होते. “हो, थोरामोठ्यांशीं प्रसंग, त्यांतून ही पडली शहरांतील मंडळी, यांच्याशीं नीट बोलतां आलें तर ठीक, नाहीतर उगाच फटफजीती मात्र व्हावयाची; त्यापेक्षां आपलें मुळींच न बोललेलें काय वाईट ?” असा पोक्त विचार करून विनोबांनीं मौनव्रत स्वीकारलें होतें. त्यांतूनहि एकदोन वेळां स्वारीनें बोलण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तोंडांतून शब्द निघेल तर शपथ ! जशी कांहीं कोणीं भानेवर सुरीच ठेविली होती ! जामातांच्या या विलक्षण मौनानें, सर्व मंडळी अगदीं हिरमुसली झाली आणि कंटाळून हळुहळू आपापल्या घरीं निघून गेली. जातांजातां बापड्या विनोबांनां कोणी गर्विष्ठ, कोणी पढतमूर्ख इत्यादि ज्याला जें वाटलें तें तें मनांतल्या मनांत झणत चालते झाले.

धाकट्या सूनबाई.

मंडळीची गडबड मोडतांच इतका वेळ विनोबांचा जीव जो अगदी उडून गेला होता तो जरा स्वस्थ झाला आणि त्यांना आता स्वतंत्र झाल्यासारखे वाटले; परंतु हा बाहेरचा त्रास चुकतो न चुकतो तोंच आंतून निरोपांवर निरोप येऊ लागले. आतां काय करावे ? विनोबा गहन विचारांत पडले ! त्यांना कांहींएक सुचेना. आंत गेल्यावांचून तर गत्यंतर नव्हतें. बराच वेळ स्वतःशी विचार करून करून स्वारी एकदम उठली आणि तडक त्या दुकानदाराच्या येथें पुनः येऊन थडकली. विनोबांनीं दुकानदाराला इत्थंभूत हकीगत सांगितली. आपण इकडे कोणत्या उद्देशानें आलों हेहि सांगितलें, आणि या अडचणींतून निभावण्याला आतां कांहींतरी युक्ति सांगण्याविषयी त्याची ते विनवणी करूं लागले. विनोबांची ही सारी हकीगत बाळकृष्णा मोठ्या कौतुकानें ऐकत होता. तो मध्येंच एकदम झणाला “ दादा, मला न्याना तुमच्याबरोबर पाठराखा ! जांवयाच्या पंक्तीचा दोन दिवस अनायासें लाभ मिळून चंगळ तरी उडेल ! आणि मी बरोबर असलों झणजे मग तुझाला एक अक्षरहि उच्चारायला नको ! पहा तर खरें, मीं सगळ्यांनां कशीं शटपट उत्तरे देतो तीं ! बोला, नेतां का मला ? पहा बुवा तुमच्या बऱ्याकरितां झणून सांगतो ! ”

विनोबांच्या हातांत जणूं स्वर्गच आला ! त्यांनीं बाळकृष्णाला आपल्याबरोबर पाठविण्यास दुकानदाराची मोठ्या मिनतवारीनें सभ्मति मिळविली. तो पोरगाहि मोठ्या आनंदानें आपले दुकानावरचे मळकट कपडे काढून अगदीं जिवापलीकडे जपून ठेवलेलें सणासुदिनाच्या दिवशीं नेसावयाचें रेशमी धोतर, आंगरखा, टोपी वगैरे चढवून मोठ्या थाटानें विनोबांबरोबर निघाला. दोघांच्या स्वाऱ्या विवाणखान्यांत जाऊन बसतात न बसतात तोंच “ फराळाला उठा, आतां उंगीच ठशीर कां ? ” असा अगदीं निकडीचा निरोप आला. त्याबरोबर विनोबांनां आंत जावेंच लागलें. बाळकृष्णाची स्वारीहि

बाळकृष्ण.

त्यांच्या मागोमाग चालली. आंत प्रवेश करतांच सुशीलेच्या तरुण मैत्रिणीचा मंद हास्यध्वनि कानीं येऊं लागला. त्याबरोबर विनोबांच्या तोंडचे पाणीच पळाले ! आतां काय करावें ! अंतर्गृहाच्या ज्या बाजूकडून हा ध्वनि येत होता ती बाजूच अजीवात टाळावी, हाच उत्तम मार्ग, असा पोक्त विचार करून विनोबा दुसऱ्याच बाजूला जाऊं लागले; परंतु त्यांचा तो प्रयत्न निष्फळ झाला. एका मोलकरणीने ताबडतोब पुढें होऊन जिकडे जाण्याचें ते चुकवूं पहात होते, त्याच खोलीत चालण्याविषयी विनोबांनां नम्रतेनें विनंती केली. बलिदानास्तव नेत असलेल्या एखाद्या बकऱ्याप्रमाणें कापतकापत विनोबांची स्वारी अगदीं नाइलाजास्तव त्या खोलीत शिरली तोंच झट्टिशीं तेथील मुलीच्या नेत्रकटाक्षांतून तारायंत्र फिरलें. या अपूर्व नेत्रपल्लवीनें सगळ्या जणी क्षणार्धांत परस्पांचे मनोभाव जाणून चुकल्या. विनोबांनीं पाहिलें, तों त्या विस्तीर्ण अंतर्गृहांत चोहोंकडे अनेक युवती एकत्र झाल्या असून मध्यभागीं चादीच्या ताटामध्यें फराळाकरितां नानाविध मिष्टानें वाढलीं आहेत. खालच्या मानेनें जांवईबुवा पाटावर तर जाऊन बसले. अर्थात् त्यांचे पानजांवई ऊर्फ पाठराखे बाळकृष्ण यांची स्वारीहि त्यांच्या शेजारीच दुसऱ्या पाटावर विराजमान झाली. विनोबांचे एकंदर व्यवहार पाहून त्या युवतीचें तें मधुर हास्य एकदम मावळलें. किंचित्काळ अंतर्गृह निःशब्द झालें. त्या सकल रमणींचीं प्रफुल्ल मुखकमलें निस्तेज झालीं; परंतु एवढा मोठा युवतीसमूह आणि बराच वेळ स्तब्ध कसा राहूं शकेल ! एकीनें शेवटीं त्या कंटाळवाण्या स्तब्धतेचा भंग केलाच, ती हंसतहंसत झगाली “ भावजी ! आज इतक्या दिवसांनीं सहज वाट चुकून इकडे आलां वाटतं ! ”

पण भावोजीचें तोंड उघडतें आहे कशाळा ! मान वर उघडलील तर शपथ ! वास्तविक पाहिलें असतां त्यांनां आतां तोंड उघडण्याची

धाकट्या सुनवाई.

आवश्यकताहि राहिली नव्हती. बाळकृष्णाला त्यांनी आपल्या वतीने पूर्ण मुखत्यारपत्र दिले होते. त्याने चट्‌दिशीं उत्तर दिले “वहिनी ! अहो, आम्ही रस्ता चुकलो असतो तर नेमके इथेच कसे बरे आलो असतो ? रस्ता अगदी बरोबर माहीत होता झणूनच तर बिनचूक इथे येऊन पोहोचलो !”

हे सणसणीत उत्तर ऐकतांच सगळ्याजणी बाळकृष्णाच्या त्या बाल-मूर्तीकडे पहातच राहिल्या ! जांबयांच्या बरोबर हा मुलगा कोण, हे कांहीं त्यांच्या लक्षांत येईना. शेवटी पहिला प्रश्न करणाऱ्या तरुणीने सर्वांची मनीषा तृप्त करण्याकरितां मोठा हिऱ्या करून “जांबईबुवाला तुम्ही कुठं गांठलं ?” झणून बाळकृष्णाला विचारलेंच.

बाळकृष्णच तो. त्यांनां सरळ उत्तर देतो थोडेंच ! विनोबांकडे बोट दाखवून तो झणाला “हे माझे दादा.” इतकेच शब्द उच्चारून ताटांतील संबंध अर्धा लाडू उचलून त्याने एकदम तोंडांत टाकिला. त्याच्या या बोलण्याचे त्या स्त्रियांनां मोठें कौतुक वाटलें व त्यांच्या निस्तेज झालेल्या मुखकमलांवर पुनः मधुर हास्य विलसूं लागलें.

बाळकृष्णाने दिलेली उत्तरे ऐकून विनोबाच्या आनंदास तर पारावारच राहिला नाही. ते मनामध्ये त्या मुलाची एकसारखी वाहवा करूं लागले. हा बरोबर होता झणूनच आज आपली अब्रू राहिली, असें त्यांनां वाटूं लागलें. तरीहि इतक्या परक्या बायकासभोवतीं जमलेल्या पाहून फराळ करण्याला त्यांनां किंचित् लज्जाच वाटूं लागली. इकडे त्या स्त्रिया तर जामातांची अधिकाधिकच थड्हा करूं लागल्या. विनोबांचा हात अगदीच थांबला. त्यांनां फराळविराळ कांहींएक सुचेना. केव्हां एकदां या त्रासांतून सुटतो, असें त्यांनां होऊन गेलें. हे पाहून बाळकृष्ण त्या स्त्रीमंडळीस उद्देशून झणाला “इतक्या लांबून आल्याने दादांला फार त्रास झाला आहे. तर पहिल्याने यथेच्छ फराळ करून आम्हांला जरा ताजेतवाने होऊं द्या आणि मग वाटेला तितकी

बाळकृष्णा.

थडा करा. आमची बिलकूल ना नाही ! पण कांहो वहिनी, थोडीं भर्जी आणखी कां आणीत नाही ? आमच्या दादांनां किनई तीं फारच आवडतात.”

सगळ्यांचीं तोंडें एकदम बंद झालीं. तो मुलगा होता झणूनच आपल्या वर्तनावर केलेली ही झणझणीत टीका त्या स्त्रियांनां सहन झाली. इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या बोलण्याचा कांहींएक विषाद न मानितां उलट त्या त्याची अधिकच थडामस्करी करण्यास प्रवृत्त झाल्या. इतक्या अवधीत विनोबांचा फराळ जेमतेम आटोपला. बाळकृष्णाच्या ताटांत मात्र कांहींएक शिल्लक राहिलें नाहीं. आणखीहि गट्ट करण्याचा त्याचा विचार होता; परंतु विनोबा उठले तेव्हां नाईलाजास्तव त्यालाहि उठणें भाग पडलें. हात धुऊन पुशीतपुशीत पानसुपारी खाण्याकरितां शेजारच्या खोलींत जांवईबुवांची स्वारी शिरली. बाळकृष्णहि पाठो-पाठच चालला. तें पाहून सर्व स्त्रिया पुनः कौतुकानें गालांतल्यागालांत हंसूं लागल्या. त्यांनां या मुलाच्या प्रत्येक शब्दाचें व प्रत्येक कृतीचें मोठें कौतुक वाटूं लागलें.

विडा वगैरे खाऊन सुंदर विछायतीवर लोडार्शी टेंकून विनोबा बसतात न बसतात तोंच हास्यविनोद करण्यास उत्सुक झालेला तो युवती-समूहहि पुनः तेथें येऊन हजर झाला. विनोबांनां वाटलें होतें, कीं, तूर्त तरी आपण या कचाट्यांतून सुटलों; परंतु पुनः जेव्हां ही मंडळी त्यांनां वेढा देऊन उभी राहिली, तेव्हां त्यांचा जीव अगदीं खालीं वर होऊं लागला. छाती धडधड उडूं लागली. मुख अगदीं मळान झालें. इतक्यांत एका अनुपम रूपसंपन्न बालिकेनें कर्णमधुर मंजुळ स्वरानें विनोबांनां विनयपूर्वक विचारिलें “भावोजी ! आमची आठवण तरी आहे का, का ओळखदेखसुद्धां विसरलां !”

भावोजीच्या तोंडांला कुलूप ! परंतु बाळकृष्णानें डोळे मिचकावीत मिचकावीत तत्क्षणींच उत्तर दिलें “वाः ! आठवण नसती तर

धाकट्या सूनवाई.

इकडे आलों असतो हो कशाला ? आझी हयें आलों आहों एवढ्या-वरूनच आठवण आहे हें सिद्ध होत नाही का ? ओळखीविषयीं झणाल तर आपल्यासारख्यांनां एकवार पाहिल्यावर आपली ओळख विसरणें शक्य तरी आहे ? मी तो विसरायचा नाही, मग आमच्या दादांची गोष्ट कशाला हवी !”

विचारी बालिका या अकल्पित उत्तरानें अगदींच खजील होऊन सर्वान्या मागें जाऊन लपली. त्यासरशीं दुसरी एक तरुणी जरा घिटार्ईनेच झणाली “तूं रे कां जिथंतिथं तोंड घालतोय ? तूं आपला चूर बस कसा ! तुला कांहीं कुणी विचारीत नाही, समजलास ?”

बाळकृष्ण या असल्या बोलण्याची थोडीच पर्वा करतो ! तो खडखडून झणाला “हें काय भलतेंच बोलतां हो तुम्ही बहिनी ! मी काय आपला दादांच्या पंक्तीला केवळ यथेच्छ जेवायलाच आलों आहे वाटतें, मला चूप बसायला सांगतां त्या ?”

“तुझे दादा मुकेबिके आहेत वाटतें, त्यांनां विचारलेल्या प्रत्येक प्रश्नाचें उत्तर तूंच देत आहेस तो ?”

“कां असतील मुके ? मी आहे ना त्यांच्याबरोबर ! मला ज्या प्रश्नाचें उत्तर अगदीं देतांच येणार नाही, त्याच प्रश्नाचें उत्तर ते देतील, समजलां ! भलत्यासलत्या क्षुल्लक प्रश्नांनां ते काय झणून जबाब देतील ?”

बाळकृष्णाच्या या उत्तरानें तर खूपच हंशा पिकला. किंचित् काळा गेल्यानंतर तीच स्त्री पुनः झणाली “वाः रे वाः ! फारच हुशार मुलगा आहेस तूं ! कांही जावईबुवा, हा असला हुशार सोबती तुझाला मिळाल तरी कुठें ?”

यावर बाळकृष्ण मोठ्या आढ्यतेनें झणतो “बहिनी, राजांनां हत्ती-घोडे कुठें मिळतात ?”

त्या स्त्रियांची हंसतांहसतां मुरकुंडीच वळली. बाळकृष्णाचें हें अपूर्व चाबुर्य पाहून विनोबांनांहि आतां बोलण्याचें चाडस करावेंसें

बाळकृष्णा.

वाटलें; परंतु कोणाजवळ आणि काय बोलावें, हेंच त्यांनां कांहीं केल्या सुचेना. शेवटीं ते बाळकृष्णाकडेच वळून झणाले “ बाळकृष्णा, एक चिलीम तरी भरून आण पाहूं ! ”

विनोबांच्या तोडून शब्द निघण्याचाच अवकाश, बाळकृष्ण उड्या मारीतच गेला. इतक्यांत हळुहळू एक वैधव्यदुःखाग्नीनें पोळछेली म्लान-वदन मूर्ति दारासमोर येऊन उभी राहिली. तत्काळ सगळ्यांची दृष्टि तिकडे वेधली. आपल्या सद्भाऊंचे श्वशुर रामचंद्रपंत सहस्रबुद्धे यांची ही वडील सून. अर्थात् माधवरावांचे ज्येष्ठ बंधु परलोकवासी नारायणराव यांची विधवा स्त्री व नानामाहेबांच्या सख्या चुःत बंधूची कन्या. आक्षी पूर्वी वर्णन केलेल्या हतभागिनी लक्ष्मीबाई त्या याच. यांचा विशेष परिचय आक्षी मागाहून देऊं. एक क्षणभरच आंत डोकावून, हरि जाणे मनांत काय आलें तें, दुर्दैवी लक्ष्मीबाई शटदिशीं अद्दय झाल्या. विनोबा आश्चर्यचकित होऊन सगळ्यांच्या तोंडाकडे पहात राहिले. हें पाहून त्यांतील एक तरुणी सुस्कारा टाकून अगदीं करुणाजनक स्वरानें झणाली “ विचारीवर आकाशींची कुऱ्हाड कोसळली आहे. कसलाहि आनंद उत्साह पहातांच बापडीला दुःखाचें भरतें येतें. आक्षीं तुमच्याशीं हास्यविनोद करीत आहों, हें पाहून आंत गेली. काय करील बापडी ! ”

थोडा वेळ जिकडेतिकडे अगदीं स्तब्ध झालें. कोणा एकीच्याहि तोंडांतून शब्द निघाला नाही. कांहीं वेळ गेल्यावर ती मागें लपलेली बालिका पुनः धीर करून पुढें येऊन आपल्या मंजुळ मृदुस्वरानें विचारूं लागली “ भावोजी, आजपर्यंत अनेक वेळां तुझाला बोलावणीं पाठ-विलीं; एकदोनदां तर मुद्दाम गाडीसुद्धां पाठविली होती; परंतु तीहि गत आली; असं असून आज आपण होऊनच तुम्ही आलां, हा एवढा आमच्यावर अनुग्रह कसा झाला ? मला तर बाई वाटलें, कीं, भावोजी आमच्यावर अगदीं रागावले ! ”

धाकट्या सूनबाई.

छोट्या मेहुणीचें हें लडिवाळपणाचें सरळ भाषण ऐकून विनोबांनीं उत्तर देण्याचें घाडस केलें. शिवाय बाळकृष्णहि अद्यापि परत आला नव्हता. ते क्षणाळे “आईनें पाठविलें क्षणून आलों—”

“अस्स ! तरी मला वाटलें बाई हें झालें तरी कस !”

ती बालिका पुढें आणखी कांहीं बोलणार आहे, इतक्यांत हातांत चिलीम घेऊन बाळकृष्णाची मूर्ति तेथें प्राप्त झाली. आपल्या पक्षाचा पूर्ण पराजय होत आहे हें तत्काळ त्याच्या लक्षांत आलें. विनोबाच्या हातांत चिलीम देऊन तो तत्क्षणींच क्षणाळा “असें हो काय भलतेंच बोलतां तुम्ही ! आमच्या वहिनींनां नेण्याकरितां आईनें आह्मांला पाठविलें आहे, समजलांत. आईनें सांगितल्याविना का आम्हीं त्यांनां न्यायला यावें ? वाः तुम्ही तरी बऱ्याच आहां कीं हो !”

बिचाऱ्या बालिकेची अगदीं त्रेधा उडाली. आपण कोठच्या कोठें बोललों, असें तिला होऊन गेलें. तिला किंचित् रागहि आला. “याचं आपलें जियंतिथं आहेच कांहींतरी !” असें पुटपुटत ती तेथून चालती झाली. पुनः पुढें क्षणून कांहीं आली नाही.

युवतिवर्गांत बाळकृष्णाच्या या समयोचित उत्तराची फारच तारीफ होऊं लागली. सर्वांनां त्याचें मोठें कौतुक वाटूं लागलें. त्या त्याची अधिकाधिकच थट्टा करूं लागल्या. शेवटीं एक सुंदरी त्याच्या नांवावर टीका करून त्याला लाजविण्याच्या उद्देशानें मोठ्या डौलानें क्षणाली “कायरे, तूंहि तसंच करतोस वाटतं !”

परंतु बाळकृष्ण कसला वस्ताद ! झटदिशीं हंसतहंसत क्षणाळा “हो हो ! मी गुरें राखीत असतो, इतकेंच नाही तर रानांत गेल्यावर कदं. बाऱ्या झाडाखालीं मुरलीहि वाजवित बसतो, समजलां !”

या भाषणानें तर ललनागणांत एकच हंशा पिकला. एक बालिका हंसतहंसत क्षणाली “अहाहा ! काय पण मुरली वाजविणाराचं तोंड ! तुला गायला तरी येतं का, मुरली वाजवतो क्षणतोस तो !”

पतीपत्नींची भेट.

“ हो हो, सांगा कोणतें पद गाऊं तें. आत्तां गाऊन दाखवितों ! ”

शेवटपर्यंत याचा पिच्छाच पुरवावा या विचारानें ती बालिका क्षणाली
“ तूं मुरली वाजवितों क्षणतोष ना ? क्षण तर मग एक मुरलीचंच
गाणं पाहूं ! ”

बाळकृष्णाची ताबडतोब सुरुवात झाली. आपल्या बालमधुर आवाजानें
तो मोठ्या ऐटीनें गाणें गाऊं लागलाः—

जमुनापे बाजे बासरियां !

बाजे बांसरियां—

बाजे बासरियां—हो,

जमुनापे बाजे बासरियां ! ॥ ध्रु० ॥

गोकुल बाजे—त्रिंदाबन बाजे—

फिरके सुनाजा शांवरियां,

हो—जमुनापे बाजे बासरियां !

युवती वर्ग तटस्थ ! आमच्या विनोबांची स्वारी तर नुसती तल्लीन
होऊन गेली. बाळकृष्ण ही एक अद्वितीय मूर्ति आहे, असें त्यांनांहि
वाटूं लागलें. त्या अल्पवयस्क बालाच्या मधुर कंठांतून अगदीं तालसुरांत
निघणारे ते मधुर आलाप ऐकून त्या रमणी वेडावूनच गेल्या. आपापल्या-
परी त्या त्याची अत्यंत प्रशंसा करूं लागल्या. याप्रमाणें या गृहदेवता तुष्ट
झाल्यावर बाळकृष्णाचीहि खाण्यापिण्याची यथेच्छ चंगळ उडाली, हें
निराळें सांगावयांस नकोच !

प्रकरण अठरावें.

पतीपत्नींची भेट.

रात्रीं दहांचा समय झाला आहे, भोजनादि विधि उरकून विनोबांची
स्वारी नुकतीच शयनगृहांत आली आहे, परंतु त्यांची पत्नी लक्ष्मीबाई
मात्र अद्यापपर्यंत आली नव्हती. अगदीं संध्याकाळपर्यंत विनोबाः

धाकट्या सुनवाई.

रमणीवृंदामध्येच होते; परंतु बाळकृष्ण जवळ असल्यामुळे त्यांना मोठा धीर होता. बाळकृष्णाच्या वाक्चातुर्याने त्यांचीहि संकोचवृत्ति अंमळ कमी झाली होती; परंतु आतां कांहीं तो बरोबर येऊं शकणार नाही, आतां आपली फजिती होईल, या विचाराने त्यांना पुनः मोठी भीति पडली. त्यांचे तोंड सुकून गेले. सुशिक्षित, बुद्धिमान् पत्नीबरोबर सगळ्या रात्रभर आपला टिकाव कसा लागेल ! तिने जर कांहीं प्रश्न विचारला तर त्यांचे उत्तर काय द्यावे ? यदाकदाचित् समर्पक उत्तर देतां आले नाही तर तिच्याजवळ आपली फटफजिती व्हावयाची ! या विवंचनेने त्यांना अगदीं ग्रासून टाकिले. इतक्यांत लक्ष्मीबाई अगदीं मंदमंद पाउले टाकीत शयनगृहांत आल्या. विनोबांच्या हृदयांत तर धडकीच भरली ! अगदीं गाढ झोप लागली आहे, असें दोंग करून स्वारी डोक्यावरून अगदीं गुरफटून पांथरून घेऊन पलंगावर एके बाजूस निजून राहिली. लक्ष्मीबाईंनीं हळूहळू पतिसन्निध शयन केले. बराच वेळपर्यंत दोघेहि स्तब्ध पडून राहिलीं. कोणाच्याच मुखांतून शब्द निघेना ! आणि ही गोष्ट विनोबांच्या तर अगदीं पथ्यावरच पडली; परंतु आमच्या सुशीलाबाईंनां हे असें कंटाळवाणें मौन अगदींच असह्य झालें. त्यांच्याने आतां स्तब्ध रहावेचना. त्यांनीं मोठ्या विनयाने विनोबांना विचारिले “ घरची सर्व मंडळी खुशाल आहे ना ? ”

विनोबा या प्रश्नाचे कांहींएक उत्तर देऊं शकले नोहीत एकदां त्यांना वाटले, या प्रश्नाचे उत्तर ‘होय’ या एकाच शब्दाने द्यावयाचे आहे, यापेक्षां जास्त कांहींएक करावयाचे नाही; मग उत्तर देण्याला अडचण ती कसली ? परंतु लागलाच त्यांना दुसराहि विचार सुंचला. ‘या प्रश्नाचे उत्तर दिलें, तर ही आणखी दुसरा प्रश्न विचारील; दुसऱ्याचे दिलें कीं तिसरा विचारील; आणि मग असे जर एकावर एक प्रश्न येऊं लागले, तर त्यांवर उत्तरे तरी काय द्यावी ? न जाणों

पतिपत्नींची भेट.

या वेळेस कांहींच्याबाहींच व्हावयाचें ! त्यापेक्षां आपलें आतांच उत्तर देऊं नये झणजे दुसरा प्रश्न यावयाचा नाही.' असा पोक्त विचार करून 'मौनं सर्वार्थसाधनं' या महामंत्राचा जप करीत स्वारी अगदीं तोंडाला कुलूप लावून स्तब्ध राहिली. बराच वेळ झाला, आपल्या प्रश्नाला कांहींएक उत्तर येत नाही, हें पाहून लक्ष्मीबाई नंतर दुसरा प्रश्न विचारण्याच्या भरीस पडल्या नाहीत. हळूच उठून पतीची पादसेवा करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली; परंतु त्यांनीं पायाला हात लाविला मात्र, तोंच विनोबा " ऊं ! आयाईग ! कळ लागली !" असें ओरडतच सुटले.

पतीच्या या वेदना पाहून लक्ष्मीबाईचें हृदय अगदीं कळवळून गेलें. त्यांनीं आपला हात काढून घेऊन करुणस्वरानें विचारिलें " कशानं बरं एवढी कळ लागली ?"

विनोबांनीं पाहिलें, एकवार आपण बोलून चुकलों, तेव्हां आतां या प्रश्नाला उत्तर दिल्यावांचून गत्यंतरच नाही. झणून मोठा धीर करून ते हळूच हाणाले " इतका लांब त्या खडकाळ रस्त्यानें चालून आल्यामुळें पाय अगदीं आंबून गेले आहेत; जरा कांहीं लागतांच एकदम कळ उठते. "

लक्ष्मीबाई यावर कांहींएक बोलल्या नाहीत. तत्क्षणींच पलंगावरून उठून घरांत गेल्या. एका वाटींत तेल आणून तें त्यांनीं दिव्याच्या ज्योतीवर चांगलें गरम केलें. नंतर अगदीं हलक्या हातानें त्या तें पतीच्या पायांस चोळीत बसल्या. विनोबांचें पाय खरोखरच फार दुखत होते. गरम तेल चोळतांच त्यांना बराच आराम वाटला. तेल चोळतां चोळतां लक्ष्मीबाईंनीं पुनः विचारलें " घरची सर्व मंडळी खुशाल आहे ना ?"

विनोबांनीं उत्तर दिलें " हं. "

" जाऊबाई झणे रागानं माहेरीं निघून गेल्या !"

" हं. "

धाकट्या सूनबाई.

“आणि त्यांनां आणायला इकडून जायचें झालं होतं !”

“हं”

“मग त्यांनीं कां बरं जाऊबाईनां पाठविली नाही ?”

आतां काय करावें ? हें मोठेंच लचांड झालें ! आतांपर्यंत नुसत्या ‘हं’ ने निवाह झाला; परंतु या प्रश्नाचें उत्तर कांहीं ‘हं’ किंवा ‘अं—हं’ करून देतां येणें शक्य नव्हतें ! अर्थात् विनोबांचीं घाबरगुंडी उडाली. परंतु नाइलाज झाला. उत्तर तर दिलेंच पाहिजे. शेवटीं बराच विचार करून ते झणाले “ दादाला तेथें रोजगार लागला आहे म्हणून.”

“खरोखरच मला नेण्यासाठीं का सासूबाईंनीं इकडे पाठविलं आहे ?” पुनः विनोबा पूर्वपदावर येऊन म्हणाले “हं.”

“तरीच झटलें इतक्या दिवसांनीं सासूबाईनां माझी कशी आठवण झाली ! त्यांच्या या वयांत त्यांची सेवाशुश्रूषा करावी, अशी माझी मोठी इच्छा; परंतु आजवर कांहीं त्यांनीं ती पूर्ण होऊं दिली नाही. पुष्कळ वेळां मला वाटे, कीं, माझ्या हातून अजाणपणें त्यांचा कांहीं तरी महान् अपराध घडला असला पाहिजे, आणि झणूनच त्यांनीं मला ही असह्य शिक्षा दिली असावी, परंतु तो असा अपराध तरी काय, हें बाई कांहीं केल्या माझ्या ध्यानांत येईना. असो. तें कांहीं का असेना, आज माझी सर्व चिंता दूर झाली. बरं, पण इतके दिवस सासूबाईंनीं मला कां नेलं नाही, तें नाही का मला सांगायचें ?”

विनोबांचा धीर आतां बराच चेपला होता. ते झणाले “ तुझे दागिने कांहीं आईला आजवर सोडवतां आले नाहीत, आणि झणूनच तुला तिकडे नेण्यास तिला अगदीं जड वाटत होतें.”

“ सासूबाई मला इतकी का क्षुद्र समजतात ? त्या दागिन्यांचं मला आतां कारण राहिलं नाही. बावांनीं मला केव्हांच दुसरे दागिने करून दिले आहेत. आणि नसते दिले, तर त्या दागिन्यांवर का माझा जीव अडकून बसला होता ?”

नानासाहेब देशमुख.

“पण याहि खेपेला तूं हे आपले सगळे दागिने बरोबरच बेणार का काय !

“काय तरी बाई चमत्कारिक विचारणं हें ! न ध्यायला कोणती अडचण आहे ! हे दागिनेहि आपलेच आहेत बरं ! गरजच लागली, तर यांचाहि उपयोग करायला कुणाची हरकत कां आहे ! ”

पत्नीचें हें भाषण ऐकून विनोबा थक झाले ! बराच वेळ ते कसलासा विचार करीत होते. नंतर या सर्व विचारांपासून मुक्त करूनपूर्ण विराम देण्याची शक्ति ज्या देवतेच्या अंगांत आहे त्या देवतेला—चिलमीला—एकवार अनन्य भावानें शरण जाण्याच्या उद्देशानें शय्यात्याग करून विनोबांची स्वारी उठूं लागली. लक्ष्मीबाई अद्यापि त्यांचे पाय बुरीतच बसल्या होत्या. पतीचा उठण्याच उद्देश त्यांच्या लक्ष्यांत येतांच विनोबांनां पुढील श्रम कांहीं त्यांनीं दिले नाहींत. पतीची ही संवय यांनां माहीत होती व त्याप्रमाणें त्यांनीं सर्व सिद्धता पूर्वीच करून ठेविली होती. आमच्या धाकट्या सूनवाईंनीं तत्काळ उठून आपल्या हातानें चिलीम भरून पतीच्या हातीं दिली. विनोबांचा विस्मय विचारूं का ! विचार्याची इतकी शुश्रूषा साऱ्या जन्मांत कोणी केली नव्हती !

प्रकरण एकोणिसावें.

नानासाहेब देशमुख.

रात्री पांघरलेली काळी शाल दूर सावरून पूर्वदिशा शुभ्र वस्त्र परिधान करीत आहे; निषिड वृक्षांमधून एखाद्या दुसऱ्या पक्ष्याचा मंजुळस्वर आनीं येत आहे; सूर्योदयाला अजून कितीतरी अवकाश आहे; पक्षिगण जून खेळ्याबाहेर पडलेला नाहीं; मंद, शीतल वायु झुळझुळ वाहत आहे; अहाहा ! या प्रातःकाळच्या शीतल वायूची महती किती झणून वी ! हा कितीतरी शीतल, कितीतरी सुगंधित, आल्हाददायी आणि तिसुख देणारा ! याच्या सुखकर स्पर्शानें सर्वांग जणूं अमृतानेंच

धाकट्या सूनवाई.

अभिषिक्त होते. अंतःकरण सुप्रसन्न आणि उल्हसित होते. सृष्टिदेवतेचें आवेळचें स्वरूप किती मधुर, आणि कोमल व आनंददायी झणून सांगारें ! या माधुर्याचा, या कोमलतेचा केवळ अंतःकरणानें अनुभवच घेतला पाहिजे; वर्णन करून तें व्यक्त करतां येणें शक्य नाही !

अशा या रम्य उषःकालीं आमचे नानासाहेब देशमुख, शय्याऱ्याग करून शुचिर्भूत होऊन नित्यनियमाप्रमाणें प्रातःस्मरण करीत हातांमध्ये फुलांची परळी घेऊन बाहेर पडले होते.

चन्द्रकिरण शीतल भई

*त्रिविध मंद चलत पवन पल्लवद्रुम डोलें !

जागिये रघुनाथ कुंवर ! पंछी बन बोलें !

प्रातःभानु प्रगट भयो, रजनीको तिमिर गयो,

भृंग करत गुंज गान, कमलन दल खोलें !

जागिये रघुनाथ कुंवर ! पंछी बन बोलें !

ब्रह्मादिक धरत ध्यान, सुर नर मुनि करत गान,

जागनकी बेर भई नयन पलक खोलें !

जागिये रघुनाथ कुंवर ! पंछी बन बोलें !

भोर भयो प्यारे !

राजिवलोचन विशाल प्रीतबापिका मंसल

ललित कमलबदनउपर मदन कोटि वारे !

जागिये कृपानिधान !

अरुण उदित त्वगत शर्वरी शशांक किरणहीन.

दीन दीपज्योति मलिन द्युतिसमूह तारे !

जागिये कृपानिधान !

.मनोज्ञानघनप्रकाश बीते सब भव बिलास,

नानासाहेब देशमुख.

आस त्रास तिमिर तोष तरणितेज जारे
जागिये कृपानिधान
तुलसिदास अति अनंद देखिकै मुखारविंद,
छूटे भ्रम परम फंद मंद छंदभारे
जागिये कृपानिधान !

वरीलप्रमाणें मुखानें भूषाळ्या द्वाणतद्वाणत नानासाहेब मोठ्या पहांटेस बागेमध्ये नित्य फिरत असत. ईश्वरकृपेने त्यांच्या पदरीं अनेक चाकरमाणसे होती, तरीहि हें काम ते स्वतःच करीत. घराला लागूनच त्यांचें एक रमणीय पुष्पोद्यान होतें. सांप्रतच्या कित्येक श्रीमंत हौशी लोकांच्या उद्यानांप्रमाणें नानासाहेबांच्या उद्यानामध्ये विदेशीय गंध-विहीन पुष्पवृक्ष अथवा केवळ रम्य पर्णधारी वृक्षवलि मुळींच नव्हत्या. तर केवळ देवसेवेलाच उपयुक्त अशा नानाविध सुवासिक फलझाडांनीं हें उद्यान नेहमीं परिपूर्ण असे. नानासाहेब फुलें खुडीतखुडीत चोहोंकडे मंद पावले टाकीत फिरत असतां प्रभातसमयींचा तो शीतल वायु आपल्या सुखकर स्पर्शानें जणूं मनोभावानें त्यांची सेवा करी. सत्संगाचा महिमाच असा आहे ! पहाटेच्या वेळचा तो वायु केवळ शीतलच नसे, तर नाना-विध सुगंधयुत पुष्परंगांच्या संसर्गानें या वेळीं अति मनोरम परिमल धारण करून हृदयाला त्याचप्रमाणें देहाला तो तुष्टिपुष्टीचा लाभ देत असे. आणि ह्मणूनच नानासाहेब फुलें गोळा करण्याकरितां स्वतः नित्यनेमानें मोठ्या पहांटेस बागेमध्ये येत असत. शिवाय देवसेवेवर त्यांची निस्सीम भक्ति होती. अर्थात् अशा पवित्र कार्याचा भार चाकरमाणसांवर ते कां बरें टाकतील ?

जाई, जुई, मल्लिका, गुलाब, मांदार, कांचन, पारिजात प्रभृति सुमनोहर पुष्पें, कोमल बिल्वपत्रें आणि तुलसीदलें इत्यादिकांनीं परडी भरतांच नानासाहेब घरीं येत. तदनंतर घरांतील सांसारिक कार्यांची व्यवस्था लावून बाहेर ओटीवरील बैठकीवर येऊन बसत. गांवांतील दुसरेहि कित्येक कुलीन आणि संभावित गृहस्थ आस्तेआस्ते या ठिकाणीं

धाकट्या सूनवाई.

जमत. या वेळीं बहुधा दररोज ही मंडळी येथें एकत्र होत असे— ही मंडळी या ठिकाणी निरर्थक गप्पा झोकण्यास किंवा पानसुपारीचा फत्ता पाडण्यास गोळा होत नसे; तर या संभावित गृहस्थांच्या साहाय्याने नानासाहेब गांवांतील लोकांच्या देवघेवीच्या व दुसऱ्या सर्व किर्यादीश्र्यादींचा न्याय करीत. शिवाय गांवांतील समाजशासनाचा भारहि त्यांच्याच शिरावर होता. गांवांमध्ये नानासाहेबांचा विलक्षण दरास असे. आणि याला कारण त्यांच्या अंगची थोर विद्वत्ता, आदरणीय देवभक्ति, अतुलनीय न्यायपरायणता आणि देवदुर्लभ चरित्र हेंच होय. केवळ ऐश्वर्याच्याच जोरावर लोकांवर इतके वजन संभवनीय नाही.

नानासाहेबांच्या या पंचाईतसभेचा निवाडा कोणीहि अमान्य करीत नसे. कारण, गांवांतील आबालवृद्धांची या सभेवर पूर्ण भक्ति आणि श्रद्धा असे. अनर्थमूळक कोर्टाची पायरी चढून सर्वस्व गमावून बसण्याची पाळी या गांवांतील कोणाहि व्यक्तीच्या कपाळीं येत नसे. अर्थात्, या पंचाईतसभेच्या निवाड्याने वादी-प्रतिवादी असे दधेहे संतुष्ट होत. शिवाय जे कित्येक अपराध राजशासनाखाली येत नाहीत, अशा सर्व सामाजिक अपराधांचीहि येथें चौकशी चालत असे. कोणी एखाद्या सामाजिक व धर्मसंबंधी नियमाचें उल्लंघन केलें, तर त्याच्या त्याच्या अपराधाप्रमाणें न्हावी, धोबी, गुडगुडी इत्यादि बंद करून यथायोग्य शासन करण्यांत येत असे. शिवीगाळ, मारामारी वगैरे फौजदारी खटल्यांत झालेल्या दंडाची जी रक्कम गोळा होई, तिचा गांवांतील आंधळेपांगळे, अनाथअपंग आणि दरिद्री अशा लोकांना साह्य करण्याकडे विनिमय होत असे. त्या संपूर्ण गावांत नानासाहेबांसारखा पापभीरु मनुष्य दुसरा कोणीहि नव्हता. शिवाय गावांतील आबालवृद्धांची त्यांच्यावर इतकी काही अमर्दाद भक्ति आणि श्रद्धा होता, कीं, गावांतील दुसऱ्या चारचौघां संभावित गृहस्थांच्या

नानासाहेब दशमुख.

सल्ल्याशिवाय त्यांना एकट्यांनाच हे काम करतां आले असतें; परंतु आपल्या हातून कधीहि चुकी होणार नाही अशी त्यांना घमैंड नव्हती; आणि झणूनच दुसऱ्या चारचौघां शिष्ट जनांची सल्लामसलत घेतल्या-वांचून ते कोणत्याहि गोष्टीचा विचार करीत नसत. या पंचयाती सभेपुढें आलेल्या खटल्यांचा निकाल करण्याकरितां सकाळीं सुमारे सव्वा प्रहर दिवस होईपर्यंत नानासाहेब बसत असत. तदनंतर स्नानसंध्या देवपूजादि आनिष्कर्म करण्यांत ते नियुक्त होत. देवपूजा आटोपतांआटोपतां दोन प्रहर दिवस उलटून जात असे. पूजा आटोपतांच ते पुनः बाहेर येत. या ठिकाणीं दोनचार तरी अतिथि बसलेले असावयाचे. मोठ्या आनंदांनें सर्वांआर्षी त्यांची भोजनाची व्यवस्था करून नंतर नानासाहेब स्वतः अन्नग्रहण करीत. अर्थात्, भोजन उरकेपर्यंत चांगले तीन प्रहर होत. त्यांच्या भोजनाला प्रायः रोज याप्रमाणें विलंब होत असे. कारण अतिथिअभ्यागत येण्याचा समय टळल्याविना ते अन्नाला स्पर्श करीत नसत.

भोजनोत्तर दोन घटका वामकुक्षी करून चारांच्या सुमाराला पुनः ते बाहेर ओटीवर येऊन श्रीमद्भागवताचें पठण करीत बसत. नानासाहेब बाहेर येण्यापूर्वीच बरीचशी श्रोतेमंडळी ओटीवर जमलेली असे. कारण, या वेळीं रोज पुराण चालत असे. प्रत्येक श्लोकाचा अर्थ अगदी स्पष्ट करून ते तो सर्वांना समजावून सांगत. श्रोतेमंडळीच्या धारणाशक्तीप्रमाणें श्लोकांच्या व्याख्याहि नानाप्रकारें होत. नानासाहेबांच्या त्या स्पष्टीकरणाची श्रोतृमंडळीच्या मनावर इतकी कांहीं छाप बसे, कीं, सर्व मंडळी अगदी तल्लीन होऊन या मायामय क्षणभंगुर संसाराचा मोह विसरून जाई व सर्वांच्या चित्तवृत्ति परमेश्वराच्या ठिकाणीं लीन होत. श्रोते आणि वक्ते क्षणभर ब्रह्मानंदांत पोहूं लागत !

तदनंतर कोणी शास्त्री, पंडित आला असल्यास त्याच्याशीं नाना-शास्त्रांसंबंधी चर्चा चाले. शास्त्रांचें रहस्य शेवटीं सर्व श्रोतेमंडळीला नीट

धाकट्या सूनबाहे.

समजाविण्यांत येई. कधीकधी तर नानासाहेब आपल्या खर्चानें दूरदूरच्या विद्वान् शास्त्रीपंडितांना योग्य विदागी देऊन मुद्दाम बोलावून आणीत आणि त्यांच्यापासून शास्त्रसंबंधी प्रश्नांचा उलगडा करून घेत. आज असा शास्त्री पंडित कोणीहि आला नसल्याकारणानें नानासाहेब स्वतःच श्रीमद्भागवत वाचीत बसले होते. हतके होतांहोतां संध्याकाळ झाला.

पुनः हस्तपादप्रक्षालन करून नानासाहेब देवघरांत गेले व सायं-संध्या, जपअनुष्ठानादि कर्मांत निमग्न झाले. सर्व नित्यकर्म यथासांग करून नारायणाचा प्रसाद घेऊन ते अंतर्गृहांत गेले. तेथें वृद्ध अन्न-पूर्णाबाई फलाहाराची सर्व सिद्धता करून पतीची मार्गप्रतिष्ठा करीतच बसल्या होत्या. नानासाहेब आंत येऊन फलाहार करीत बसले. थोड्या वेळानें अन्नपूर्णाबाई झणाऱ्या “ ऐकलं का, जांवई झणे सुशीलेला न्यायला आले आहेत ! ”

“मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. चांगला मुद्दूर्त पाहून व्यवस्था करूं.”

परंतु अन्नपूर्णाबाईचे डोळे पाण्यानें भरून आले. आंसवें पुसून त्या झणाऱ्या “मुलगी सासरी जाते, ही आनंदाची गोष्ट तर खरीच; परंतु जांवई पडले हे असे; संसाराची सारखी ओढाताण. अशा स्थितींत मुलीला तिकडे पाठवून मला कस बरं चैन पडेल !”

“मुलगी सासरीं गेल्यावर तुझाला चैन पडणार नाही, तर तुझीहि तिच्याबरोबर जामातांच्या घरी जा हव्यातर. तुझाला चैन पडणार नाही, झणून पोरीच्या सुखांत व्यत्यय आणणें योग्य नाही.”

बिचारी झायतारी नंतर कांहींएक बोलली नाही. ती आपली बराच वेळ डोळे पुशीत होती; परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाही. फलाहार आटोपतांच नानासाहेब हातांत पंचांग घेऊन मुलीची सासरीं पाठवणी करण्यास शुभ दिवस पहात बसले. अन्नपूर्णाबाईचा

नानासाहेब देशमुख.

हुंदका आतां अगदींच अनावर होऊन त्या उच्चस्वरानें रुदन करूं लागल्या. पत्नीचें समाधानाच्या दोन शब्दांनीं सांत्वन करून नानासाहेब बाहेर आले. अन्नपूर्णाबाई विषण्वदनानें तेथेंच भूमीवर निजून राहिल्या.

बाहेर येतांच सुशीला आणि विधवा लक्ष्मीबाई नानासाहेबांच्या दृष्टीस पडल्या. तत्क्षणीं सुशीलेला उद्देशून ते झणाले “बेटा, तुला सासरीं नेण्यासाठीं जांवई स्वतः आले आहेत. येत्या बुधवारीं पहांटेस गार्गाचार्यांच्या शुभ मुहूर्तावर तुझी रवानगी करण्याचें मीं योजिलें आहे. त्या दिवशीं तुला घरीं गेलें पाहिजे. बाळे सुशीले, तूं ही गोष्ट मनांमध्ये पक्की वागीव, कीं, पति मूर्ख, कुरूप, दरिद्री, कसाहि कां असेना, पतिशिवाय स्त्रियांनां दुसरी गति नाही ! पति स्त्रियांनां साक्षात् देवताच होय. बेटा, माझें तुला अगदीं आग्रहपूर्वक सांगणें आहे, कीं, तेथें गेल्यावर तूं मनोभावानें पतीची आणि इतर वाड-वडिलांची सेवा करून त्यांचे मंगल आशीर्वाद ग्रहण कर, झणजे त्यांतच तुझें कल्याण आहे. त्यापासून तुला अक्षय्य सुख आणि मुक्ति लाभणार आहे.”

इतक्यांत त्या क्षीण दीपप्रकाशांत हतभागिनी लक्ष्मीबाईचें अश्रुपूर्ण मुखकमल अवचित दृष्टीस पडतांक्षणींच नानासाहेबांच्या अंतःकरणांत चरूं झालें. झातारा अगदीं व्यथित होऊन गेला. विधवेसमोर पतिसेवेचा महिमा गाइला, हें ठीक झालें नाही, हें तत्क्षणीं नानासाहेबांच्या लक्ष्यांत येऊन चुकलें. वैधव्यपंकांत रुतलेल्या त्या दीन गाईला—लक्ष्मीबाईला—संबोधून नानासाहेब झणाले “बेटा, तुझें मुख असें खिन्न कां ? मुली, तूं पहातच असशील, बागेमध्ये अनेक फुलें फुलत असतास; परंतु सगळ्यांच्याच दैवी देवसेवा कोठें असते ? सुंदर, सुगंधित अशी बहुतेक सर्व पुष्पें विलासीजनांच्या उपभोगाच्या वस्तु होऊन बसतात; परंतु ज्या फुलाचें अति सौभाग्य, सबळ पुण्याई तेंच

धाकट्या सूनबाई.

केवळ देवाच्या मस्तकावर जाऊन पडते. बेटा, तू कां बरें दुःखी होतेस ! तूच खरोखर भाग्यवती आहेस. देवसेवा करून देहाचें सार्थक्य करण्यासाठीच देवानें तुला निर्माण केलें आहे. या यःकश्चित् क्षणिक सुखासाठीं तूं आपलें मन कां बरें चंचल होऊं देतेस ?”

सुशीला आणि लक्ष्मीबाई, दोघीहि अवनत मुखानें स्तब्ध उभ्या होत्या. नानासाहेब चट्टिशीं तेथून बाहेर जाऊन डोळे पुटू लागले.

प्रकरण विसावें.

सुशीलेची सासरीं पाठवणी.

आज मंगळवार. उदईक उषःकालीं सुशीलेची सासरीं पाठवणी करण्याचें निश्चित झाल्यामुळें नानासाहेब देशमुखांच्या घरीं आज फारच गडबड उडून राहिली होती. तांदूळ, डाळ, तेल, तूर, हळद, मीठमसाला इत्यादि इत्यादि संसारोपयोगी हरएक जिनसा, त्याच प्रमाणें चिरगूटपांघरूण, कपडेलत्ते व इतर नानाविध वस्तु खरेदी करून घरीं आणून ठेवण्यांत सर्व मंडळीं अगदीं तत्पर झाली होती. तांब्यापितळेचीं संसारोपयोगी लहानमोठीं भांडी कालच आणून ठेविलीं होती. जांवईबुजांच्या घरची स्थिति समाधानकारक नसल्या-कारणानें मुलीला सासरीं पाठवितांना नानासाहेबांनीं बराच खर्च केला. सरासरी सहा महिनेपर्यंत कोणतीहि जिन्नस विकत घेण्याची आवश्यकताच पडूं नये, अशा अजमासानें प्रत्येक जिन्नस खरेदी केली होती. शेजारीपाजारी तर या वस्तु पाहून अगदीं थकच होऊन गेळे. मुलीला सासरीं पाठवितांना तिच्याबरोबर कांहीं पाठविण्याची चाळ आहे खरी; परंतु आजपर्यंत कोणीहि इतका अतोनात खर्च केलेला आपल्या पाहण्यांत आलेला नाही, असें ते आपसांत झणूं लागले. मात्र विचाऱ्या अन्नपूर्णाबाई एकसारख्या रडूनरडून दिवस

सुशीलेची सासरी पाठवणी.

काढीत होत्या; परंतु त्यांना सुद्धा मुलीबरोबर देण्याकरिता तयार केलेले हे जिनस पाहून किंचित् समाधान वाटले.

गांवांतील स्त्रिया आज सुशीलेला भेटण्याकरिता एकीमागून एक येऊ लागल्या. वडिलांनी दिलेल्या जिनसा सुशीला मोठ्या प्रेमाने आणि आदरपूर्वक सर्वांना दाखवू लागली. त्या वस्तु पाहून सर्व स्त्रिया आश्चर्यचकितच होऊन गेल्या. गांवांतील लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांचीच सुशीला अत्यंत आवडती असल्यामुळे तिचा आज वियोग होणार, ही गोष्ट ज्याच्यात्याच्या अंतःकरणास अगदी लागून राहिली. सर्वांची मुखश्री म्लान होऊन गेली. “लोभ ठेवा बरं ! अगदीच विसरून जाऊं नका,” इत्यादि गोड शब्दांनी सुशीला सर्व मंडळीचा निरोप घेऊं लागली. सुशीलेच्या हृदयांत आज हर्ष आणि विषाद यांचा एकसमयावच्छेद करून उदय झाला होता. पतीबरोबर पति-सेवेसाठी जात आहे, यापेक्षा सुशीलेला आणखी आनंदाचा दिवस तो कोणता ! परंतु पिता-माता, आत्मीय-स्वजन, शेजारीभाजारी, इष्टमैत्रिणी या सर्वांची अंतःकरणे आज सुशीलेला पतिगृही जाण्यास निरोप देतेवेळी अत्यंत व्यथित झाली होती; मग या सगळ्यांसाठी सुशीलेचे कोमल अंतःकरण विरहदुःखाने व्यथित झाल्याविना कसे बरे राहिल !

आज आमच्या घाकट्या सूनवाईची घांदल काय विचारावी ! सगळ्या सामानसुमानाची यादी त्या करीत होत्या. कोणती वस्तु कशा रीतीने नेली असतां चांगली सुरक्षित जाईल, याचा विचार करून गडीमाणसांकरवी त्या सगळ्या जिनसा एका जागी नीट रचून बंदोबस्ताने त्या स्वतः ठेववीत होत्या. आमच्या बाळकृष्णाच्या महदानंदाला तर परिंवारच राहिला नाही ! सान्या जन्मांत अशा नानाप्रकारच्या वस्तु एका जागी त्या विचान्याच्या कधीहि दृष्टीस पडल्या नव्हत्या. विशेषत स्नाय्यापिण्डाचे पदार्थ रंगड पाहून तर विनोबाबरोबरच

धाकट्या सूनबाई.

त्यांच्या घरी जाण्याची त्याने आपलीहि सर्व तयारी केली. संध्याकाळी बैलांच्या चार गाड्या आणवून त्यांत ते सर्व सामान भरण्याची सुरुवात झाली. सर्व सामान गाडींत नीट काळजीपूर्वक भरण्याच्या कामी बाळकृष्ण मारे एकसारखी गडबड करून लागला. जणू हे सर्व सामान त्याच्या स्वतांच्याच घरी जावयाचे होते ! प्रहररात्रीच्या सुमारास सामानाच्या गाड्या पुढे रवाना झाल्या. त्या खटाऱ्यांबरोबरच जाण्याची बाळकृष्णपंतांची तयारी होती; परंतु नानासाहेबांनी गाड्यांबरोबर आपल्या एका विश्वासू गड्यास पाठविल्यामुळे बाळकृष्णाला जाण्याचे कांहीएक प्रयोजन राहिले नाही. त्या रात्री बाळकृष्णाचा डोळ्याशी डोळा झणून कसा तो लागला नाही. कधी एकदां पहांट होते व कधी आपण निघतो असे त्याला होऊन तो बिछान्यावर सारखा तळमळ करित होता. मोठ्या पहाटेस एक घोड्याची गाडी पुढल्या दरवाजापाशी येऊन उभी राहिली. गाडीच्या चाकांचा खडखडाट कानी पडतांच तत्क्षणीं बिछान्यांतून उडी मारून बाळकृष्णाची स्वारी बाहेर आली.

अन्नपूर्णाबाईंनी स्फुंदतस्फुंदत, नानासाहेबांनी तानाप्रकारे हितो-पदेश करित करित, व इतर आत्मीयजनांनी निश्वास टाकीत टाकीत जामात आणि कन्या सुशीला यांना गाडींत बसविले. सुशीलने सजल नयनांनी पिता, माता व इतर वडील माणसांच्या पायांवर मस्तक ठेवून सर्वांचा निरोप आणि आशीर्वाद घेतला. आमचे विनोबासुद्धां या मंडळीला नमस्कार करण्यास विसरले नाहीत; परंतु आनंदाच्या भरांत बाळकृष्ण मात्र ते साफ विसरला ! त्याला कोणी गाडीच्या बाहेरील भागी बसण्यास सांगण्याच्या पूर्वीच टुणदिशीं उडी मारून स्वारी यथास्थानीं—गाडीवानाच्या शेजारी—विराजमान होऊन राहिली, आणि मोठ्या आम्हादाने डाव्या हातांत अश्वरज्जु ग्रहण करून उजव्या हातांत ऐटीने चाबुक धारण केला व स्वतःच गाडीवान

सून नव्हे-साक्षात् लक्ष्मीच !

बनण्याविषयीं मारे एकसारखी घांदल करूं लागला. इतक्यांत गाडीवान स्वस्यानीं येऊन त्यानें बाळकृष्णाच्या हातांतून अश्वरज्जु काढून घेऊन घोड्यावर चाबुक ओढिला. तत्क्षणीं गाडी चालू झाली. गाडी दृष्टीआड होईपर्यंत नानासाहेब आणि सुशीलेला निरोप देण्यासाठीं जमलेली सर्व मंडळी गाडीकडे सारखी दृष्टी लावून विषण्णवदनानें त्याच जागीं उभी होती.

प्रकरण एकविसारें.

सून नव्हे-साक्षात् लक्ष्मीच !

रस्त्यामध्ये सांगण्यासारखें विशेष कांहीं घडलें नाहीं. आपल्याला गाडी हांकावयाला मिळावी यासाठीं बाळकृष्ण मात्र सारा रस्ता भर उमेदवारी करित होता. शेवटीं गाडी जेव्हां विनोबांच्या गांवासमीप आली, तेव्हां गाडीवानानें बाळकृष्णाच्या विनंतीला कबूल होऊन अश्वरज्जु त्याच्या हातीं दिले. महोल्हासपूर्वक रज्जु हातांत घेऊन मोठ्या पेट्टीनें चाबुक फडकावीत बाळकृष्ण गाडी हांकूं लागला. प्रथमपासूनच तो गाडी चालविण्याचें कौशल्य लक्ष्यपूर्वक अवलोकीत होता; तेव्हां त्याला हे काम कांहीं फारसें अवघड गेलें नाहीं. गाडीवानापेक्षांहि तो अधिक द्रुतगतीनें अश्व चालवूं लागला.

हांहां झणतां गाडी हमरस्ता सोडून विनोबांच्या गांवांत जाणाऱ्या रस्त्याला लागली. या अरुंद रस्त्यामधून नवशिक्या बाळकृष्णाला गाडी हांकूं देणें उचित नव्हतें, झणून गाडीवानानें घोड्याची लगाम आपल्या हातीं घेतली. तरीहि चाबुक बाळकृष्णाच्याच हातीं राहिला. मधुनमधून सकारण, अकारण, चाबुक फडकावीत बाळकृष्णाची स्वारी घोड्यांवर आपलें प्रभुत्व गाजवीतगाजवीत चालली होती. याच ठिकाणीं त्यांस ते बैलांचे चार खटारे भेटले. सर्वांच्यापुढें ही घोड्याची गाडी आणि मागून ते बैलांचे चान्ही खटारे आस्ते आस्ते विनोबांच्या गांवांत

धाकट्या सूनबाई.

शिरले. गांवांतील लहानलहान मुलें आपापला खेळ सोडून त्या गाड्यांच्याच मार्गे जाऊं लागली. केवळ मुलांचीच गोष्ट कशाला ! एक घोड्याची गाडी आणि तिच्यामागून चार बैलगाड्या, असें हें लटांबरच्या लटांबर त्या लहानशा गांवांत शिरतांच गांवांतील साऱ्या लोकांमध्ये मोठी गडबड उडून गेली. हांहां झणतां बातमी फुटली, कीं, विनोबांची स्वारी कुटुंबाला माहेराहून घेऊन येत आहे. घोड्यांची गाडी गांवांत येण्याचें कारण तेव्हां लोकांच्या लक्षांत आले. तरीदेखील प्रत्येकजण मोठ्या विस्मयांत पडला, कीं, घोड्याच्या गाडीमागून हे सामानाचे चार खटारे काय झणून बरें चालले आहेत !

या प्रश्नाची भवतिनभवति त्या वेळीं कांहीं फारशी झाली नाहीं. ज्यांच्या ज्यांच्या झणून दृष्टीस या पांच गाड्या पडल्या, ते ते विस्मित-नेत्रांनीं एकमेकांकडे पहातपहात त्या गाड्यांच्या मागून विनोबांच्या घराज्वळ आले. विनोबांच्या आईच्या आनंशाला तर आज पारभारच राहिला नाहीं ! वेड्यासारखी झतारी धांवतधांवतच बाहेर आली, आणि मुनेला गाडीतून उतरून घेऊन मोठ्या आदरानें आणि प्रेमानें तिला घरांत घेऊन गेली. समोरच ते सामानाचे चार खटारे येऊन उभे राहिले होते, तिकडे झतारीची हा वेळपर्यंत नजरसुद्धां गेली नाहीं. राधाबाईंच्या मागोमागच बाहेर जमलेला शेजारीपाजारी ल्मिशांचा घोळकऱ्या घोळका आंत शिरला. विनोबादेखील श्वशुरांनीं नजर केलेल्या वस्त्रालंकारांची पेटी तिकडूनच बरोबर आलेल्या गड्याच्या डोकीवर देऊन घरांत शिरले. सगळी मंडळी आंत जातांच खटाऱ्यांतील सामान हलकेच पण लवकर लवकर काढून नीट रचून ठेवण्याकरितां बाळकृष्णपंतांची स्वारी गाडीवाऱ्यांवर एकसारखी गर्जना करूं लागली. चार गाड्यांमधील हें एवढें सामान पाहून मधांपासून जी मंडळी मोठ्या बुचकळ्यांत पडून एकसारखी मुकाट्यानें तिकडेच पहात राहिली होती, त्यांनीं या वेळीं बाळकृष्णाला एकटाच पाहून उत्सुकतेनें त्याच्याशीं

सुन नव्हे-साक्षात् लक्ष्मीच !

विचारपूस चालविली. बाळकृष्ण गंभीरपणाने झणाला “ कां बरें, हें सगळें आमचेंच !”

बाळकृष्णाचें हें विचित्र उत्तर ऐकतांच तेथें उभा असलेला एक गृहस्थ झणाला “ तुझे, आणि मग तें इयें कां रे ? तूं आपल्या घरी कां नाही घेऊन जात ?”

“ अहो, पण हेंच आमचें घर नव्हे का ?”

“ काय ! तुमचें घर ? तें रे बुवा कसें ?”

“ अहो कसें झणून काय विचारतां ? मी आतां दादांकडे चाकरीला राहिलो आहे; मग हें घर आमचेंच नाही का झालें ?”

“ इयें कांहीं दुकानबिडान घालायचा विचार आहे वाटतें ?”

बाळकृष्णाला बराच घुस्सा आला. तो रागारागानेच झणाला “ फिरून मी दुकानावर चाकरी करीन वाटतें ? काय तुमची पण अकल हो ! वाः वाः, अहो, हें सगळें सामान आमच्या दादांच्या सासऱ्यांनीं आमच्या वहिनींच्याबरोबर दिलें आहे ! आतांतरी समजलें कीं नाही ?”

“ आं ! !”

प्रश्न करणारा गृहस्थ विचारा नुसतें “ आं !” करूनच चूप बसला. दुसरा शब्द झणून कांहीं त्याच्या मुखांतून निघाला नाही. तोडांत बोट घालून तो टकमक पहातच राहिला. तेथें जमलेल्या इतर मंडळींचीहि तीच अवस्था झाली. बाळकृष्ण त्या चाऱ्ही गाडीवानां-करवीं गाडीतील सामान आंत नेऊन ठेववूं लागला आणि कोणी कांहीं वस्तु वगैरे चोरून विरून नेईल झणून आपण स्वतः बाहेर पहारा करीत उभा राहिला. आस्तेआस्ते सर्व सामान घरांत जाऊन पडतांच बाळकृष्णहि घरांत शिरला. राधाबाईदेखील ते एकंदर सामान पाहून चकित झाल्या. मुनेच्या बरोबर सामानाच्या या राशीच्या राशी येऊन पडलेल्या पहातांच आतारीचा आनंद गगनांत मावेनासा होऊन.

धाकट्या सूनबाई.

तिच्या दोन्ही डोळ्यांना आनंदाश्रूंचें भरतें आलें. जमलेल्या सर्व स्त्रियांकडे पाहून त्या उच्च स्वरानें क्षणाच्या “ बायांनों, आज ही माझी धाकटी सून नाही आली—आज साक्षात् लक्ष्मीच माझ्या घरीं धावून आली आहे बरं !”

आंतल्या दोन्ही तिन्ही खोल्या सामानानें गच्च भरून गेल्या. आंगंतुक मंडळीला उभें रहावयाला देखील जागा उरली नाही. बाळकृष्णानें येऊन पाहिलें, बरेंच सामान ओठाणांत अस्ताव्यस्त पडून खराब होत आहे. त्याच्यानें कांहीं तें पहावेना. तें उचलून तो नीटनेटके रचून ठेवूं लागला. सुनेनें आणलेली भेट—मेवामिठाई शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनां वांटण्याकरितां ह्यातारी अगदीं उतावीळ होऊन गेली, व आपण स्वतांच तें काम करूं लागली. बाळकृष्णालाहि तिनें आपल्या मदतीला बोलाविलें; परंतु ती सुमिष्ट मेवामिठाई आपल्याच हातांनीं सगळ्यांनां वांटून देण्यास त्याचा लोभी जीव कसा बरें कबूल व्हावा ? तो मुळींच कबूल होईना; परंतु राधाबाईनां आज मनुष्यांची उणीव का होती ? मान वर करण्याचाच अवकाश, किती तरी बाया त्यांनां या कामीं साह्य करूं लागल्या !

हांहां क्षणतां आंगंतुक स्त्रीपुरुषमंडळीनें दीक्षितांचें घर अगदीं फुलून गेलें. एका घटकेच्या आंतच जें विलक्षण स्थित्यंतर झालें, तें सांगतां पुरवत नाही. गेल्या तीन वर्षांमध्ये ब्राह्मण, भिक्षुक किंवा इतर मंडळी जी या घराकडे कधीं दुकूनहि पडत नव्हती, तीच मंडळी आज ‘ राधाकाकू ’ ‘ राधाकाकू ’ करीत, कांहीं लाभेल तर पहावें या आशेनें विनोबांच्या घराशीं उभी राहून लाळ घोटूं लागली. क्षणाघात त्या खेडेगांवांमध्ये मोठी गडबड उडून राहिली. तरुण, वृद्ध, बायकामुलें यांच्या गोंगाटानें विनोबांचें घर अगदीं गजबजून गेलें. आमच्या धाकट्या सूनबाईची आणि त्यांच्या आईबापांची जी तो प्रशंसा गाळूं लागला. कोणाच्याहि तोंडून दुसरी गोष्ट झणून ऐकूं

धाकट्या सूनबाई स्वगृहीं.

येईना ! परंतु आमची पक्की खात्री आहे, शेजारीपाजारी आपल्याला जितका आल्हाद झाल्याचें बाहेरून दाखवीत होते तितका-नव्हे त्याच्या शतांशहि त्यांना अंतर्गामी खचितखचित झालेला नव्हता ! आंतून बहुतेकांचें हृदय ईर्षानलानें पोळतच होतें. आक्षी खात्रीनें सांगतो-नाल्याची आई, कलहशास्त्रविशारदा झालसाबाई, सखू मोलकरीण वगैरे अनेक मंडळीच्या अंगाचा त्या रात्री दाह होत होता ! विचार्यांनां शोपसुद्धां लागली नाहीं !

प्रकरण बाविसावें.

धाकट्या सूनबाई स्वगृहीं.

त्या रात्री अनेकांनां ज्याप्रमाणें ईर्षानलानें अंगाची काहिली होऊन शोप आली नाहीं, त्याचप्रमाणें आनंदातिशयामुळें सद्गुणान्या आईचाहि डोळ्यांशीं डोळा कसा तो मुळींच लागला नाहीं. सारी रात्र विछान्यावर या कुशीवरून त्या कुशीवर ती एकसारखी तळमळ करीत होती. पहांटेपहांटे किंचित् गुंगी आली खरी, तथापि तीहि सुखस्वप्नपूर्ण. मोठ्या पहांटेस उठून राधाबाईनीं गृहकृत्यास आरंभ केला; परंतु झातारी सडास-मार्जन करते न करते तोंच धाकट्या सूनबाई (आतां आक्षी सुशीला झणणार नाहीं-धाकट्या सूनबाईच झणूं,) उठून आल्या आणि झातारीच्या हातांतून सड्याचें भांडें काढून घेऊं लागल्या. झातारी झणाली “ छे ग बाई ! मी तुला मुळींच कामकाज करूं देणार नाहीं !”

“मग मला कशाला बरं इकडे आणली ?”

“माझ्या संसाराचें कामकाज करायला नाहीं बरं मी माझ्या बाईला आणली ! अग, मुळीं तूं माझ्या घरची लक्ष्मी आणि झणूनच तुला आणली बरं ! मला एकटीला इथलं काम पुरत नाहीं—”

धाकट्या सूनवाई.

“असे काय बरं बोलायचं हे ! मी तर आपली सेवाशुभ्रूषा करायला मिळेल झणून मोठ्या आशेनं आले. मी बसून राहूं आणि आपण घरांतलं सगळं कामकाज करायचं !”

अजूनहि झातारीची खोड गेली नव्हती. सुनेच्या या भाषणानेंहि राधाबाईंचे डोळे भरून आले. परंतु हे रुदन दुःखाचें नसून सुखाचेंच होतें. डोळ्यांतील आंसवें पुसून राधाबाईं झणाऱ्या “असे कळवळ्याचे दोन शब्द मला कुणी बोलेल तर एकच काय, पण असल्या दहा संसारांचा रगाडा मी एकटी उठवीन ! अग, मी कामाला का भितें आहे ? बायकांच्या जन्माला येऊन कामाचा कंटाळा केल्यास कसं बरं चालेल !”

“मी इथं असून आपणच सगळीं कामं करावीं हे चांगलं का दिसतं ? आपण किनई बसूनबसून कायकाय करायचं तें मला सांगावं. काम करायची आपली हौस नाही का अजून फिटली ?”

आमच्या धाकट्या सूनवाईंनीं आपली पराकाष्ठा केली, सासूच्या हातून केरसुणी, भांडीं वर्गरे दिसकावून घेण्याचाहि दोनचारदा प्रयत्न केला, पण छे ! झातारी कांही केल्या ऐकेना. शेवटीं नाइचाजास्तव त्या सासूवाईनां मदत करूं लागल्या. रोजचें आवश्यक कामकाज आशिल्ल्यावर लक्ष्मी-बाईंनीं नवीन कामाला हात घातला. हे काम दुभरेंतिसरें काहीएक नसून घरांत जिकडे तिकडे चक्क करणें हेंच होय. बाळकृष्ण आणि माहेरचा बरोबर आणलेले गडी यांनां मदतीला घेऊन आमच्या धाकट्या सूनवाईंनीं सगळ्या घरांतील केरकचरा काढून झाडलोट करून आणि जमिनी वर्गरे सारवून जिकडेतिकडे स्वच्छ करण्यास झपाट्यानं सुरुवात केली. मग काय विचारतां, हांहां झगतां पुष्कळ दिवसाचें वाढलेलें रान, जंगल, गवत, पार लखल झालें. हे इतकें उरकेपर्यंत चांगला, दोनप्रहर दिवस लोटला. सुनेला हे अनुचित श्रम करतांना पाहून झातारीचें

घाकट्या सूनवाई स्वगृही.

कोवळें अंतःकरण एकसारखें वरखालीं होऊं लागलें; परंतु एवढ्या अल्पाव-
काशांत घरामध्ये जिकडेतिकडे झालेलें हें विलक्षण स्थित्यंतर पाहून
तर तिच्या आनंदाला पारावारच राहिला नाही. घरांत लग्नमुंजीचा किंवा
दुसरा कसला तरी तशाच प्रकारचा मोठा समारंभ असला झणजे
खेड्यांतील गृहस्थ लोक जसें घरदार झाडूनसारवून चक्र करितात,
तसेंच किंबहुना त्याहूनहि किंचित् जास्त, दीक्षितांचें घर आणि अंगण आज
अगदीं लखलचक्र विसूं लागलें.

भोजनोत्तरहि घाकट्या सूनवाईनीं क्षणभरमुद्धां विश्रांति घेतली नाही.
शयनगृह सुमज करण्यास सुरुवात केली. जी वस्तु ज्या स्थळीं ठेविली
असतां विशेष शोभा येईल, ती वस्तु त्या त्या योग्य स्थानीं ठेवून
दिली. विछाने अगदीं नव्यानें घातले. शप्रमाणें एकामागून एक
अशा तीन निजावयाच्या खोल्या साकसूक करून त्यांतील सामानसुमान
जेथल्यातेथें नीट व्यवस्थित रीतीनें लावून टाकिलें. आर्क्षी पूर्वाच
सांगितलें आहे, कीं, दीक्षितांच्या घराची स्थिति अत्यंत शोचनीय
झाली होती. आमच्या घाकट्या सूनवाईनीं त्याच दिवशीं एकंदर
घराची दुरुस्ती करण्याचा बंदोबस्त केला. बापानें दिलेले कांहीं पैसे होते,
अर्थात् त्याच पैशांतून ही सगळी व्यवस्था झाली. लवकरच पुढचा
दिवाणखाना मंडळीला बसण्याउठण्याच्या उपयोगी पडण्याजोगा स्वरूपांत
आला. त्याच गांवांत रहाणाऱ्या एका गृहस्थाच्या तोंडून आर्क्षी ऐकिलें
आहे, कीं, घाकट्या सूनवाई आल्यानंतर एकाच आठवड्यानें तो
दीक्षितांच्या मरीं एक दिवस गेला असतां त्या घराच्या अंतर्बाह्य स्वरूपा-
वरून हें घर कोणाचें, हें कांहीं त्याला झट्टिशीं ओळखतां आलें नाही !

इकडे विनोबांनीं पाहिलें, पत्नी आल्यापासून घरदार सगळें चक्र
झालें आहे. जेवणाखाणाचीहि कसलीच त्रिवंचना राहिली नाही.
जरूर लागल्यास आठचार आण्याचे पैसेहि पत्नीकडून ताबडतोब

धाकट्या सूनबाई.

मिळतात. बरं, इतकेंहि असून एखाद्या दासीसारखी मनींभावानें चाकरी करण्यास ती सदैव तत्पर आहेच ! तेव्हांच अर्थात्च पूर्वीपूर्वी पत्नीजवळ असतांना स्वारीला एक प्रकारची जी मीति वाटत असे ती त्यांची मीति आतां क्रमाक्रमानें नष्ट होत चालली. इतकेंच नव्हे तर हळुहळू पत्नीला कोणतीहि गोष्ट विचारून तिची सल्ला घेण्याच्या कामीं विनोबा संकोच बाळगीतनासे झाले. याप्रमाणें विनोबांच्या अंतःकरणांतून पत्नीसंबंधीची मीति जसजशी अस्तंगत होऊं लागली, तसतसा प्रीति, प्रणय यांचा तेथें उदय होऊं लावला. यत्न केला, मनःपूर्वक प्रेम केलें, तर वश होणार नाही असा प्राणी या पृथ्वीत सांपडणें कठीण ! विनोबा जडमूढ होते, तरीहि त्यांच्या अंतःकरणांत परोपकारप्रभृति कित्येक सद्गुण स्वाभाविकच वास करीत होते. मग अशा मनुष्याचें हृदय सतत यत्न आणि निष्कपट, मनःपूर्वक प्रेम यांनीं वश होणार नाही अशी गोष्ट तरी कधीं संभवेळ काय ? आमचा तर दृढ विश्वास आहे, फीं या जगांतील प्रधान प्राणी जो मनुष्य त्याचें हृदय कितीहि कठीण असो—अगदीं पाषाणासारखेंहि का असेना—हळुहळू आघात करीत राहिलें तर निश्चयपूर्वक त्यापासून प्रत्याघात होईलच होईल !

विनोबा आपले दोन वेळ यथेच्छ जेवून चिलमी फुंकीत सगळ्या गांवभर रिकामटेंकडे हिंडत असत. संसारसंबंधी यत्किंचित् देखील कामकाज करीत नसत; परंतु पतिव्रता लक्ष्मीबाईंनीं एक दिवससुद्धां कधीं पतीचा तिरस्कार किंवा सौम्य निर्भर्त्सनाहि केली नाही. उलट पतीला भ्रम पडूं नयेत झणून त्यांनां लागणाऱ्या वस्तूंची त्या आपल्या हातानें तरतूद करून ठेवीत असत. लक्ष्मीबाई प्राणांपलीकडेहि पतीविषयीं कळकळ बाळगून मनःपूर्वक त्यांची सेवाशुश्रूषा करीत. आणि याचमुळे विनोबांचें पत्नीविषयींचें भय अंतर्धान पावले होतें. आस्तेआस्ते विनोबांनां पत्नीचा ओढा लागूं लागला. पत्नीविषयीं त्यांच्या मनांत पूर्ण प्रेमाबरोबरच पूर्ण आदराचाहि उगम झाला. हळुहळू

धाकट्या सूनबाई स्वगृहीं.

संसारकृत्यांकडेहि त्यांचें लक्ष आकर्षू लागलें. पूर्वीप्रमाणें सगळ्या गांवभर उगीच भटक्या मारीत फिरण्याचें विनोबांनीं आतां आस्तेआस्ते सोडून दिलें. आमच्या परमदक्ष सुगृहिणी लक्ष्मीबाई क्रमाक्रमानें एकएक संसार-कृत्याचा भार पतीवर टाकूं लागल्या. विनोबाहि आस्तेआस्ते कामकाज करण्यास शिकूं लागले. पूर्वी विनोबा झटले झणजे कुशदेही, मलिनवल्ले परिधान केलेले असावयाचे; परंतु पत्नीच्या योग्य जोरासनेन त्यांच्या शरीर-स्वास्थाची जसजशी उत्तति होत गेली, त्याबरोबरच त्यांचा तो मलिन-वेषहि अंतर्धान पावला. विनोबा आतां पुष्टदेही होऊन स्वच्छ वस्त्र-प्रावरणें परिधान करून संसारकार्यांत गढून गेलेले दिसत. मुलाचें याप्रमाणें स्थित्यंतर झालेलें पाहून राधाबाईंच्या आनंदाला सीमाच राहिली नाही. ज्याच्यात्याच्यापाशीं झालारी झणूं लागली “माझी लक्ष्मी खगेवर परीसच आहे ! माझी बाई ज्याला झणून हात लावील त्याला सोनेच करून टाकील !”

गांवांतील आबालवृद्ध स्त्रिया दीक्षितांच्या कुटुंबांत हें जें आकस्मिक स्थित्यंतर झालें, त्याचें सर्व श्रेय आमच्या धाकट्या सूनबाईनांच देऊन एकमतानें त्यांची प्रशंसा करूं लागल्या. गांवांतील तीनचार मंडळी एकत्र जमली पुरे, दीक्षितांच्या धाकट्या सूनबाईंची गोष्ट निघाली नाही, असें कधीं घडलेंच नाही !

याप्रमाणें आमच्या लक्ष्मीबाईंनीं तीनचार महिने संसारशकट सुयंत्रित चालविला. आपली वडील जाऊ आणि तिचीं मुलें यांना आणण्याविषयी त्यांनीं अनेक वेळां सासूची विनवणी केली; परंतु राधाबाई कांहीं केल्या त्या गोष्टीला कबूल होईनात. नाइलाजास्तव पुढें त्यांना हा नाद सोडून द्यावा लागला. तरीदेखील मधुनमधून गडी मनुष्य पाठवून मुलांचा समाचार घेण्यास लक्ष्मीबाई विसरल्या नाहीत. इकडे आमचे सद्भाऊ माधवरावांबरोबर कंत्राटाचें काम करण्यांत गढून गेले होते; परंतु घरी खर्चाकरितां आजपर्यंत एक कपर्दिकाहि पाठविण्याची विचारण्यांनां कधींच आठवण झाली नाही !

धाकट्या सूनबाई.

प्रकरण तेविसावें.

धाकट्या सूनबाईची संसारदक्षता.

आमच्या धाकट्या सूनबाईंनी आपल्या अंगावर संपूर्ण भार घेऊन तो मोडकळीस आलेला संसाराचा गाडा आज जवळजवळ चार महिने सुयंत्रित चालविला. बापानें, सामानसुमान यथास्थित दिलें होतें, यामुळें आतांपर्यंत किरकोळ खर्चच कायतो पहावा लागत असे; परंतु त्या कांहीं कल्पतरु नव्हत्या ! बाराहि महिने कसें चालावें ? आजवर सद्गुभाजंकडून कांहींतरी खर्चास येईल ह्मणून आशा होती. परंतु चारपांच महिने झाले तरी एक छदामसुद्धां आला नाही, तेव्हां तीहि आशा मुळींच राहिली नाही. शेवटीं पुष्कळ विचार करून अन्य मार्ग जेव्हां कांहींच दिसेना, तेव्हां त्यांनीं बापानें दिलेले आपले सर्व दागिने विकून टाकण्याचा संकल्प केला व सासूबाईनां हि ही गोष्ट कळविली; परंतु राधाबाई हें ऐकून विस्मित झाल्या. त्या ह्मणाल्या “ तें काय ह्मणून बाई ? माझ्या जिवांत जीव आहे तोपर्यंत तरी तुला मी दागिने विकू देणार नाही. ”

सासूची नानाप्रकारें समजूत घालून लक्ष्मीबाई ह्मणाल्या “ ऐकिलें किनई, आपण असा इट्ट धरून बसूं नये. मजजवळ जे कांहीं थोडें आतां राहिलें आहे, त्यांत मोठ्या शिकस्तीनें फारफार तर आणखी दोनतीन महिनें आपलें कसंबसं चालेल; परंतु मग पुढें कसं होईल ? ”

ह्यातारीचा गळा भरून आला. ती सजल नसनांनीं ह्मणाली “ बाई ग, चालेल तितके दिवस तर चालूं दे. पुढचें पुढें पाहतां येईल. मग एखादा दागिना गहाण ठेवूं, ह्मणजे आणखी कांहीं दिवस चालेल. ”

“ छे छे, गहाणाबिहाणाचें नांव काढूं नका. गहाण ठेवल्यानं इतकं मात्र होईल, कीं, माझे सगळे दागिने फुकट जातील. संसार चाल-विण्यास त्यापासून काडीचाहि उपयोग होणार नाही. त्यापेक्षां आतांच

भाकट्या सूनबाईची संसारदक्षता.

हे सगळे दागिने एकदम विकून टाकले असतां हजारएक रुपये सहज येतील. हल्लीं धान्याचा भाव अगदीं स्वस्त आहे, तेव्हां मी झणत्ये, आपण या पैशाचं धान्य खरेदी करून ठेवावं; पुढें जेव्हां धान्याला चांगला दर येईल, तेव्हां कसोशीनं विकून टाकलं तर फायदा होईल, आणि त्यावर आपला संसार चालूं शकेल, धान्य घेऊन आतां आपल्या घरास सांठवून ठेवूं. दागिने घरांत ठेवण्यापेक्षां धान्य घेऊन ठेवलेलं बरं नाही का आपल्याला वाटत ?”

सुनबाईच्या या दूरदर्शीपणाच्या भाषणानें ह्यातारी अगदीं चकितच झाली. ती शांत स्वरानें झणाली “बाई ग ! तूं झणत्येस तें सर्व खरं आहे. परंतु आपण पडलों बायकामाणसें. विनू आतांसा कुठं संसाराकडे पाहूं लागला आहे. त्याच्यानं का हा व्यवसाय होणार आहे ? कुणीतरी सहज ठकवून जाईल झालं. बरं धान्य आतां खरीद कुणी करावं ! दरदाम ठरवावा कुणी ? गिऱ्हाइकाबरोबर घासाघिस करावी कुणी ? ही इतकी घालमेल करायला चांगलाच मनुष्य पाहिजे, नाहीतर उगाच नुकसान मात्र व्हायचं.”

“कां नुकसान होईल बरं ! आम्ही बायकामाणसें असलों झणून काय आम्हांला एवढादिखील व्यवहार करतां यायचा नाही ! आणि आपला हा बाळकृष्ण असा कांहीं चलाख आणि धूर्त आहे, कीं, पाझीतर पक्की खात्री आहे, तो दरदाम ठरवून देवघेवीचं काम अगदीं कसोशीनं करील.”

इतक्यांत “कां हो वहिनी, कसली खरेदी ?” असें ओरडत ओरडत वतः बाळकृष्णाची स्वारीच तेथें येऊन उपस्थित झाली. बाळकृष्णानें मातां राधाबाईला ‘आई’ विनोबांला ‘दादा’ आणि लक्ष्मीबाईनां ‘वहिनी’ झणण्याचा परिपाठ घातला होता. लक्ष्मीबाई हंसतहंसत झणाल्या “काय रे बाळकृष्ण ! आपण जर आतां धान्याचा व्यापार करण्याचं मनांत आणलं, तर तुला त्याची व्यवस्था पाहतां येईल तें नाही ?”

धाकट्या सूनबाई.

बाळकृष्णहि हंसतहंसतच झणाला “हे काय विचारायला हवं वहिनी ! अहो, माझा जन्मच शेतकीच्या कामांत गेलेला आणि धान्याचा व्यवसाय मला करतां येणार नाही मग तो येईल तरी कुणाला ?” आपल्या कर्तबगारीबद्दल संशय घेतलेला स्वारीला खपला नाही.

यावर लक्ष्मीबाई चकित होऊन झणाल्या “काय झणतोस ! शेतकीचीं कामं येतात !”

बाळकृष्णाचें वय अवघें अकरा वर्षांचें; परंतु तो जरा चिडल्यासारखा दिसला. उत्साहपूर्ण स्वरानें तो झणाला “शेतकी करणाऱ्या घराण्यांत जन्म घेऊन शेतकीचीं कामें येत नाहीत झणणें, झणजे आईबापांच्या नांवाला काळिमा आणण्यासारखें आहे !”

आतां लक्ष्मीबाई सासूकडे वळून झणाल्या “एकलं का, बाळकृष्णा काय झणतो आहे तें ? मी या बाळकृष्णालाच हाताशीं घेऊन शेतकी आणि धान्याचा व्यापार करण्याचें योजिलं आहे. फक्त दागिने विकण्याला आपली तेवढी परवानगी मिळाली पाहिजे आहे.”

नाइलाजास्तव शेवटीं राधाबाई कबूल होऊन झणाला “तुझ्यासारख्या सुबुद्धिसंपन्न मुलीला काय बाई करतां येणार नाही ! परंतु मुली, तुझे हे दागिने पुनः नाहीसे करतांना माझा जीव तिळतिळ तुटत आहे. तुझ्या अंगावर कांहीं घालण्याला आमच्या जळल्या त्या हातांला शक्ति नाही; परंतु आहे तें काढून घ्यायला मात्र—काय बाई करावं दैव आमचें ! जा बाई, तुला वाटेल तें तूं खुशाल कर.” झातारीचा कंठ भरून आला. डोळ्यांतून टपटप अश्रू गळूं लागले. तिनें मोठ्या प्रेमानें आपल्या लाडक्या सुनेला पोटाशीं धरिलें.

दोनचार दिवसांच्या आंतच एका ओळखीच्या सोनाराला बोलावून आणून त्याच्या मार्फत लक्ष्मीबाईनीं ते दागिने विकून टाकले; पण सासू अगदीं पिच्छासच बसल्यामुळे सगळे दागिने कांहीं जास्त विकतां आले नाहीत. अगदीं जरूर असे चारपांच ठेवावेच लागले.

माधवरावांची प्रणयतृष्णा.

पांचे जवळजवळ १७०० रुपये आले. हल्लीं पौष महिना चालला होता आणि तशांतून या वर्षीं पिकेहि चांगलीं आलीं असल्यामुळे शान्यहि विपुल झाले होते. लक्ष्मीबाईंनीं दीड हजार रुपये खर्चून पाऊणशें खंडी दाणा खरीद करून कोठारांत सांठवून ठेविला. त्यांच्या कांहीं मालकीची जमीन होती. ही जमीन अल्पस्वल्प रक्यानें एका कुळाकडे लाविली होती; परंतु कुळांकडून ती जमीन ग्राहून घरीच लागवड करण्याचें त्यांनीं ठरविलें. त्या जमिनींत थोडी पागाईत जमिनहि होती. त्यांत ऊंस, मका, वांगी, मुळा, कांदा गैरेची लागवड केली. बाळकृष्णाचें वय लहान होतें खरें, परंतु याची बुद्धि पराकाष्ठेची तीक्ष्ण असें. हुषार, मेहनती असे गडी गमावर ठेवून तो त्या जमिनीची लागवड करण्यांत नियुक्त झाला. ग्रामच्या विनोबांनां सुद्धां आस्तेआस्ते यांतील मर्म कळूं लागलें. द्रुभाऊंकडून हा वेळपर्यंत खर्चासाठीं एक छदामदेखील आला नव्हता. गरीब सुद्धां धाकट्या सूनबाईंच्या दक्षतेमुळे राधाबाईंच्या संवाराची ओढापाण आतां मुळींच राहिली नाहीं.

प्रकरण चोविसावें.

माधवरावांची प्रणयतृष्णा.

“प्रियकरा ! माझं तन मन धन सर्व कांहीं आपणच आहां ! माझ्या देहावर, माझ्या प्राणांवर आतां माझी मुळींच सत्ता नाहीं ! आपणच त्याचे खरे खरे मालक—घनी आहां. आपलं सुख तेंच आतां माझं सुख, आपलं दुःख तेंच आतां माझं दुःख. या जगांत आतां आपल्याविना मला दुसरी एकहि वस्तु प्रिय नाहीं. आपण जसं मागाल तसं मी करीन आणि आपण जें मागाल तें आपल्याला देईन. आपणाला काय पाहिजे ? आपली इच्छा तृप्त करायला ही दासी—”

धाकट्या सूनबाई.

“मेरी प्यारी ! मेरा जान ! माझ्या जिवान्या कलिज्या ! प्रेम ! प्रेम ! प्रेम ! मी प्रेमाचा अभिलाषी—प्रेमाचा भुकेला आहे. या याचकाला प्रेमभिक्षा पाहिजे, दुसरें कांहीं एक नको. अहा ! मेरी प्यारी—”

कोणी तरुणी, अचल कटाक्षयुक्त मधुरस्मित करीत कोणा तरुणाच्या गळ्यांत प्रेमानें हात घालून लडिवाळपणानें बोलली. तरुणानें आश्चर्या-विव्हाल होऊन वरील उत्तर दिलें.

हें जोडपें एका रमणीय दिवाणखान्यांतील एका सुंदर कोचावर बसलें होतें. दिवाणखाना प्रशस्त असून उत्तम प्रकारें शृंगारलेला होता. उत्कृष्ट कारागिरांनीं आपलें सर्व चातुर्य खर्च करून मोठ्या कुशलतेनें रंगविलेल्या दिवाणखान्याच्या भिंती सुंदर पुष्पांनीं आणि लतापत्रांनीं मोठ्या रमणीय दिसत होत्या. दिवाणखान्याच्या मध्यभागीं एक सुंदर हस्तिदंती पंलग असून अतिशय मऊ अशा शुभ्र शय्येनें तो सुशोभित केला होता. पलंगावर जागजागीं पुष्पगुच्छ पसरले होते. जिकडेतिकडे सुवासिक पुष्पमाला लोंबत होत्या. मंदवायूच्या झुळकेनें मधुनमधून किंचित् उडत असलेली पलंगावरची नाजुक, जाळिदार, बर्फासारखी शुभ्र मन्छरदाणी तर फारच मनोहर दिसत होती. जवळच एका उघड्या खिडकीपाशीं सुंदर बैठक घातली असून तिच्यावर शुभ्र तक्के, लेडें, मखमलीच्या गिरद्या व्यवस्थित रीतीनें ठेविल्या होत्या. दरवाजासमोर स्पष्टपणें दिसणारें मोठें थोरलें घड्याळ, गादीच्या चारपांच मौल्यवान् खुर्च्या, उत्तम वार्निश केलेल्या दोन काळ्याभोर आरामखुर्च्या, एक (रॉकिंग चेअर) झोंके घ्यावयाची खुर्ची, दोन मोठे थोरले विलोरी आरसे, टेबलावर पडलेल्या चिनी मातीच्या बघा, पेले इत्यादिकांनीं तो प्रशस्त दिवाणखाना व्यापून टाकिला होता. जागजागीं असलेल्या संगमरवरी दगडाच्या राउंड टेबलांवर कांहीं मनोहर कांचपात्रें, घातूंचे पुतळे वगैरे वस्तु दिवाणखान्याची शोभा वाढवीत होत्या. प्रत्येक वस्तु जेथल्या तेथें नीट व्यवस्थेनें

माधवरावांची प्रगयतृष्णा.

माडण्यांत आली होती. बैठकीशेजारीच एक पानसुपारीचें रुप्याचें, तबक त्याच्याजवळच एक पितळेचें पिकपात्र, मे ब्लॉसम-अमेरिकन तंबाकू—चा एक डबा आणि नार्वेदेशीय अग्निशलाकांची एक चिमुकली पेटी, इत्यादि वस्तुहि दृग्गोचर होत होत्या. समोरच्या कपाटाच्या कांचें-तून डोकावीत असलेली लहानमोठी ग्लासें, रक्तवर्ण औषधाच्या डझन अर्ध डझन बाटल्या, त्या रमणीय बैठकीवर अविष्टित झालेल्या मंडळींचें चित्ताकर्षण करीत होत्याच ! भिंतींवर लटकत असलेल्या त्या आर्याग्ल-युवयुवतींच्या तसबिरी मनोहर तर खऱ्याच, परंतु किती अश्लील ! प्रत्येकीमध्ये कामदेवाची लीला परिपूर्ण भरलेली ! या ठिकाणच्या इतर यच्चयावत् वस्तुहि अशाच प्रकारच्या—अंतःकरणाची चलबिचल करणाऱ्या होत्या. हें गणिकागृह आहे, हें आणखी निराळें सांगितलें का पाहिजे ?

कोण बरें हीं तरुणतरुणी ? अहो, हे तर आपले पूर्वपरिचित माधव-रावजी सहस्रबुद्धे. रामचंद्रपंत सहस्रबुद्धे यांचे हे चिरंजीव. आतां तरी ओळख पटली कीं नाहीं ? आणि तरुणी ? हाय—या युवतीची ओळख आह्मी कशी द्यावी ? परंतु काय करावें ? ग्रंथकाराच्या कर्तव्याला अनुसरून नाइलाजास्तव लिहिणें प्राप्त आहे. ही युवती आमच्या माधवरावजींच्या गांवचीच ताराजी नांवाची एक प्रख्यात विश्वयोषिता होय !

त्या दिवशीं रात्रीं माधवरावजींची स्वारी क्रोधांध होऊन आपली बालसहधर्मिणी मनोरमा हिला पदाघात करून जी बाहेर पडली, ती याच ताराजींच्या मंदिरांत येऊन दाखल झाली होती. तत्पूर्वी माधव-राव आपल्या एका जीवश्चकंठश्च मित्राच्या पराकाष्ठेच्या आग्रहावरून ताराजींच्या येथें फक्त एकदांच कायते गाण्याला आले होते व त्याच प्रसंगी उभयतांचा थोडासा परिचयहि झाला होता. माधवरावजींचें आगमन होतांच ताराजींनीं त्यांची फारच उत्तम बरदास्त ठेविली

धाकट्या सूनबाई.

होती. ताराजींचें लोकोत्तर लावण्य पाहून आणि कोकिलेलाहि लाजविणारा त्यांचा मधुर कंठरव ऐकून माधवरावजींची स्वारी अगदी खूष होऊन गेली होती. दुर्भाग्यवशात् याच संधीस विचारी लज्जाशील बालिका मनोरमा पतिप्रेमाचा ओष आपल्याकडे ओढून घेण्यास असमर्थ झाली. मग काय विचारावें ! माधवरावजींचें मन सहजच ताराजीकडे आकर्षित झालें.

कोणत्याहि दुष्कृत्यास प्रवृत्त होण्यापूर्वी साधकबाधक प्रमाणांनीं मनाशीं बराच झगडा करून व मनाची कशीतरी समजूत घालून त्याला उत्तेजन देण्याची प्रत्येकजण खूप धडपड करीत असतो. कारण, मन सात नसेल तर सदसद्विवेकबुद्धीची आंतून एकसारखी होत असलेली टोंचणी सदन करणें मोठें कठिण होतें. बालिका मनोरमेनें पतीची अवज्ञा करून गंभीर अपराध केला असल्यामुळें माधवरावांनां तिचा भयंकर राग आला होता व त्या रागाच्या भरांत विचारान्या त्या पोरीचा सूड उगविण्याकरितां माधवरावजींनीं अशी पापसमुद्रांत उडी घेतली होती. त्या मूर्खानें आपल्या अस्थिर मनाचें, असें समाधान करून घेतलें, कीं, यांत आपला कांहीं एक दोष नाही; सर्व दोषाचें मूळ आपली पत्नी मनोरमा आहे; आणि ह्मणून यांत जर कांहीं पातक घडण्याचा संभव असेल तर त्या पातकाला घनीहि मनोरमाच आहे. पापी मनुष्य पाप-कर्माला उद्युक्त होतांना याप्रमाणेंच कांहीना कांहीं सिद्धांत करून पापकर्माला भीत असणाऱ्या मनाला उत्तेजन देत असतो.

माधवराव सुशिक्षित, विद्वान्, बुद्धिमान्, आणि विचारी होते; तरीहि लहानपणापासून सर्वांचे फार लाडके असल्यामुळें त्यांनीं पूर्ण स्वातंत्र्य उपभोगिलें होतें. शिवाय, वडिलांची स्थिति चांगली—नव्हे पूर्ण श्रीमंतीची असल्यामुळें तर त्यांनां कसल्याच प्रकारचे शारीरिक किंवा मानसिक कष्ट ठाऊक नव्हते. यौवनकाली त्यांची प्रणयतृष्णा प्रबल झाली त्या वेळीं लज्जाशीला बालिका मनोरमेकडून त्यांची ती पिसासा तुस

माधवरावांची प्रणयतृष्णा.

झाली नाही. पत्नीपासून प्रणयलाभ घडणें अशक्य आहे असा मनांतल्या मनांत अविचारानें सिद्धांत ठरवून ते एकदम ज्ञानशून्य बनले. त्यांची विद्या, बुद्धि, ज्ञान, हीं सारीं पार कोणीकडच्या कोणीकडे वाहून गेलीं. आणि त्याबरोबरच, हाय हाय ! विचार्या त्या निरपराध, निर्दोष, कोमल बालिकेच्या संसाराचा घात झाला !

इतके दिवस माधवरावांचा ताराजीबरोबर कांहींएक ठराव वगैरे झाला नव्हता. आज तत्संबंधीं कायतें ठरावयाचें होतें, आणि झणूनच आज हें मोहक मधुरस्मितयुत वाग्जाल पसरून मारू नेत्रकटाक्षांचा सारखा भडिमार चालला होता. ताराजींच्या अंगीं जी कांहीं झणून मोहिनीशक्ति होती त्या सर्व शक्तीचा, वेडे झालेल्या माधवरावांवर आज प्रयोग होऊं लागला. आज माधवरावांच्या हातीं स्वर्ग आणून देण्यास सुद्धां ताराजींची तयारी होती ! आणि एवढ्याचसाठीं हें सारें लावच चाललें होतें. माधवरावांच्या गळ्याला मिठी मारून ताराजी झगल्या “ प्रियकरा ! आपली इच्छा तृप्त करायला ही दासी तयार आहे ! ”

माधवरावानां आणखी कशाचीहि अपेक्षा नव्हती. पत्नीप्रेमाविषयीं पूर्ण निराशा झाल्यामुळे तें प्रेम अन्यत्र संपादण्याकरितां ते अधीर होऊन अगदीं उल्लू बनले होते. आणि झणूनच ते अगदीं प्रेमविह्वल होऊन झगले “ मेरी प्यारी ! मेरा जान ! मी प्रेमाचा भुकेला आहे. मला प्रेम-भिक्षा पाहिजे. प्रेमाव्यतिरिक्त आणखी कांहींहि मला नको ! ”

योग्य स्थलीं योग्य याचना झाली. हातीं स्वर्ग आणून देण्याचें जिचें सामर्थ्य, तिला क्षुद्र प्रेमदान करणें का अशक्य आहे ! ताराजी एक लांब मुस्कारा टाकून झगल्या “ काय बाई तरी विचित्र मागणं हें ! अजूनहि का माझं प्रेम आपल्याला मिळालं नाही ? मी जी आपल्यावर जीवापलीकडेहि प्रीति करत्यों, ती अजूनहि आपल्या ध्यानीं येत नाही ? प्रिया ! एक क्षण आपली ही मनमोहन मूर्ति दृष्टीभाड झाली, कीं, या दासीला जो चौहीकडे सर्वत्र अंधकार

धाकट्या सुनवाई.

भासतो, आहारनिद्रामुद्धां सुचत नाही, एकसारखा या पायांचाच ध्यास लागून राहतो, तें आपल्या ध्यानांतच येत नाही ! जें मी आपण मागण्यापूर्वी केव्हांच आपल्याला देऊन चुकल्यें आहे, तें पुनः आणखी काय देऊं ? ”

मायाविनी मायाजाल पसरून अपूर्व चातुर्यानें माधवरावांला मोहित करूं लागली. ताराजी केवळ तोंडानें “ मी आपल्यावर प्राणापलीकडेहि प्रेम करित्यें, ” इत्यादि बोलूनच स्वस्थ राहिली नाही; प्रेमाबरोबर तिनें मायाजालहि पसरण्यास आरंभ केला. हांहां क्षणतां ताराजींचे नेत्र अश्रूंनीं व्याप्त झाले. कंठ दाटून आला. या मोहजालानें माधवराव तर अगदींच मोहित होऊन गेले. त्या चारुगात्रीचे ते अश्रुपूर्ण नेत्र स्वचक्षूंनीं अवलोकिल्यावर, आणि तिचा तो बाष्पनिरुद्ध कंठरव स्वकर्णांनीं श्रवण केल्यावर, मग ताराजींच्या निस्सीम प्रेमाबद्दल माधवरावांनां संशय तरी कसा यावा ? प्रेमभरानें ताराजींच्या गुलाबाहूनहि सुकुमार अशा लुसलुशीत गालांचें एकवार गोड चुंबन घेऊन हातांतील रुमालानें तिचे नेत्र पुशीत पुशीत माधवराव क्षणाळे “ लाडके ! तुझें मजवर अंतःकरणापासून प्रेम आहे हें मी पूर्ण ओळखून आहे, आणि क्षणूनच तर तुजवर मी फिदा झालों आहे. तुझें जर मजवर प्रेम नसतें, तर तुझ्या प्रेमांत मी एवढा बद्ध कसा झालों असतो ? हें आपलें प्रेम अखंड असेंच कायम रहावें, एवढेंच परमेश्वरापाशीं मागणें आहे. ”

“ मीहि त्याजपाशीं रात्रंदिवस हीच भिक्षा मागत आहे. आपण गडे याला कांहींतरी उपाय लवकर करा. याउपर आपल्याविना या देहावर अन्य कुणाचीहि मालकी नाही. सर्वस्वी ही या पायांलाच वाहिली आहे. प्रियकरा, माझ्या घरीं दुसऱ्या कुणीहि येऊं नये व मलाहि^१ निरर्थक सतरा पंधराजणांची मनघरणी करण्याचा प्रसंग येऊं नये, असा बंदोबस्त आपण नाही का करणार ? आपण जर असं करणार

माधवरावांची प्रणयतृष्णा.

नाहीं, तर खरंच सांगत्यें, विष खाऊन आपल्या पायांपुढें मी प्राण देईन !” ताराजीचा कंठ रुद्ध झाला. नेत्रांतील अविरल अश्रुप्रवाहानें वक्षःस्थल भिजू लागलें.

माधवरावांनां हि गहिवर आल्याविना राहिला नाहीं. असें हे अकृत्रिम निस्सीम प्रेम पाहतांच कोणाला बरें तसें होणार नाहीं ? ते ताराजीला गाढालिंगन देऊन तिचें अश्रुमार्जन करीत झणाळे “प्रियतमे ! माझीसुद्धां तीच इच्छा आहे. तूं आईला जरा हांक मार पाहूं. मी तिच्याजवळ यासंबंधीं सगळा बंदोबस्त करून टाकतो. तुझाला महिन्याला खर्चाला काय द्यावें लागेल तें एकदां नक्की ठरलें, झणजे बरें पडेल.”

“छे ग बाई ! मी नाहीं जा आईला बोलवायची ! माझी काय अवस्था झाली आहे, हें माझें मला ठाऊक. तिला का याची कल्पना होणार आहे ? ती आपली चारपांचरीं घेऊन बसेल, आणि मग एखादे वेळीं आपण इकडे यायचं हि टाकून द्याल, नी आपण एक दिवस माझ्या दृष्टीआड झालां, कीं माझा प्राण निघून जाईल. मी नाहीं आईला बोलावणार गडे ! या बाबतींत आपल्यापाशीं मेला ठराव तो काय करायचा ? ज्यांच्या चरणीं प्राण, जीवन, समस्त वाहिलें आहे, त्यांच्याशीं का आतां त्या यःकश्चित् पैशाविषयीं ठराव करीत बसायचें ? आपल्याला जें बरें दिसेल तें आपण करावें. आमचा खर्च भागला झणजे झालं, दुसरी कांहींएक इच्छा नाहीं.”

“तुमचा दरमहा किती रुपयांचा खर्च आहे ?”

मुरके मारीत आणि डोळे मिचकवीत मिचकवीत ताराजी झणाऱ्या “खर्चाचें काय, करावा तेवढा थोडाच आहे ! परंतु आतां हा सगळा खर्च आपल्या एकट्याच्याच शिरावर पडणार, तेव्हां अद्वातद्वा खर्च करायला माझें मन कसं बरें धजेल ? महिन्याला शंभर रुपये द्या, झालं. मी आपली खूप काटकसर करून कसंतरी त्यांतल्यात्यांत चालवून देईन.”

धाकट्या सूनवाई.

ताराजींचे त्या वेळचे ते अंगविक्षेप, नेत्रकटाक्ष, मधुरस्मित आणि लाघवी भाषण यांचा माधवरावांच्या मनावर असा कांहीं विलक्षण परिणाम झाला, कीं, ताराजींनीं मागितलेली ही शंभर रुपयांची रक्कम त्यांनां अगदींच क्षुद्र वाटली. ताराजींचें आपल्यावर अंतःकरणापासून प्रेम आहे, आणि केवळ त्या प्रेमांमुळेच ती एवढ्या थोड्या रकमेवर संतुष्ट आहे, हें मनांत येऊन ते महाल्हादपूर्वक तिला दरमहा शंभर रुपये पगार देण्यास कबूल झाले.

आपली कार्यसिद्धि झाली हें पहातांच ताराजी गर्वानें पुनः मोहिनी-स्वरूप धारण करून वेश्यासुलभ नाना हावभाव प्रकाशित करून मनांतल्या मनांत झणूं लागल्या “इतक्या सहजासहजीं शंभर रुपये देण्याचें कबूल करून घेणं का त्या थेंगडीच्यानं झालं असतं ? तिनं फार—फार—फार तर पंचवीस रुपये मागितले असते. तीस—चाळीस झणजे डोक्यावरून पाणी ! यापेक्षां जास्ती रक्कम तोंडांतून उच्चारायला तिची जीभ धजलीच नसती ! शंभरांला स्वारी झटझट राजी झाली—आणखी कांहीं चढवलं असतं तरी दिखील पदरांत पडलं असतं. फिकीर नाही, शिकार हातींच आहे, पाहून घेईन ! हलुइळू दोनशें रुपयांवर स्वारीला आणून बसवीन, तरच नांवाची—”

ताराजी मनांतल्या मनांत याप्रमाणें मनोराज्य करीत आहेत—त्याच वेळीं आमचे रंगेल माधवराव त्या मनमोहिनी तन्वंगीचें सुसुचिर सौंदर्य अतृप्त नयनांनीं प्राशन करीत मनांतल्या मनांत झणूं लागले “अहाहा ! काय आश्चर्य ! हें चंद्रासहि लाजविणारें मनोहर मुखकमल जितकें पुनः पुनः पहावें तितकें तितकें त्यावर नूतननूतन सौंदर्य दृग्गोचर होत आहे ! हें एवढें सौंदर्य येतें तरी कुठून ?”

मनोरमेचें पातसाख्य.

प्रकरण पंचविसावें.

मनोरमेचें पतिसौख्य.

ताराजींच्या नादानें माधवराव दिवसेंदिवस अधिकाधिक भ्रमिष्ठ बनत चाल्ले. सारा दिवस तिचाच ध्यास व तिकडेच पडलेले. कामधंद्याकडेहि त्यांचें आतां लक्ष्य राहिलें नाहीं. अर्थात्, कामकाजाचा सर्व भार त्यांचे मेहुणे सद्दूभाऊ यांच्या गळ्यांत पडला. सद्दूभाऊ जीव तोडून काम करीत खरे, परंतु त्यांनां अद्यापि धंद्याची बरोबरशी माहिती झाली नव्हती, यामुळें जो तो त्यांच्या भोळेपणाचा लाभ घेऊं लागला. कंत्राटाचें काम ह्मणजे हलक्या प्रतीच्या लोकांशीं रात्रंदिवस प्रसंग. त्यांच्यावांचून पदोपदीं अडावयाचें. त्यांनां खूप ठेवून, उलटेंगुलटें समजावून, त्यांजपासून यथास्थित काम करून घेतलें पाहिजे. अशा कामास चलाखच मनुष्य लागतो. बिचाऱ्या साध्याभोळ्या सद्दूभाऊंनां हें काय होय ? उठलामुटला त्यांनां फसवूं लागला. कांहीं दिवस कामधंदा सुरळीतपणें चालला होता; परंतु लवकरच त्याला उतरती कळा लागली. इकडे माधवराव तर ताराजींच्या नादांत गुंग. तिच्यापुढें त्यांनां स्वर्गहि तुच्छ. धंदा सुचतो कशाला ? हळुहळू व्यवसाय संपुष्टांत येत चालला; परंतु इकडे स्वारीचा खर्च मात्र चौगुट वाढला होता. धंद्यांत प्राप्ति नाहीं, खर्च अतोनात वाढलेला, तेव्हां याचा परिणाम काय व्हावयाचा, तें स्पष्ट समजण्याजोगेंच आहे.

पापकर्में कांहीं फार दिवस झांकलीं जात नसतात. कधींना कधीं तीं उघडकीस यावयाचींच. माधवरावांचे हे विचित्र दंग रामचंद्र. पंतांच्या कार्नी गेले. चिरंजीव वेश्यासक्त झाल्याबद्दल त्यांनां एवढेंसे वाईट वाटलें नाहीं; परंतु कामकाजाकडे त्यांचें अगदींच दुर्लक्ष्य, धंदा तर साफ बसत आला, हें पाहून झोताऱ्यास परमावधीचें दुःख झालें. मुलाला शासन करण्याचेंहि आतां त्याचें वय राहिलें नव्हतें. रामचंद्रपंतांस पोराच्या या चाळ्यांनीं हद्दोग लागला. इतक्यांत कर्मधर्म-

धाकट्या सूनबाई.

संयोगानें पटकीच्या भयंकर सांथीच्या तावडींत सांपडून एक दिवस झतारा ऐहिक दुःखांपासून मुक्त झाला, आणि या आकस्मिक घटनेनें, बडकून गेलेल्या माधवरावांचा मार्ग तर अगदींच निष्कण्टक झाला !

शास्त्रविधीप्रमाणें रामचंद्रपंतांचीं सर्व और्ध्वदेहिक कर्में यथासांग घडलीं. क्रियाकर्मांला कांहीं थोडाथोडका खर्च झाला नाही. रामचंद्रपंत सहस्रबुद्धे यांच्या मानमान्यतेला शोभेल अशाच रीतीनें चिरंजीवांनीं त्यांचें क्रियाकर्मांतर केलें. श्राद्धप्रसंगी हतभागिनी लक्ष्मीबाईहि माहेराहून मुद्दाम आल्या होत्या; परंतु त्या कांहीं फार दिवस सासरी राहूं शकल्या नाहींत. त्यांच्या वैधव्यव्रतांत आणि नेमधर्मपालनांत येथें अनिवार्य अशीं नाना विघ्नें येऊं लागलीं. शिवाय त्यांच्या दोन्ही नणंदा—नव्हे पूर्वजन्मींच्या वैरिणी—त्यांची यत्किंचित्हि विचारपूस न करतां उलट पदोपदीं त्यांचा छळ करूं लागल्या. आधींच दुःसह वैधव्यदुःखांत होरपळून गेलेल्या बिचाऱ्या त्या दीन अबलेला मानसिक यातनांच्या भरीला आणखी ही नणंदांची जाचणूक कशी बरें सहन व्हावी ! सासऱ्याचे दिवस होतांच एका आठवळ्याच्या आंतच त्या माहेरीं चालत्या झाल्या.

आमचे विनोबा—नव्हे विनायकराव—सुद्धां आपल्या वहिनींच्या वडिलांच्या श्राद्धाला मुद्दाम आले होते. विनायकराव आतां पूर्वीचे विनोबा राहिले नव्हते; सर्वच पालट झाला होता. तीनचार दिवस राहिल्यावर विनायकराव घरीं जावयास निघाले. आपल्याबरोबर घरीं येण्याविषयीं दादांनां हि त्यांनीं पराकाष्ठेचा आग्रह केला; वहिनींला आणि आपल्या त्या दोघां हि लाडक्या पुतण्यांनां बरोबर घेऊन जाण्याविषयीं तर त्यांनीं पराकाष्ठा केली; परंतु एकट्या वहिनींचीच या गोष्टीला अनुमति न मिळाल्यामुळे कोणालाहि जातां आलें नाहीं. जगू आणि दामू यांनीं काकांबरोबर जाण्यासाठीं अगदीं रडूनरडून आक्रोश केला; परंतु पार्वती-बाईंनीं त्यांचें कांहींएक चालूं दिलें नाहीं.

मनोरमेचें पतिसौख्य.

रामचंद्रपंतांच्या तेराव्याला आणखीहि बरीच आसखकीय मंडळीं आली होती; परंतु चारदोन दिवसांच्या वरती सणून कांहीं कोणाला तेथें रहातां आलें नाहीं. आमच्या पार्वतीबाई आणि त्यांच्या ज्येष्ठ भगिनी गंगाबाई या दोघींनीं एकंदर मंडळीची ताबडतोब बोळवण केली. वडिलांच्या आकस्मिक निघनानें सर्वापेक्षां विघवा गंगाबाईनांच अधिक कष्ट झाले. आम्हीं पूर्वी सांगून चुकलोंच आहों, कीं, शैशवावस्थेपासून वडिलांचा गंगूवर अत्यंत लोभ असे. गंगाबाईनां जो कांहीं मत्सर, जो कांहीं दर्प, अहंकार होता. त्या सगळ्यांचें मूळ वडिलांकडून होत असलेला यांचा फाजील आदर, फाजील लाड होय. तेव्हां पितृवियोगजनित दुःख सर्वापेक्षां गंगाबाईनांच विशेष जाणवलें, यांत आश्चर्य नाहीं. गंगाबाईंनीं आपल्या स्वभावानुसार पितृनिघनाचा आणि बिचाऱ्या त्या निरपराध बालिका मनोरमेचा अगदीं निकटसंबंध लावून दिला. मनांतल्या मनांत त्यांनीं ठरवून टाकिलें, कीं, ही पांढऱ्या पायांची भिकारळ्याची पोर घरांत शिरल्यामुळें या अवदसेच्या पायगुणानेंच वडिलांचा असा अकालीं अंत झाला. चांडाळ गंगाबाई पदोपदीं मनोरमेच्या काळजाचे लचके तोडूं लागल्या ! हाय ! बिचाऱ्या कोमल बालिकेच्या असह्य छलाचें वर्णन करण्यास आमची लेखणी धजत नाहीं !

वडिलांच्या मृत्यूस दोन आठवडे लोटले असतील नसतील, तोच माधवरावांनीं आपला पूर्वक्रम आरंभिला. आतां तर त्यांनीं रात्रीं घरीं येण्याचें अगदींच वर्ज्य केलें होतें. दिवसाचा बहुतेक वेळहि ताराजीं कडेच खलास होत असे. ताराजी मदिरादेवीच्या निस्सीम भक्त होत्या. माधवरावहि हळुहळू पूर्ण सुराभक्त बनले. लवकरच त्यांच्यासारखा अईल दारूबाज साऱ्या गांवांत आढळनासा झाला ! आजवर आमच्या कंत्राटदार माधवरावजींचे हे चाळे गांवात फारसे कोणाला ठाऊक नव्हते; परंतु आतां जलावरील तैलबिंदूप्रमाणें ही हकीगत सगळ्या

धाकट्या सूनवाई.

गांवभर पसरली. त्यांच्या हितचिंतकांनी आणि आत्मस्वकीयांनी हे ढंग सोडून देण्याविषयी त्यांची नाना प्रकारे कान उघाडणी करण्याच्या कामी आपापली शर्थ केली; परंतु माधवराव या मंडळीशी बुद्धिवाद करू लागले, कीं, या कामी आपला कांहीएक दोष नाही; सर्व दोषांची अधिकारी ती लाजाळू, भित्री मनोरमा आहे ! माधवरावांसारख्या सुशिक्षित, विद्वान् तरुणाच्या विद्याबुद्धिवैभवाचा यापरता अधिक परिचय काय द्यावयाचा !

बंधूच्या या दुर्वर्तनावद्दल गंगाबाई आणि पार्वतीबाई या दोघीहि नणंदा विचार्या निरपराध मनोरमेला रात्रंदिवस ताडन करून कठोर शब्दांनी छळू लागल्या. तरीहि एकंदरीत बंधूच्या या वर्तनाचें गंगाबाईला मनानून बरें वाटलें. पार्वतीबाईला मात्र अत्यंत दुःख होत असे. गंगाबाईनां आनंद होण्याचें कारण हें, कीं, आतां मनोरमेला सुखाचा दिवस लाभणें शक्य नाही. तिचें सर्व सुख, सौभाग्य विलयाला गेलें. गंगाबाईसारख्या नणंदेला आणखी काय पाहिजे होतें ? बंधूचें वेद्यागमन गंगाबाईला सहन होत असे, परंतु त्यानें आपल्या पत्नीशीं प्रेमानें वागून तिला मुख द्यावें, हें मात्र त्यांनां बिलकूल सहन होत नव्हतें ! बालिका मनोरमेनें ह्मणजे गंगाबाईचा कांहीं अपराध केला होता, असें मुळींच नाही; परंतु ती तिची भावजय झाली, हा काय थोडा अपराध होता ? आणि याच भयंकर अपराघामुळें गंगाबाई मनोरमेची आजन्म वैरीण बनली होती.

माधवराव जसजसे बेफाम होऊन शानशून्य बनत चालले, तसतशी बालिका मनोरमेची अवस्थाहि अधिकाधिक शोचनीय होत चालली. घरांत कितीतरी चाकरनोकर राबत असत, तरीहि संसाराचे सगळे काबाडकष्ट रात्रंदिवस विचार्या त्या दुर्दैवी बालिकेलाच करावे लागत. आणखी तशांत बापडीला खावयाला पोटभर अन्नमुखां मिळत नसे. दोन्ही नणंदांच्या जाचानें आणि असह्य छळणुकीनें

मनोरमेचें पतिसौख्य.

रडूनरडून ती विचारी अश्रूंनीं पोट भरीत होती. अन्य आहाराचें तिला प्रयोजनच नाहीसें झालें होतें. बालिकेचें तें क्रंदन कोणाला ऐकूं येत नसे व कळतहि पण नसे. आणि तें ऐकूं घेण्याला किंवा कळण्याला कांहीं मार्गहि नव्हता. कारण तिचें क्रंदन शब्दहीन व अश्रुहीन होतें. शब्दहीन क्रंदन पुष्कळांनीं पाहिलें असेल, परंतु अश्रुहीन केवळ मनोरमेच्या अभ्यासाचेंच फळ होतें.

या सर्वापेक्षां कष्टतर यातना झटली झणजे पतीकडून होत असलेला अनादर. कारण मनोरमा आतां कांहीं बालिकाच राहिली नव्हती. तिनें यौवनावस्थेंत प्रवेश केला असून आपली स्थिति आतां तिचा स्पष्ट समजू लागली होती. यौवनचिन्हांनीं तिच्या बाह्य देहाला जशी रमणीय शोभा आली होती, तद्वत्च अंतरंगांतहि हिताहितज्ञान विकसित झालें होतें. त्या रात्रीच्या प्रसंगीं आपल्याला निष्कारण पदाघात करून पति जे कोठें बाहेर निघून गेले, त्यास आपणाकडून असा अपराध तरी काय घडला, हें मनोरमा आजदिवसरयेंत स्थिर करूं शकली नाही. पतीला त्याचें कारण विचारवें, त्यांची क्षमा मागावी, झणून मनोरमा आतां अगदीं अधीर होऊन गेली होती; परंतु तिच्या दुर्भाग्यक्रमानें कांहीं केल्या तसा सुयोगच येईना. त्या रात्रीपासून माधवराव मनोरमेला आपल्याजवळ येऊंच देत नसत. यदाकदाचत् अवचितपणें ती सन्निध आलीच, तर ते तत्क्षणीं तेथून उठून चालते होत. बालिकाच ती, बापडी काय करते ? तिचा आणखी काय उपाय होता ? जवळपास कोणी नसलें झणजे ती घरांतील देवांपुढें डोकें आपटीत असे, आणि हात जोडून मनातल्यामनांत त्यांची पुढीलप्रमाणें करुणा भाकीत असे “आई जगदंबे, भक्तवत्सल प्रभो, मी आणखी कशाचीहि अपेक्षा करीत नाही; मला मृत्यु दे ! जेणेंकरून माझा स्मृत अंत होईल असे कर. हे करुणाकर दीनदयाळा, हे माते जगजननी, तूं मजवर प्रसन्न होऊन माझी एवढी आस पुरीव, झणजे मी या सर्व यातनांपासून मुक्त होईन !”

धाकट्या सूनवाई.

नणंदांकडून होणारा छल अगदीच असह्य झाला, झणजे मनोरमा आत्महत्या करून घेण्यासदेखील उद्युक्त होत असे; परंतु आत्महत्या कशी करावी हे कांहीं त्या कोमल बालिकेला सुचत नसे आणि झणूनच ती पदोपदी देवतांजवळ मृत्युवरदान मागत असे.

प्रकरण सव्विसावें.

गार्डनपार्टी.

रामचंद्रपंतांपाशीं बरीच रोकड होती. सहजच ती आतां माधवरावजींच्या हातीं आली. या समयीं एवढी मोठी रक्कम माधवरावांच्या हातीं न येती, तर खचित त्यांचा एवढा नाश झाला नसता. हा अर्थच सकल अनर्थांचें मूळ आहे. माधवरावजींचें जीवनचरित्र हा त्याचा एक उत्कृष्ट दृष्टांत होय. आतांतर माधवराव उघडउघडपणें पापकर्मांत रत होऊं लागले. लोकनिदेचें भय आतां त्यांनां मुळींच राहिलें नाहीं. अनेक परवंचक, स्वहितसाधक, व्यसनासक्त, तोंडपुज्या व हांजीहांजी करणाऱ्या नीच लोकांची त्यांच्याभोंवतीं गर्दी जमूं लागली. आणि हे नराधम माधवरावांच्या सर्वनाशाचा मार्ग सुलभ करूं लागले.

माधवरावांकडे आज गार्डनपार्टी होती. मित्रमंडळीनें माधवरावांचें उद्यानगृह आज अगदीं गजबजून गेलें होतें. कित्येक दिवसांपासून या गार्डनपार्टीची जंगी तयारी चालली होती. कोणी गायकनर्तक गणिकांचा बंदोबस्त करण्यांत, कोणी नानाविध मद्यार्कांचा संग्रह करण्यांत, तर कोणी मांसपाकप्रभृति पक्कानांची तयारी करण्यांत अगदीं चूर होऊन गेले होते. जो पहावा तो उद्योगांत ! हांहां झणतां सकाळ संपून प्रहर दिवस झाला. गोविंदराव, रामराव, विष्णुपंत, नरहरपंत, अमरसी, सुळेमान मीया, नौरोजीशेट, जान डिसोजाप्रभृति एकएक दोस्त मंडळी हळुहळू एकत्र होऊं लागली. ताराजी, सुंदराजी, चंद्राजीप्रभृति

गार्डेनपार्टी.

खाशी मंडळीच काय ती अद्यापि यावयाची होती. सर्व जण मोठ्या उत्कंठेने त्यांची मार्गप्रतीक्षा करू लागले. इतक्यांत बरोबर साडेनवांच्या ठोक्याला घोड्यांच्या चार गाड्या उद्यानांत शिरल्या. अश्वचक्रांचा ध्वनि कर्णरंभ्रांत प्रविष्ट होतांच मंडळीचा उत्साह काय विचारावा ! समस्तांचीं मुखकमले प्रफुल्ल झालीं. सुलेमानशेट तर धांवतच सामोरे गेले आणि गाडीतून येणाऱ्या मंडळीचे उत्तम प्रकारे स्वागत करून त्यांस दिवाण-खान्यांत घेऊन आले.

मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणे डुलतडुलत आणि नू पुरांच्या रुमझुमरुमझुम रवाने चान्ही दिशा कंपायमान करीतकरीत जेव्हां या चारयुवती उद्यानस्थ विलासमंदिरांत शिरल्या, तेव्हां मंडळीची जीकांहीं धांदल उडाली, विचारून नका ! आनंदातिशयाने, हर्षोर्मोनीं समस्तांचीं अंतःकरणे उचंबळूं लागलीं. सर्व मंडळीनें उठून त्यांना खड्दी ताजीम दिली. अल्पकाळांतच पुनः जिकडेतिकडे शांतता झाली. नौरोजीशेटजींनीं हस्तद्वय जोडून, मस्तक नत करून त्या रमणीगणास विनंति केली “ बिबीसाहेब ! शुभकृत्य सुरू करण ला आतां विलंब कां ? आपण सुकर्णधार होऊन या पतितांनां भवनदीपार करा !”

बिबीसाहेब मुरके मारीत, नेत्रकटाक्ष फेंकीत, मधुरस्मित करून झणाऱ्या “ खाविंद ! आज इथं इतकी मंडळी असतांना आम्हीं कस बरं हें एवढ्या जोखमाचं काम करावं ?”

सुलेमान मियांनीं तत्काल प्रत्युत्तर दिलें “ वाः ! तुमची फार दिवसांची जानपछान. तुमच्यावर आमचा पूर्ण भरंवसा, सारी भिस्त. हें अत्यंत नाजूक काम आपल्याकडे न देतां दुसऱ्यावर सोंपविलें तर आपणाला पैलतीर कसें लाभेल ? मघल्यामघेच आम्हीं बुडून मरावे कीं काय ?”

माधवरावजींनींहि आग्रह केला “ ताराजी ! बस, आज आपणच आमचे क्यान्टीनसर्जंट ! आपल्याच हातून आज प्रसाद मिळाला पाहिजे !”

धाकट्या सूनबाई.

एवढें झाल्यावर ताराजींनीं द्विरुक्ति केली नाहीं. मधुरस्मित करीत-करीत बाटली आणि ग्लास हातांत धारण केलें. कांहीं काल जिकडेतिकडे निःस्तब्ध झालें. केवळ मधुनमधून ग्लासें आणि बाटल्या यांचाच काय तो ठणठण शब्द होत होता. लवकरच पंधरावीस ग्लासें भरून तयार झालीं. “आप लीजिये, नहीं नहीं आप लीजिये !”च्या आग्रहांत सर्व ग्लासें ठणठणीत कोरडीं झालीं. पहिली आवृत्ति खलास होतांच लगेच दुसरी आवृत्ति निघाली. तीहि क्षणार्धांत पार उडून गेली. लगेच तिसरी, चौथी—याप्रमाणें हां हां झणतां किती तरी आवृत्त्यांवर आवृत्त्या निघाल्या. रमणीगणामध्ये पहिल्यानें चारपांचजणीं सुरापानास असंमति दर्शवीत होत्या; परंतु माधवरावजींनीं स्वतः उठून स्वहस्तानें पात्रें भरून त्या इष्टदेवतांच्या मुखकमलासन्निध धरिलीं. भक्ताची एवढी निःसीम भ्रद्धा पाहतांच देवी संतुष्ट होऊन त्यांची मनो-वांछा पूर्ण करण्यास सज्ज झाल्या. मदिरापानास कोणाचीहि मग हरकत राहिली नाहीं.

प्रथमांक समाप्त होतांच द्वितीयांकास—गायनास प्रारंभ झाला. नौरोजी-शेट स्वतः हार्मोनियमवर बसले. रामरावांनीं तबला हातांत घेतला. सुंदरी मधुर कर्णरवानें गान करूं लागल्या—

“प्याला मुझें भरे देः”

अहा ! त्या वेळच्या अप्रतिम महदानंदाचें वर्णन कोणी करावें ! चाव्ही दिशा आनंदानें खवळून गेल्या. “ओहो ! क्या बात—क्या बात ! जीते रहो—जीते रहो !” इत्यादि शब्दांनीं उद्यानभूमिका कंपित होऊन नभोमंडळहि दुमदुमून गेलें. मधुनमधून ग्लासांचे ठणठण आवाज होतच असत, युवयुवतींचें ओष्ठमीलनहि तडाक्यानें चाललेंच होतें. याखालीच दोन वाजून गेले. पक्कानें थंडगार होत चालल्यामुळें चाकर-माणसें अगदीं त्रासून गेलीं. शेवटीं हुसेनभट मोठा धीर करून स्वतः पुढें देऊन झणाळे “अन्न निवून गार होत आहे !”

गार्डनपार्टी.

त्याबरोबर सुलेमान मियांची मिजास एकदम बिघडली. ते त्या ब्राह्मणावर घांवून येऊन कांपतकांपत झणाळे “हरामजादा ! गद्धेकी श्वलाद ! आमच्या रंगाचा तू भंग करतोस ! पहात नाहीस तू, इथे ही सत्तर सत्तर राजांच्या संपत्तीच्या मोलाचे एकेक, अशी बारा रत्ने प्रकाशत आहेत तीं ? यांच्यापुढे काफर, त्या तुझ्या चॅफ आणि कटलेटची काय पर्वा आहे ? हे संपेल तेव्हां मग तिकडे पहातां येईल. चल निघ इथून !”

इतर मंडळीहि दारूच्या निशेत तर होऊन सुलेमान मियांनां “क्या बात है—क्या बात है !” करूं लागली. ते पाहून माधवराव झणाळे “अरे हुसेन ! जा, तुझी तयारी असेल तर इथेंच सर्व घेऊन ये कसा.”

“जो हुकूम खुदावंत,” झणत सलाम करीतकरीत हुसेनभट खाना आणण्यास गेले. लवकरच खाना येऊन पोहोचला. परंतु मंडळींतील बहुतेक जण या वेळीं ‘घालीन लोटांगण’ करीत होते. उठून बसण्याचेंहि कोणाच्या अंगी त्राण राहिलें नव्हतें. अर्थात् महत्प्रयासानें आणि पुष्कळ द्रव्य खर्चून मुद्दाम तयार केलेल्या या खान्याचा आस्वाद घेण्यास ते बिचारे असमर्थ होते. सुंदराजी, ताराजीप्रभृति मंडळींपैकीं मात्र कोणाएकीलाहि इतकी निशा चढली नव्हती. कारण अशा समयीं या धूर्त विश्वयोषिता विशेष सावधपणानें मदिरापान करीत असतात, या रंगेल मंडळीला धुंद करण्याचा त्यांचा प्रधान हेतु असतो. त्यांच्यापैकीं कोणीएकीनेहि त्या अन्नास स्पर्श केला नाही. फक्त माधवराव आणि दुसऱ्या एक दोघांनींच काय तो त्याचा थोडाबहुत समाचार घेतला. शेवटीं सर्व अन्नसामुग्री कुत्रींमांजरे वगैरेंच्या सेवेला अर्पण झाली. याप्रमाणें गार्डनपार्टीच्या द्वितीयांकाची समाप्ति झाली.

संध्याकाळी तृतीयांकाला प्रारंभ झाला. यजमानांची—माधवरावांची—स्वारी शय्यात्याग करून बाहेर येऊन बसली होती. अर्थात् इतर मंडळी

धाकट्या सूनबाई.

जरी हुलक्या खात होती, तरी त्यांनाहि मोठ्या शिकस्तीने उठून बसावे लागले. निशासमय प्राप्त होण्याचाच अवकाश, चोहोंकडे दीपमाला प्रज्वलित होऊन जिकडेतिकडे लखलखाट उडाला. माळीलोकांनीं जाई, जुई, मल्लिका, चमेली, मोगरा, निशिंगंध, मदनबाणप्रभृति नानाविध सुगंधित पुष्पांचे मनोहर गुच्छ, व रमणीय हार सिद्ध करून ठेविले होते, त्यांवर मंडळीचा हल्ला झाला. हांहां झणतां ते गुच्छ आणि हार कोणाच्या हातांत, कोणाच्या गळ्यांत, कोणाच्या मस्तकावर तर कोणाच्या केशपाशांत शोभायमान झाले. पुनः सुरापानास सुरुवात झाली—सुधा-पानालाहि प्रारंभ झाला. तबलासारंगीप्रभृति वाद्यांच्या सुमधुर सुरांचें संमीलन होऊं लागलें. त्या स्वरांबरोबरच तेथें जन्मलेल्या रंगेल युवयुक्तींच्या मनोवृत्तींचेहि संमीलन झालें.

अल्पकाळांतच सारंगी मधुरालाप करूं लागली. ‘ धिक् तान्—धिक् तान् ! ’ तबल्यांतून ध्वनि उठूं लागला. हारमोनियम मोठमोठ्यानें सत-सुरांत ओरडूं लागला. नर्तकीगणानें नृत्यारंभ केला. सुरांत सूर मिळून गेले—गुरफटून गेले. त्या वेळीं त्या रमणीगणाच्या पदसंचालनाबरोबर त्यांच्या नूपुरांचा होणारा मधुर झणत्कारहि या सौभाग्यशाली सुराबरोबरच मिळत होता. मग काय विचारतां ? आनंदाचे फवारेच उडूं लागले ! मंडळीचा कामाग्नि भडकूं लागला. याप्रमाणें जवळजवळ दीड तास नृत्य चाललें. तदनंतर गायनास प्रारंभ झाला. मगतर जणूं चोहोंकडे अग्नि-प्रलयच होऊन गेला !

समस्त मंडळी सुखसागरांत तरंगूं लागली. प्रत्येकाला वाटूं लागलें, आज आपण माधवरावांच्या उद्यानांत नसून इंद्राच्या नंदनवनांतच वास करित आहों ! दुपारीं कोणाचेहि जेवण झालें नसल्यामुळें या वेळीं पोटांत भुकेनें अगदीं काहूर उठविलें होतें, तरीदेखील सुरा-देवीच्या प्रसादानें हा काळपर्यंत मंडळीचा उत्साह कांहीं कमी झाला नव्हता; परंतु हा उत्साह टिकणार तरी कोठवर ! रिकाम्या पोटी

आत्महत्येचा प्रयत्न.

मद्याची निशा चतुर्गुण वाढू लागली. सर्वोनां पूर्ण स्मृतिभ्रंश झाला. आस्ते आस्ते ग्लासें फुटूं लागलीं. त्यांच्या कांचांनीं अनेकांचे हात कापून त्यांतून रुधिरस्राव होऊं लागला. तदनंतर गायनवादनहि गोड लागेनासें झालें. सगळेच धुंद होऊन धांगडधिंगा घालूं लागले. कोणी कोणाचें ऐकेना—कोणी कोणाचें मानीना. सर्वच पूर्ण छाकटे बनलेले ! शेवटीं मारामारीवर वेळ आली. चाकरनोकरसुद्धां सर्व छाकटे झालेले—ती मारामारी सोडवावी तरी कोणी ?

क्रमाक्रमानें खुर्च्या टेबलें एकमेकांवर चढूं लागलीं. चित्रें, तसबिरा, आरसे फुटूं लागले. कोणाचा हात दुखावला, कोणाचा पाय चेंगरला, कोणाचें डोकेंच फुटलें, तथापि कोणाएकालाहि चैतन्य ह्मणून नाहीं. वारयोषितांबरोबर आलेले त्यांचे साथीदार वस्तादजी होतेच. त्यांनीं ही महत्पर्वणी साधून या उन्मत्त झालेल्या संभावित मंडळीचीं घड्याळें, सोन्यारुप्याच्या सांखळ्या, आंगळ्या, खिशांतील पाकिटे वगैरेवगैरे ज्यांच्या जें कांही तावडीत सांपडलें, त्यावर हात मारून रमणीनां घेऊन तेथून पलायन केलें. इकडे रक्तबंबाळ होऊन ही शोकीन मंडळीं भूमीवर गडबडां लोटांगण घालीत राहिली.

प्रकरण सत्ताविसावें.

आत्महत्येचा प्रयत्न.

प्रातःकाळीं एक नोकर येऊन माधवरावांनां जागृत करून घाबऱ्या घाबऱ्या सांगूं लागला “चला, चला लौकर ! वहिनीबाईंनीं कसलंसं एका बाटलीतलं औषध खालं, अन् आतां डोळे फिरवीत बेशुद्ध पडल्या आहेत. आपल्याला लवकर बोलावलं आहे.”

वहिनीबाई दुसरी कोण असणार ? हतभागिनी मनोरमाच ! गेल्या रात्री झालेल्या धुमाकुळानें माधवराव फार भ्रमित होऊन गेले होते. तरीहि असली भयंकर बातमी ऐकतांच ते एकदम चरकले व त्या रंगेळ

धाकट्या सूनवाई.

मंडळीस तेथेंच सोडून तडक घरीं आले. आल्याबरोबर त्यांच्या दृष्टीस जो विलक्षण देखावा दिसला त्यानें तर ते स्तंभितच होऊन गेले. त्यांनीं पाहिलें, मनोरमा आसन्नमरणावस्थेंत असून तिची मुखश्री विकट झाली आहे, दृष्टि ऊर्ध्व झाली आहे, डोळे ताठरले आहेत, शुद्धि मुळींच राहिलेली नाही. त्यांनीं आणखीहि पाहिलें, बिचारीच्या तोंडांत एक पाण्याचा थेंबसुद्धां कोणी घालीत नाही, कीं, तिला सावध करण्याचाहि उपचार करीत नाही. उलट आपली इष्ट भगिनी गंगाबाई अद्यापिहि मोठमोठ्यानें गर्जना करीत तिला मर्मभेदक वाक्प्रहार करीत आहे “ × × कपाळकरंटी अवदसा ! काम करायला नको, सारा दिवस निजायला पाहिजे झणून हीं सारीं ढोंग बरं ! भाताचे गोळे गिळतांना नाहीं कांहीं वाटत ! खादाड राक्षसीण कुठली—अग तुला कुठलें यायला मरण इतक्या लवकर ! तूं मेलीस झणजे मग आमचीं हाडं रात्रंदिवस कोण खिळखिळीं करील ! तुला मरणाचीच इतकी हौस असली तर मर बाई खुशाल मर हो, मी माझ्या भाऊचं दुसरं लग्न करीन नी सुटेन तुझ्या हातून एकदांची !”

वरील हृदयद्रावक देखावा प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पहातांच आणि त्यांच्या जोडीला आपल्या बहिणीची ती मर्मभेदक निर्भर्सना कानांनीं ऐकतांच माधवरावांनां पत्नीची एकदम करुणा आली. त्यांचें अंतःकरण गहिंवरलें. असा देखावा डोळ्यांनीं पाहिल्यावर कोणाचें बरें अंतःकरण द्रवणार नाही ? या करुणावेगाबरोबरच माधवरावांनां आपल्या बहिणीचा पराकाष्ठेचा रागहि आला. ते संतप्त होऊन झणाले “ताई, दयामाया राहिली, पण तुला कांहीं लोकलज्जा तरी आहे काय ? पाषाणापेक्षांहि कां तूं पाषाण आहेस ? दुष्टे, तुझें हृदय जर पाषाणाचें नसतें तर मनुष्याचा प्राण चालला आहे हें तूं आपल्या डोळ्यांनीं पहात असतां त्याला वांचविण्याचा यत्न करणें बाजूला ठेवून उलट त्या मेलेल्या मळ्यावर असे शस्त्राचे धाव तुझ्यानें घालवले नसते !

आत्महत्येचा प्रयत्न.

चांडाळणी ! खचित-खचित तुझ्या असह्य छळणुकीनेच ही विष खाऊन मरत आहे. तूच तर हिच्या मृत्यूला कारण आहेस. चल नीव इथून, तोंड दाखवू नकोस. ”

भावाकडून-भावाकडूनच कां, कोणाकडूनहि आजन्मांत चकारशब्द ऐकून न घेतलेल्या गंगाबाईनां आज सर्वांसमक्ष झालेला आपला हा अपमान किती असहनीय झाला, त्याचें वर्णन करणें दुःसाध्य आहे. गंगाबाई क्रोधानें ज्ञानशून्य होऊन चीत्कार करूं लागल्या “ तूं मेल्या आज दारुबिरू पिऊन मस्त झाला आहेस वाटतं ? बायकोचा कैवार घेऊन भांडायला तुला कांहीं लाजलज्जा आहे का रे ! इतका पैसा खर्चून तुला जें लिहिणंवाचणं शिकविलें, लहानाचा मोठा केला, त्याचे मेल्या हे असे उपकार फेडतोस होय ? आग लागो त्या तुझ्या शिकण्याला नी—”

माधवराव या वेळीं बहिणीच्या रागाची यत्किंचित्हि पर्वा न करतां किंवा तिच्या बडबडीकडे तादृश लक्ष्य न देतां मोठ्या तांतडीनें मनोरमेला सावध करण्याच्या उद्योगास लागले. आपल्या हातांनीं तिच्या डोळ्यांवर आणि तोंडावर पाणी शिंपडून पंख्यानें तिला वारा घालूं लागले. इतक्यांत सदूभाऊहि डॉक्टरला घेऊन आले. मनोरमेची नाडी पहातांच आणि तेनें प्राशन केलेल्या औषधाच्या बाटलीचा वास घेतांच डॉक्टरचें तोंड उतरलें. बरोबर तयार करून आणलेलें औषध त्यांनीं तत्क्षणींच मोठ्या कष्टानें मनोरमेच्या तोंडांत घातलें आणि जातेवेळीं ते सांगून गेले “मला फार उशिरां बोलाविलें. यांतून ही निभावण्याचा संशयचू दिसत आहे. पाव तासाच्या आंत या दिलेल्या औषधानें जर का वांती झाली तर यदाकदाचित् ही वांचली तर वांचेल. हिला आतां उठवून बसवा. बिलकूल निजूं देऊं नका व पाव तासानें प्रकृतिमान कसें काय आहे तें मला कळवा.”

धाकट्या सूनबाई.

डाक्टरचें याप्रमाणें भाषण ऐकून सर्वांनां अत्यंत दुःख झालें; परंतु गंगाबाईच्या आनंदाला मात्र पारावार राहिला नाहीं. मनोरमा मरावी झणून तिनें मनांतल्या मनांत जोखाई, अंबाईला नवसदेखील केला, आणि ती तेथून दुसरीकडे निघून गेली; परंतु पार्वतीबाईंनीं पुढें होऊन मनोरमेला उठवून बसविलें, इतकेंच नव्हे—या वेळीं त्यांच्या डोळ्यांत दोनचार आंसवेंसुद्धां आलेलीं दिसलीं. सद्भाऊंचाच हा उपदेश असला पाहिजे. मनोरमेसाठीं आज माधवरावांचें हृदय अगदीं पहिल्यानें व्यथित झालें. आतां अर्थात् दुसरी सगळींहि मनोरमेची शुभ्रूषा करूं लागलीं, सुदैवानें अल्पकाळांतच मनोरमेला वांति झाली. ही वांति जरी अगदींच अल्प होती तरीहि तीमुळें किती तरी आशा वाटूं लागली.

मनोरमेसाठीं सर्वापेक्षां सद्भाऊ फार दुःखित झाले. कारण तिला रात्रंदिवस कसा दुःसह छळ सोसावा लागत होता, हें त्यांनां पूर्णपणें माहीत होतें; परंतु त्या बाबतींत अवाक्षरहि उच्चारण्याची त्यांची प्राज्ञा नव्हती. तरी आपली पत्नी पार्वतीबाई हिचा मात्र ते अनेकवार तिरस्कार करीत, आणि झणूनच निदान बाह्यवर्ती तरी पार्वतीबाई मनोरमेचा फारसा छळ करीत नसत. मनोरमेसाठीं आज सद्भाऊंचा जीव अगदीं कासावीस होऊं लागला. या हृदयद्रावक प्रसंगाची बातमी पहिल्यानें त्यांनांच लागली. त्याबरोबर माधवरावांनां ती हकीगत कळविण्याकरितां त्यांच्याकडे एका गळ्याला पाठवून आपण धांवतच डॉक्टरच्या घरीं गेले. सद्भाऊंच्या कानांवर जर का ही गोष्ट आली नसती, तर बिचाऱ्या मनोरमेची चिकित्सादेखील होतीना. ती निःसंशय देहमुक्तच झाली असती.

अल्पकालानें पुनः अधिक परिमाणानें दुसरी एक वांती झाली. वांतीबरोबर विषाचा बहुतेक भागहि बाहेर पडला. मनोरमेला किंचित् चैतन्य झालें. पुनः डॉक्टरला बोलावणें पाठविलें. रोग्याच्या नाडीचें

आत्महत्येचा प्रयत्न.

वगैरे पुनः परीक्षण करून डॉक्टर ह्मणाले “ आतां विशेष घास्ती राहिली नाही. तरीदेखील मोठ्या सावधपणानें हें औषध बरोबर एकेक तासाच्या अंतरानें इच्या पोटांत गेलें पाहिजे. ”

काळाच्या दाढेंतून रोगी वांचण्याची आशा आतां खरोखरच वाढूं लागली. मनोरमा आपले विशाल नेत्र उघडून अनेक क्षण चोही-कडे विस्मित दृष्टीनें पहात राहिली. या वेळीं जणूं ती मनोरमा नव्हतीच ! तिला आतां कसलीहि लाजलजा ह्मणून राहिली नव्हती. इतक्यांत सद्-भाऊ औषध पाजण्यास गेले; परंतु मनोरमा कांहीं केल्या औषध घेईना. सद्भाऊ ह्मणाले “ यमू ! कां बरें तूं असा इट्ट करतेस ? घे हें औषध. औषध घेतल्याशिवाय आराम कसा बरें वाटेल ? ”

डोळे टवकारून मनोरमा अनेक क्षण सद्भाऊंच्या तोंडाकडे पहात राहिली. तिच्या त्या शुष्क ओष्ठांवर स्मित दिसूं लागलें. तें स्मित पाहून समस्त विस्मितच झाले. सर्व मंडळी अचल दृष्टीनें मनोरमेच्या मुखाकडे पहात आहे, इतक्यांत तोच ओष्ठ पुनः हालला; परंतु आतां तें हास्य राहिलें नव्हतें. बालिका मृदु मंदस्वरानें ह्मणाली “ मला औषध नको, मी बरी व्हायची नाही; मला जगण्याची इच्छा नाही. ”

सद्भाऊ ह्मणाले “ छे छे, वेडी कुठली ! असें भलतेंच काय बरें बोलतेस ? ”

“ दादा, मजसारख्या हतभागिनीला मरणच चांगलं. मी— ”

बालिका आणखी कांहीं बोलूं इच्छित होती; परंतु तिच्यानें पुढें बोल-वेना. नेत्रावाटे सारख्या अश्रुधारा वाहूं लागल्या गळा दाटून आला. सद्भाऊंनीं आपल्या वस्त्राच्या पदरानें तिचे अश्रु पुसून काढिले. मनोरमा गर्हिवरून ह्मणाली “ दादा, बघ, मी तुझ्या पायां पडतें, माझ्या मरणाआड तूं श्रेष्ठ नकोस ! ”

पुनः तिचें सांत्वन करून सद्भाऊ ह्मणाले “ या एवढ्या वयांत तूं मरणाची इच्छा कां करतेस यमू ? तुझा हा सोन्यासारखा संसार असतांना तूं काय ह्मणून मरण इच्छितेस ? ”

धाकट्या सूनबाई.

बालिकेच्या शोकसमुद्राला जणू एकदम भरती आली. दुःसह यातनांचें स्मरण होऊन ती अगदींच अस्थिर झाली. मुखावाटे शब्द निवेना. दोन्ही गालांवरून अजस्र अश्रुधारांचा पूर वाहूं लागला. तिच्याने का या वेळीं सदूभाऊंच्या वरील प्रश्नाचें उत्तर देववणार ? आपला कृश हस्त तिनें आस्तेआस्ते वर नेऊन कपाळावर ठेविला व आकाशाकडे दृष्टि केली आणि यानेंच त्या प्रश्नाचें उत्तर देऊन टाकिलें. हाय ! त्या उत्तरानें सर्वांचे प्राण व्याकुळ करून सोडले. सदूभाऊंनां तर रडूंच कोसळलें. रडतरडतच ते माधवरावांस झणाळे “ माधवराव, तुझीच—तुझीच हो या सर्वनाशाचें कारण ! आज दिवसपावेतो तुमच्या बहिणीकडून होत असलेला असह्य छल, अत्याचार बापडी निमूटपणें सहन करीत आली. कधीहि हूं कीं चूं करतांना तिला कोणी पाहिलें नाहीं, परंतु माधवराव, आपल्याकडून होत असलेला तिरस्कार मात्र तिला सहन करतां आला नाहीं. या प्रसंगीं तुझी जर तिला आग्रह करणार नाहीं, तर ती कोणाच्याहि सांगण्यानें औषध घेणार नाहीं. समोर स्त्रीहत्या घडत आहे. याउपर तुमच्या मजीस येईल तें करा.” असें झणून सदूभाऊ किंचित् दूर सरले.

माधवरावांचें हृदय कांहीं पाषाणनिर्मित नव्हतें. त्यांचा कंठ सद्गदित झाला. विषण्णवदनानें त्यांनीं प्रश्न केला “ मनोरमे ! खरेंच, माझ्या अवहेलनेमुळें का तुला जिवाचा कंटाळा आला ?”

मनोरमा आतां अज्ञान बालिका नव्हती. एवढ्या मंडळीसमक्ष देखील तिला आतां बोलण्याला धीर आला होता. पदरानें अश्रु पुसून ती झणाली “ मला होत असलेल्या यातनांची आपल्याला कल्पनाहि नाहीं, झणून तर आजवर मला मरतां आलें नाहीं. विष खाण्यापूर्वीं केवळ हीच दुःसह गोष्ट अनेकवार माझ्या मनांत येत होती. स्त्रियांनां यापरतं अधिक दुःख तें काय आहे ? ही गोष्ट आपल्याला समजावतां येईल, मला होत असलेल्या भयंकर दुःखाचा एक शतांशहि जर का

आत्महत्येचा प्रयत्न.

आपल्याला समजावतां येईल, तर मग या पृथ्वीतील दुसऱ्या कोणत्याहि सुखाची मी पर्वा करणार नाही. आजच्या या माझ्या मृत्यूनं जर तें कार्य होईल, तर माझ्या सुखाला सीमा रहाणार नाही !”

ही बालिका एवढ्या गोष्टी शिकली कोठून ? सर्व मंडळी स्तब्ध, विस्मित होऊन गेली. माधवरावांनां स्वप्नांतसुद्धां कधी याची कल्पना झाली नव्हती; परंतु पत्नीच्या तोंडून या वेळीं हें सगळें ऐकून त्यांनां आनंद झाला नाही. हा वेळपर्यंतहि त्यांनां वाटत होतें, कीं, केवळ मनोरमेच्याच दोषानें आपल्या चरित्रास आपण काळिमा लाविला ! ते झणाळे “ कसेंहि असो, दैवांत होतें तें होऊन गेलें; आतां तूं हें औषध घे.”

असें झणून माधवरावांनीं औषधाचें पात्र मनोरमेच्या मुखाजवळ नेलें. मनोरमा कंपित स्वरानें झणाली “ आपल्याला एकवार पाहिल्यावर आतां का मला मरावंसं वाटेल ? आपण पति, मला साक्षात् देवता, आपलें सांगणं का माझ्यानं अमान्य करवेल ?” असें झणून तिनें तें औषध प्राशन केलें.

इतक्यांत माधवराव झणाळे “आत्महत्या करणें हें महत्पाप आहे. आत्महत्या करणारा खरोखरच नरकांत पड—”

मनोरमेला आज अकस्मात् वाचा फुटली होती. आजवर तिला इतकी बोलतांना कोणीहि पाहिलें नव्हतें. ती मध्येच झणाली “ परंतु जी पापिणी पतिसुखाला वंचित झाली, तिच्या पातकाला आत्महत्या हेंच योग्य प्रायश्चित्त नाही काय ?”

मनोरमेच्या तोंडासमोर उभें रहाण्याची आज कोणाची प्राज्ञा होती ! आंतल्याआंत एकसारखें जळून जळून बालिकेचें हृदय दग्ध झालें होतें. तिच्या दग्ध हृदयावर आज बिंदुमात्र प्रेमजलाचें सिंचन झालें. हृदयाचा स्रोत—प्रवाह इतके दिवस बद्ध झाला होता, तो आज बांध फोडून एकदम बाहेर पडला. फवाऱ्याचें तोंड बहुकाल बंद होतें,

धाकट्या सूनवाई.

आज अकस्मात् तें कोणीतरी मोकळें केलें. मनोरमेच्या जीवनरूपी नाटकांतील आज एका नवीन अंकाला आरंभ झाला. तिनें आज आपल्या मनांतील अनेक गोष्टी अगदीं उघडपणें पतीपार्शीं प्रगट केल्या. माघवरावांची पक्की खात्री होऊन चुकली, कीं, बिचाऱ्या मनोरमेचा कांहींएक दोष नाही; सर्व दोषांचें मूळ, सर्व दोषांची खाण, आपली ती सर्वगुणालंकृता भगिनी गंगाबाईच होय !

मनोरमेचा अपमृत्यु तर टळलाच; परंतु गंगाबाईकडून होणारी तिची जाचणूक मात्र अद्यापिहि कमी झाली नव्हती. मनोरमेचा गुप्तरीतीनें छळ करण्याकरितां गंगाबाई नानातऱ्हेच्या नूतननूतन उपायांचें अवलंबन करित; परंतु असहायांचें साहाय्य, दुर्बलांचें बल, अनाथांचा नाथ जो सर्वविपद्भयभंजन भगवान्, त्याची हल्लीं मनोरमेवर पूर्ण कृपादृष्टि झाली असल्यामुळें आतां कांहींच गुप्त झणून रहात नसे; सगळ्या गोष्टी उघडकीस येत. कारण, आतां पार्वतीबाईपर्यंत सर्व मंडळीं मनोरमेच्या पक्षाची झाली होती. प्रायः प्रतिदिनीं घडणारी लहानमोठी प्रत्येक गोष्ट माघवरावांच्या कानावर जाई, परंतु या गोष्टीबद्दल गंगाबाईनां ते अवाक्षरसुद्धां बोलत नसत. गंगाबाई मात्र आपल्या स्वभावानुसार भावाला परोक्ष दुर्वाक्यें बोलत असत. शेवटीं एक दिवस अगदींच विरक्त होऊन माघवरावांनीं मनोरमेला तिच्या माहेरीं पाठविण्याचा विचार केला व त्याच दिवशीं तो तिच्या कानावर घातला.

माघवरावांचा चरित्रदोष अद्यापि गेला नव्हता. या दोषानें एकदां मनुष्यचरित्राला स्पर्श केला ह्मणजे अशा एखाद्याच गोष्टीनें का तो जावयाचा आहे ? चांगळेच डोळे उघडले पाहिजेत. परंतु माघवराव जरी आतांहि सगळ्या रात्रभर घरीं नसत, तरीहि मनोरमेचीं एकांतामध्ये त्यांची वारंवार भेट होई, आणि त्या प्रसंगां ते तिच्याशीं फार प्रेमानें वागत, आणि तेवढ्यांतच मनोरमा अपार आनंद मानी.

आत्महृत्यचा प्रयत्न.

आजहि अशीच गांठ पडली होती. जवळ दुसरें कोणीहि नाहीं, असें पाहून माधवरावांनीं आपल्या मनांतील विचार पत्नीला कळविला. मनोरमा नम्र वाणीनें झणाली, “माझ्यासाठीं मोठ्या वन्संजवळ कां बरें धुसफुस करायची ? त्यांच्या बोलण्याचें मला कांहींएक वाटत नाहीं. दिवसांतून एकदांच जरी आपल्या पायांचें मला दर्शन होईल, तर याहूनहि खाष्ट अशा शंभर नणदांची बडबड नि टोमणे सोसूनहि मी सुखानं राहूं शकेन. नाहीं गडे मी बाबांकडे जायची आपल्याला सोडून !”

पत्नीचें हें अत्यंत सरल, प्रेमदर्शक भाषण ऐकून माधवराव खिन्न स्वरानें झणाले “हाय—हाय मनोरमे ! तुझ्या या गंभीर प्रणयकथा त्या वेळीं कुठें बरें गेल्या होत्या ? तुझ्या मुखांतून एकतरी प्रेमाचा शब्द यावा झणून त्या वेळीं मी किती घडपड केली ? आतां वेळ निघून गेल्यानंतर या दुर्बल, कलंकित हृदयामध्ये तुझा हा प्रबल प्रणयावेग मला कसा धारण करतां यावा ? तुजवर प्रेम करण्यासाठीं मी केवढा प्रयत्न करीत आहे—नव्हे तुजवर प्रेमहि करीत आहे, तरीहि हा वेळपावेतो सर्वस्वीं तुझाच असा कांहीं मी होऊं शकलों नाहीं ! जितकाजितका मी प्रयत्न करितों, तितकातितका तो विफल होतो. तूं तुझ्या बापाच्या घरीं गेलीस झणजे मागाहून मीहि तिकडेच येतो. या लोभाला गुंतून इथेंच राहीन तर यांतून सुटण्याची मुळींच आशा नाहीं. तुला माहेरी पाठविण्याचें खरें कारण झणशील तर हेंच. ”

बालिकेच्या कोमल गालांवरून आनंदाश्रु वाहूं लागले. तिच्या दैवी इतकें का सुख होतें ? तिच्या मनांत एकदम एका सुखद कल्पनेचा उदय झाला. मनोरमेनें कपित हृदयानें करुणस्वरानें विनंती केली “मग गडे, मला बरोबरच घेऊन चलायचं. जियें आपण तिथेंच स्वर्ग !”

माधवराव उच्च स्वरानें झणाले “काय ? जियें मी तिथें स्वर्ग ? अगदीच खोटें ! उलट जियें मी, तिथें भयानक रौरव नरकच असेल !

धाकट्या सूनबाई.

मी तर नरकांतील एक कीटक आहे. या जगांत माझ्यासारखा अधमाधम कोण आहे ?”

“ माझी तर पक्की खात्री आहे, कीं, पतिविना स्त्रीला अन्य स्वर्ग असू शकणार नाही ! स्वर्ग कसा असावा याची कांहीं मला कल्पना नाही; परंतु तो आपणाव्यतिरिक्त असेल, तर मी स्पष्ट सांगतें, कीं, तो स्वर्ग कांहीं मला नको आहे. मला आपला आपल्याबरोबर नरकच पुरवला !”

माधवराव स्तंभितच झाले. झीच काय त्यांची ती पूर्वीची मनोरमा ! बराच वेळ स्तब्ध राहून नंतर ते झणाळे. “ मनोरमे, हें तूं काय बोलत आहेस ? मला ठाऊक नाही काय ? मी घोर पातकी आहे ! माझी मला स्वतःलाच लजा वाटते. अशा पापी, नीच, अधमाधम पतीचा तूं तिरस्कार करित नाहीस ?”

“ ज्या दिवशीं आपला तिरस्कार करण्याची मला बुद्धि होईल—देव करो नि तत्पूर्वीच माझा अंत होवो ! आपल्या जरी शेंकडो दासी असल्या, तरीदिखील मी एक त्यांतलीच आहे, असं आपण मानून घेतलं झणजे मला पुरे आहे. मी आपले चरित्रदोष पाहूं इच्छित नाही, आणि मला ते कुणी दाखवूंहि नयेत. ज्या दिवशीं आपले दोष पहाण्याची मला इच्छा होईल—ईश्वर करो आणि तत्पूर्वी माझी दृष्टि अंध होवो ! आपण मजवर सांप्रत जें प्रेम करित आहां, त्याहून अधिक मी कशाचीहि आशा करित नाही. मजबरोबर आपणहि या, अशी मी जी आपल्याला विनंती करित आहे, त्याचं कारण एवढंच कीं, माझ्या आईला नि बाबांनां आपल्या भेटीचा अगदीं ध्यास लागला आहे. तीं विचारीं गरीब माणसं, आपल्याला घेऊन जाण्याचं त्यांनां कांहीं सामर्थ्य नाही; तेव्हां माझ्याबरोबरच जर इकडूनहि यायचं झालं, तर त्यांनां किती बरं आनंद होईल !”

गंगाबाईचें उग्र स्वरूप.

“स्त्रियांचें प्रेम इतकें निःस्वार्थी असूं शकेल, असा माझा कांहीं विश्वास नव्हता. मनोरमे, तूं सध्यां जा. तूं बिळकूल चिंता करूं नकोस; तुझ्या मागोमाग सात आठ दिवसांच्या आंतच मी तिकडे येतो. सध्यां इकडे कामाची अगदीं गर्दी उडून गेली आहे. गेल्यासारखे चार दिवस राहिले तर पाहिजे; मग इकडचें काम असेंच अर्ध्यावर टाकून कसें बरे येतां येईल ? ”

मनोरमे, सावध रहा बरें ! दैवकानें पुनरपि लाघलेला हा ठेवा पुनः दृष्टीआड करूं नकोस बरें ! परंतु ह्याय, मनोरमा आतां कोठली ऐकायला ? ती झगाली “आपल्याला जे बरें दिसेल तेंच करावें. मी केवळ पोर, अज्ञान आहे. मला काय सगळ्या गोष्टी आख्यासारख्या समजायच्या आहेत ? ”

सरलहृदया बालिका, सरल मनानें सरल गोष्टच बोलली. पतीची अनुमति मिळतांच प्रफुल्ल चित्तानें ती माहेरीं निघून गेली. कोणाला-तरी त्या वेळीं वाटले होते काय, कीं याच गोष्टीमुळे पुढें मोठा अनर्थ ओढवणार आहे झणून ?

प्रकरण अष्टाविंशतें.

गंगाबाईचें उग्र स्वरूप.

मनोरमा माहेरीं निघून गेल्यावर गंगाबाईच्या क्रोधाला सीमाच राहिली नाही. मनोरमेच्या पाठवणीसंबंधी तिला कोणीहि एका शब्दानें बुद्धां विचारलें नव्हतें. अशा प्रकारची अवहेलना गंगाबाईंनीं आजन्मांत कधीहि अनुभविली नव्हती. त्यांचें तें अखंड प्रभुत्व हेतक्या दिवसांनीं आज भंग पावले. त्यांच्या त्या असाधारण गर्वाचें हेतक्या दिवसांनीं आज पाणीगणी झालें. हा सर्व प्रकार त्यांनां अगदींच असहनीय झाला. मनोरमेनें विषप्राशन केल्या दिवसापासून गंगाबाईंच्या हृदयामध्ये याप्रमाणें जरी प्रचंड वादळ उद्भवले होते,

धाकट्या सूनबाई.

तथापि बाहेर या भयंकर तुफानाचें कांहींएक चिन्ह दृग्गोचर होत नव्हतें. गंगाबाई आंतून जरी अत्यंत क्रुद्ध झाल्या होत्या, तरीहि महाप्रलय होण्यापूर्वी प्रकृति ज्याप्रमाणें शांतभाव धारण करिते, त्याचप्रमाणें कित्येक दिवसांपासून गंगाबाईंनीं बाह्यवर्ती तसाच शांतभाव धारण केला होता.

मनोरमा माहेरीं निघून गेल्या दिवसापासूनच गंगाबाईंची वृत्ति एकदम बदलली. पहिल्यानें त्यांचा पितृशोक अनावर होऊन उठला. पित्यासाठीं त्यांनीं अनेक क्षण उच्चस्वरानें क्रंदन केलें. परंतु अरेरे ! पूर्वाप्रमाणें कोणीएकमुद्धां त्यांचें सांत्वन करण्यास आलें नाहीं. नाहीं झणावयाला धाकटी बहीण पार्वतीबाई यांनीं मात्र एकदोन शब्दांनीं त्यांचें समाधान करण्याचा किंचित् प्रयत्न केला. असा प्रकार असल्यामुळें विचान्या रडणार तरी कोठवर ! शेवटीं आपल्याआपणच गप राहिल्या. तदनंतर त्यांनीं आपलें पूर्वस्वरूप धारण केलें. कोगाराशीं कांहींएक न बोलतां गंगाबाई घरांतील वस्तूंवरच आपला सर्व राग काढूं लागल्या. मांडीकुडी, ताटेंवाट्या यांची आदळआपट करण्यास आणि डाळतांदूळ, तेलतूप याची नासधूस करून तीं फेकून देण्यास स्वारीनें प्रारंभ केला. याप्रमाणें गंगाबाई नाना प्रकारें अत्याचार करूं लागल्या. बरेच दिवस-पात्रेतो माघवरावांनीं हे सर्व निमूटपणें सहन केलें; परंतु बहिणीचे हे चाले त्यांनां आतां अगदींच असह्य झाले. यापुढें आपण स्वस्थ राहिलों तर संसाराची धडगत नाहीं, असें पाहून एक दिवस माघवराव गंगाबाईंनां झणाळे “ ऐकलेंस, तुझे हे ढंग यांउपर आपल्यान्यानें कांहीं सहन होत नाहींत.”

गंगाबाई वाविणीसारख्या चवताळून उच्च स्वरानें झणाल्या “ खरेंच रे बाबा, तुला तरी मी आतां कशी दृष्टीसमोर हवीशी वाटेन ? तूं आतां पक्का बायकोच्या आधीन होऊन बसला आहेस. तो तुला भिकारडा काळतोडा सासरा नी ती अवदसा सासू, यांनीं मेस्यांनीं

गंगाबाईचें उग्र स्वरूप.

तुला खरोखरच कांहींतरी जादुटोणा केला आहे. मेढ्यांचा सयनाश—कुळक्षय होवो ! माझ्या तावडीत सांपडूं दे मात्र मेढ्यांनां, केरमुणीनं डोचकींच फोडून टाकतें !”

माधवराव अत्यंत संतप्त होऊन झणाले “तुला मी एकदां सांगून ठेवतो, कीं, तूं मला वाटेल तेवढ्या शिव्या दे, माझ्या बायकोचाहि पाहिजे तर हवा तसा उद्धार कर, मी त्यावद्दल तुला कांहींएक बोलणार नाही; परंतु त्या बिचाऱ्या वृद्धांनां नाहक शिवीगाळ करूं नकोस ! त्यांनां अपशब्द बोललीस तर खचित तुझें कधींहि चांगलें होणार नाही !”

“काळतोंड्या ! बाईलबुद्ध्या ! मेढ्या तुला कांहीं लाजलज्जा आहे कीं नाही ? सासूसासऱ्यांचा पक्ष घेऊन मेढ्या माझ्याशीं भांडण करायला आलास, त्या तुला कांहीं शरम तरी ? थूः तुझ्या तोंडावर ! मेढ्या, नरकांत पडशील नरकांत ! त्या डाकिणींनीं तुला भुरळ घातली होय ? गळफांस घेऊन जीव दे मेढ्या !”

“हल्लींच्या स्थितींत खरोखर गळफांस घेऊन मरावें, हेंच उचित आहे; परंतु चांडाळणी ! त्याच्या आधीं तुझें काळें तोंड या जगांतून नाहीसें होणें हें अत्यंत आवश्यक आहे. दुष्टे ! तूंच तर माझा सर्वस्वी नाश करण्याला कारण झालीस. तुझ्यामुळेंच मी धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यांनां अंतरलों. संसार बुडाला, सुखाला आंचवलों, सर्वांनां मुकलों. तूंच—तूंच आधीं मरावेंस हेंच—”

“मेढ्या, माझ्या जिवावर उठलास होय ? तुला कुळक्षय होवो मेढ्या ! जळलं मेढ्याचें तोंड ! वरं आहे, ही पहा तुझ्या संसाराला आग लावून मी चाललें ! पाहीन आतां मी मेढ्यावर मेढ्या, तुला केवढं सुख मिळतं तें.”

ती भूर्तिमंत चांडाळीण उग्र स्वरूप धारण करून क्रोधानें थरथर कांपतकांपत आपलें खिड्कमिड्क आणि चिरगुटपांघरूण गुंडाळून घेऊन आणि जें जें कांहीं समोर दिसेल त्याचा विनाश करून तत्स्थणीं

धाकट्या सूनवाई.

घरांतून बाहेर पडली. सर्व मंडळी अगदी नष्टबुद्धच झाली. गंगाबाईचें कोणीहि निवारण केले नाही. त्या सर्वप्रलयकारिणी मूर्तीसन्मुख जाण्याचें कोणाला साहसच झाले नाही.

त्या दिवशीं गंगाबाईचा कांहींएक तपास लागला नाही. दुसऱ्या दिवशीं बातमी लागली, कीं, गंगाबाईंनीं आपल्या मावशीच्या घरी वास्तव्य केले आहे. या एकंदर प्रकारानें माधवरावांचें मन अत्यंत खिन्न झालें, आणि त्या खिन्न मनास प्रफुल्ल करण्यास्तव ते पुनः ताराजीनां अनन्यभावेकरून शरण गेले. पुनश्च सुरापान सुरू झालें, मित्रगण गोळा झाले, आणि पुनः विचाऱ्या मनोरमेचें कपाळ फुटलें. एक आठवळ्यानें माधवराव श्वशुरगृही जावयाचे होते, त्या एका आठवळ्याच्या जागीं चार आठवडे लोटले, तरी माधवरावांनां कांहीं आपल्या बचनाचें स्मरण झालें नाही ! मधुनमधून त्यांनां जेव्हां आपल्या सरलहृदयी निर्दोष पत्नीची आठवण होई, तेव्हां मात्र तिच्यासाठीं त्यांचा प्राण व्याकुळ होत असे; परंतु ही स्थिति अगदीं क्षणिक असे. क्रमाक्रमानें त्यांनां मनोरमेचें अज्जीच विस्मरण झालें. याप्रमाणें सहा महिने केव्हांच निघून गेले. माधवरावजींचें नंतर कांहीं श्वशुरालयीं जाणें झालें नाही.

प्रकरण एकोणतिसावें.

क्रमाक्रमानें पितृघन संपुष्टांत येत चाललें. घंदाहि बरोबर चालत नव्हता. खर्च मात्र दांडगा. अर्थात् पैशाची मोठीच टंचाई पडूं लागली. पैसा नाही, व्यसन तर चाललें पाहिजे, तेव्हां धर्माधर्माचें भय न धरितां वित्तार्जन करण्याला माधवराव प्रवृत्त होऊं लागले. कोणाचाहि दाब राहिला नाही झणजे चंचलवृत्ति मनुष्यांनां धर्माधर्माची आणि पापपुण्याची चाड कसची रहाते ? बऱ्यावाईट कोणत्याहि

दहाहजारांचा चेक.

का मार्गाने होईना, द्रव्यलाभ झाला झगजे माघवरावांना संतोष होई; आणि या पैशावरच त्यांची व्यसनं चालत. त्यांच्या मानसिक स्थितीत जे कांहीं थोडेंबहुत परिवर्तन झालें होतें, त्या वेळींच जर का ते पत्नीबरोबर आपल्या श्वशुरालयीं गेले असते, तर क्रमाक्रमाने त्यांची कुसंगापासून मुक्तता होऊन ते पुनः सत्पथाला येऊन मिळाले असते; परंतु दैवयोग कांहीं निराळाच होता. भवितव्यानुसार बुद्धि होत असते, हेच खरें.

अशाखालींच सरासरी एक वर्ष खलास झालें. होतांहोतां माघवरावांच्या पापकर्मांचा कडेलोट झाला. आतां त्यांना कसलाच विधि-निषेध राहिला नाही. 'बुडत्याचा पाय खोलांत' अशी त्यांची अवस्था झाली. एकाहून एक भयंकर पापकर्मे त्यांच्या हातून घडूं लागली. अशा स्थितीत एके दिवशीं सकाळींच माघवरावांच्या वाड्याला चान्ही बाजूनी अकस्मात् पोलिसांचा गराडा पडला. एक पोलिसइन्स्पेक्टर आणि गुप्त पोलिसांतले एकदोन कामदार एकाएकी वाड्यांत घुसले. या वेळीं माघवराव आणि सद्भाऊ उभयतांहि दिवाणखान्यांत बसले होते. बाहेर गडबड होतांच सद्भाऊ खडबडून उठले व काय प्रकार आहे, याचा तपास करण्याकरितां बाहेर आले. इकडे माघवराव पळून जाण्याला मार्ग पहात होते; परंतु त्यांच्या या चेष्टा व्यर्थ झाल्या. पोलीसचे कामदार दिवाणखान्याच्या दारांत येऊन थडकले आणि कर्कश स्वराने दरडावून विचारूं लागले "माधव रामचंद्र सहस्रबुद्धे आणि सदाशिव जनार्दन दीक्षित, कोणाचीं नांवे?"

विचाऱ्या सदोबांच्या मनांत कशेंच पाप नव्हतें. त्यांनीं मुळींच अभिमान उत्तर दिलें "माझेंच नांव सदाशिव दीक्षित आणि हे माघवराव सहस्रबुद्धे !"

इन्स्पेक्टरने ताबडतोब खिशांतून दोन कागद काढिले आणि झपाळे "तुम्हां दोघांनां कैद करण्याकरितां हीं वारंटें निघालीं आहेत."

धाकट्या सूनवाई.

सदुभाऊ विस्मित होऊन विचारुं लागले “आमच्यावर वारंट ! तें काय झणून ? अपराध तरी आम्ही कसला केला ? फिर्याद कोणी केली आहे ?”

इन्स्पेक्टर कठोर शब्दानें झणाले “ फिर्यादी सरकार आणि आरोप बनावट दस्तावेज केल्याचा. तुम्ही आम्हा बँकच्या एक हजार रुपयांच्या चेकावर दहा हजार रुपयांचा बनावट आंकडा घालून बँकेला ठकविलें.

इतका वेळ माधवरावांच्या तोंडून अवाक्षरहि निघालें नव्हतें. ते एकदम झणाले “खोटी गोष्ट ! तो चेक दहा हजारांचाच होता !”

इन्स्पेक्टर भिवया चढवून क्रुद्ध मुद्रेंने झणाले “खोटें किंवा खरें तें कोर्टांत सांगा ! सध्यां तुम्ही आमच्या ताब्यांत आहां, तुम्हांला कैद केलें आहे.”

सदुभाऊ चपापले. माधवरावांची मुद्रा पहातांच तर त्यांनां जबरदस्त संशय येऊं लागला. एकच आठवडा झाला, माधवरावांच्या नांवाचा एक दहा हजारांचा चेक त्यांनींच पावती देऊन ब्यांकेतून वटावून आणिला होता. हा चेक बनावट असेल अशी त्या वेळीं त्यांनां शंकासुद्धां आली नाहीं. आतां पुढें काय करावें, त्यांनां कांहीं एक सुचेना. माधवरावांच्या एकंदर मित्रगणाला ही बातमी ताडबतोब पोहोंचली; परंतु नवलाची गोष्ट, त्या दिवशीं कोणीसुद्धां नुसतें हुंकून पहाण्यासहि आलें नाहीं. आज माधवरावांनां आपल्या मित्रांची खरी किंमत समजली—पण ती फार उशीरां—वेळ निघून गेल्यानंतर !

वारंट घेऊन आलेले कामदार मुंबई पोलिसांतले होते. अर्थात् त्यांनीं या उभयतांनां पकडून मुंबईस नेले. या आकस्मिक संकटाची बातमी लागतांच पार्वतीबाईंनीं तर रडूनरडून आकांत केला. जगू आणि दामू यांनां आतां थोडथोडे कळूं लागलें होतें. आपले बडील आणि मामां यांची ही विपत्तावस्था स्वनेत्रांनीं पहातांच रडतरडत तेहि

निव्याज प्रेम.

त्यांच्याबरोबर जाऊं लागले, परंतु एका चाकरानें त्यांस धरून बळ-
जबरीनें घरीं आणिलें. माधवरावांनीं जातांजातां त्या चाकरास मोठ्यानें
सांगितलें “माझी सुटका करण्यासाठीं तुझीं कांहींएक यत्न करूं नका;
परंतु माझे जे कांहीं आहे नाही तें सर्व विकून टाकून सद्भाऊनां मात्र
सोडविण्याची खटपट करा.”

हांहां क्षणतां ही बातमी सर्व गांवभर पसरली.

प्रकरण तिसावें.

निव्याज प्रेम.

मनुष्याचा ऊर्जितकाळ आला क्षणजे चोहोकडून त्याची भर-
भराटच होत असते, व विपरीत गोष्टीहि हितप्रद होतात; परंतु एकदां
का पडता काळ आला, क्षणजे मित्रमुदां शत्रु बनतात; एवंच
हैं सारें काळाचें क्षणा, नशिवाचें क्षणा अथवा दुसऱ्या कशाचें तरी क्षणा
परंतु महात्म्य आहे खास. आपण अमुक अमुक तऱ्हेनें वागलों क्षणजे
असेंअसें खात्रीनें घडणार, असें कोणालाहि निश्चयात्मक सांगतां येणार
नाहीं. सर्व कांहीं ईश्वरी सूत्राप्रमाणेंच घडत असतें.

आमच्या धाकट्या सूनवाईनीं जें गेल्या सालीं धान्य वगैरे खरेदी
करून ठेविलें होतें, त्याला या वर्षीं मेघराजाची अवकृपा झाल्या-
कारणानें दुष्पट दर आला. या धान्यांत आणि घरींच शेती केली
होती त्यांत मिळून एकंदर निव्वळ दोन अडीच हजारांची किफाईत
झाली. अर्थातच दीक्षितांच्या कुटुंबाची ओढाताण आतां राहिली
नाहीं. संसाराचा गाडा सुरळीत चालून दोन पैसे मार्गे पडूं लागले.
शिल्लक राहिलेला पैसा दरसाल व्यापारांत गुतूं लागला व आमच्या
कस्मीवाईच्या धूर्ततेमुळे आणि ईश्वराचा त्यांच्यावर वरदहस्त असल्या-
मुळे एकसारखें त्यांनां यशच येत चाललें. त्यांची स्थिति सुधारत
चालली. वृथा जनलज्जेला भीक न घाळतां प्रामाणिकपणें सतत उद्योग

धाकट्या सूनवाई.

करणावर ईश्वराचा नेहमीं वरदहस्त असतो, व प्रत्येक घंटांत त्याला नेहमीं यशच येतें, ही गोष्ट अनुभवसिद्धच आहे.

आमचे विनायकरावजीहि आतां पूर्ण संसारदक्ष बनले होते. तथापिहि परोपकारार्थ काया शिजविण्याची महत्पर्वणी आली, आणि आमच्या विनोबांनीं ती फुकट दवडली, असें झाल्याचें निदान आमच्या तरी ऐकिवांत नाहीं. दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याचें त्यांनां बाळकडूच मिळालें होतें. विनोबांनीं गांजाच्या चिलमीचा केव्हांच निरोप घेतला होता. हल्लीं त्यांनां व्यसन झणून कसलेंच राहिलें नव्हतें. चार सभ्य लोकांत जाऊन मिळण्यामिसळण्यांत हल्लुइळू त्यांनां भय वाटेनासें झालें. इतकेंच नव्हे, आतां आतांतर विनायकराव दीक्षितांची गांवांतील प्रमुख संभावितांत गणना होऊं लागली. आमच्या धाकट्या सूनवाई आंतून आंतून कितीतरी व्यवसाय करीत. यां सऱ्या व्यवसायांचा त्याचप्रमाणें संसारसंबंधीं हरएक जमाखर्चाचा हिशेब त्या स्वहस्तें राखीत; परंतु पतीला कमीरणा येईल झणून हे कोणाच्याहि दृष्टोत्पत्तीस त्या येऊं देत नसत, आणि विनायकरावांनांहि अभिमान झणून मुळींच कसा तो नव्हता. ते आपले स्मितवदनानें पत्नीजवळ सर्व कामें शिकत व पत्नीच्या सल्लामसलतीशिवाय कोणतीच गोष्ट करीत नसत. सासूवाईची मर्जी कशी राखावी आणि त्यांनां संतुष्ट कशा ठेवाव्या, हे आमच्या सूनवाईनां दुसऱ्या कोणी शिकविण्याची मुळींच जरूर नव्हती. सासूसुनांमध्ये एक दिवस देखील कसा तो मतभेद झाला नाहीं. मग कमजास्त भाषणाची गोष्ट दूरच. सासूचीच गोष्ट कशाळा, शेजारीपाजारी आणि गांवांतील इतर आबालबृद्धांबरोबरहि कसें वागावे हे लक्ष्मीवाईनां उत्तम प्रकारें अवगत होतें. त्यांच्यावर कधीं कोणी नाखूष झणून झालेंच नाहीं, आणि याच कारणानें आमच्या धाकट्या सूनवाईची गांवांत जिकडेतिकडे प्रशंसा होत होती. ~

निव्याज प्रेम.

एके दिवशी तिसरे प्रहरी विनायकराव आपल्या पत्नीला झणाले “तुझे जे सगळे दागिने मोडावे लागले, ते आतां पुनः करून घ्यावे, असें मला वाटतें.”

पतीचें हें सरळ भाषण ऐकतांच किंचित् विस्मित करून लक्ष्मीबाई झणाल्या “कां बरं ! आज आपल्याला दागिन्यांचीशी आठवण झाली ! दागिने अंगावर घातल्याविना मी आपल्याला आतां बरी दिसत नाही वाटतं ? माझें रूप आतांस आपल्याला आवडेनासं झालं होय ? नी झणूनच कीं काय मला दागिने चढवून रूपांत भर पाडायला सागणं होत आहे ?”

“छे छे, भलतंच कांहीं तरी ! ही गोष्ट माझ्या ध्यानींमनीं देखील नाही ! तुझें रूप जें आहे, तेंच उत्तम आहे. त्याहून अधिकारी मला मुळीच अपेक्षा नाही; परंतु तुझे दागिने आमच्याकरितां मोडावे लागले झणून झणतो.”

“माझें रूप आपल्याला आवडतं ना ? त्यांत भर पाडायची जर आपल्याला अपेक्षा नाही, तर मग मला त्या दागिन्यांनां घेऊन काय करायचं आहे ? दागिने अंगावर नसले तरीदेखील आपण मजवर प्रेम कराल ना ?”

“तुजसारख्या सद्गुणी पत्नीवर प्रेम करायचें नाही, तर तें करायचें तरी कुणावर ? तूं तर माझ्या सर्व सुखाचें मूळ आहेस. तूं माझी पत्नीच नव्हेस तर तूं माझी गृहलक्ष्मी—तूं माझी अन्नदात्री—तूं माझा मंत्री—मित्र—गुरु आहेस—तुजवर जर मी प्रेम करणार नाही तर—”

पतीच्या तोंडातून निघालेले असे प्रेमळ उद्गार ऐकून कोणत्या साध्वीला आनंदाचें भरतें येणार नाही ? कोणत्या साध्वीला अभिमान वाटणार नाही ? आमच्या लक्ष्मीबाई सलज्ज स्मित करून झणाल्या “भलतंच कांहीं तरी झणायचं झालं. मी कीनई आपली

धाकट्या सूनवाई.

आणखी कुणीहि नाही—केवळ आपली दासी आहे. तरी पण सख्ख मोलकरणीसारखी दासी मी नव्हे बरं ! आपणा उभयतांचं सुखदुःख, बरंवाईट, हीं एका रज्जून बांधलेलीं आहेत; मग सर्व बाबतींत आपलं जर ऐक्य नसेल, तर संसारशकट सुयंत्रित चालावा कसा ! मी जर खालीं असेन तर हात देऊन आपण मला वर उचलून घेतलं पाहिजे. आपण प्रसंगविशेषीं खालीं घसरलां, तर मी हात देऊन आपल्याला सांवरून धरलं पाहिजे; आणि असं झालं झणजेच आपलं ऐक्य होणार आहे. आपण नि मी एकतर खरीच, तथापिहि आपण पति—मी पत्नी, आपण भ्रेष्ठ—मी कनिष्ठ, आपण ज्ञानी—मी अज्ञ, आपण धनी—मी दासीच !”

विनायकरावांच्या आनंदाला पारवार नाहीसा झाला. सौख्य-समुद्रामध्ये ते पोहू लागले. साश्रुनयनांनीं पत्नीला गाढालिंगन देऊन ते झणाले “लाडके ! तूं काय पाहिजे तें झण. परंतु तुझे मजबूर जे अनंत उपकार झाले आहेत ते विसरण्याइतका मी कधीतरी कृतज्ञ होईन !”

आमच्या धाकट्या सूनवाईच्या अधरप्रांती चंद्ररेखेप्रमाणें स्मित विलसू लागलें; परंतु तें स्मित अर्थविहित नव्हतें. कारण तत्क्षणीं त्यांनीं खिन्नवदनानें विचारिलें “तर मग माझे आपल्यावर कांहीं उपकार झाले आहेत असं आपल्याला वाटत असल्यामुळंच आपण मजबूर प्रेम करतां ? पत्नी झणून कांहीं मजबूर आपलं प्रेम नाही !”

“छे छे, ही कल्पनाहि तूं मनांत आणूं नकोस ! पूर्वीं पूर्वीं तुजवर माझें प्रेम नव्हतें खरें, उलट मला तुझें मोठें भय वाटत असे. तुझें नांव ऐकतांच माझी छाती धडधडू लागे, जीव अगदीं घाबरून जाई. परंतु तूं जेव्हां इकडे आलीस तेव्हांपासून ती भीति पार नष्ट झाली—इतकेंच केवळ नव्हे, तर तुझ्याबरोबर बोलण्याचीहि मला इच्छा होऊं लागली. तुझ्याभाशीं अशी काय मोहिनीशक्ति आहे, परमेश्वराला ठाऊक !—

पति ह्मणजे देवता नव्हे काय ?

हल्लींतर तुझ्याशिवाय मी कांहीच नाही, असें मला वाटूं लागलें आहे. तुझ्यावांचून मला एक घटकासुद्धां करमत नाही.”

“ईश्वर करो आणि जन्मोन्मीं आपली ताटातूट न होवो !”

प्रकरण एकतिसावें.

पति ह्मणजे देवता नव्हे काय ?

पतिपत्नींचा याप्रमाणें प्रणयसंवाद चालला आहे, इतक्यांत बाहेरून “ विनायकराव, अहो विनायकराव ! विनायकराव आहेत का घरीं ?” अशा कोणी हांका मारूं लागलें. विनायकरावांची स्वारी बाहेर पडते न पडते तोंच राधाबाई आणि मनोरमा खोलींत शिरल्या. मनोरमेचें माहेर विनायकरावांच्या गांवींच होतें, हें आझीं पूर्वीं सांगितल्याचें वाचकांनां स्मरतच असेल.

आंत येतांच राधाबाईंनीं सुरुवात केली “ कळलें का तुला मुली ! त्या आपल्या यशोदाबाईंची सून पहांटे बाळंत होऊन तिला मुलगा झाला. मुलगा पण कसा रत्नासारखा आहे झणून सांगूं ! देवानं तुझ्याहि पोटीं असंच एक लेंकरूं द्यावं, असा माझा हेतु आहे. आई जगदंबा माझा हेतु कधीं पूर्ण करील—तुझ्या कडेवर गोजिरवाणं लेंकरूं खेळतांना पहावं नि मग मला मरण यावं असा माझा मोठा हेतु आहे. ”

“ कां बरं असं वाईट वाटून घ्यायचं ? मला मुलं नाहीत का ?”

“ तुझं आपलं हें असंच कांहीं तरी ! कुठं आहेत तीं सांग पाहूं !”

“ कां बरं ? जगू नि दामू कुणाचे ?”

हे अनपेक्षित उत्तर ऐकतांच सातारी किंचित् गोधळल्यासारखी झाली. तिचे उभय नेत्र भरून आले. सद्गदित स्वरानें ती झणाली “ मुली ! ईश्वर त्यांनां उदंड आयुष्य देवो ! तीं तुझीं लेंकरं तर खरीच, परंतु तीं कांहीं तुला ‘ आई ’ झणून हांक मारणार नाहीत !”

धाकट्या सूनबाई.

“आई सणूनच हांक मारायला हवी तर आजपासून मी बाळकृष्णाला सांगते तसं. तो मला आई सणत जाईल, मग झालं ना !”

सूनबाईचें भाषण—विशेषतः हे शेवटले शब्द ऐकून राधाबाईनां जो कांहीं आनंद झाला, सांगतां येत नाही. “मी आतां बाळकृष्णाला जाऊन सांगते हें—” असें सणून झातारी तेथून चालती झाली. बाळकृष्ण सणजे झातारीचा जीव कीं प्राण ! राधाबाई आतां पूर्वीच्या राधाबाई राहिल्या नव्हत्या. त्यांच्या नेत्रांतील जलवर्षाव अनेक दिवस बंद झाला होता. त्यांच्या जिव्हेचें यंत्र पूर्वीप्रमाणें आतां दिवारात्र चालत नव्हतें; इतकेंच नाही, तर झातारीच्या तोंडावर आतां थोडासा तजेलाहि आला होता. झातारी हल्लीं आनंदी दिसत असे.

सासूबाई बाहेर जातांच धाकट्या सूनबाई मनोरमेला उद्देशून सणाल्या “कां यमूताई ! आज आपण अशा खिन्न कां !”

माहेरीं आल्यापासून मनोरमा बहुतकरून आमच्या धाकट्या सूनबाईजवळच सारा दिवस बसत असे. मनांतील सर्व गोष्टी, सर्व दुःखें ती लक्ष्मीबाईनां मोकळेपणें सांगे व लक्ष्मीबाईहि नाना प्रकारें हितवचनांनीं उपदेश करून मनोरमेच्या दुःखाचें निरसन करीत व तिला धीर देत; आणि यामुळेच विचाऱ्या मनोरमेलां एकप्रकारें किंचित् सुख वाटे. लक्ष्मीबाईचा कळवळ्याचा प्रश्न ऐकतांच मनोरमा एक दीर्घ निःश्वास टाकून सणाली “आज काय बाई झालं आहे कुणाला ठाऊक. सकाळपासून माझ्या जिवाला कशी आपली एकसारखी दुरदुर लागली आहे. कुठंच मन लागत नाही. आजपर्यंत कधी असं झाल्याचं मला स्मरत नाही. कां बरं ताई, मला आजच असं होत आहे !”

मनोरमेचे डोळे भरून आले. एकामागून एक भरभर अश्रुबिंदु गळूं लागले. बालिकेनें आपलें खिन्न मुख दुसरीकडे फिरवलें. हा देखावा पहातांच आमच्या लक्ष्मीबाईचें कोमल अंतःकरण व्यथित झालें. तरीहि तें मनोरमेच्या ध्यानांत येऊं न देतां त्या हंसतहंसत

पति ह्मणजे देवता नव्हे काय ?

ह्मणाऱ्या “यजमान अद्याप येत नाहीत, ह्मणूनच मला वाटतं तुझाला असं होत आहे! पण का होयमूताई! तुझी तर पतीला देवताच समजून मनातल्या मनांत त्यांची पूजा करीत असतां, मग ते नाही आळे तर तुझी मनांतल्या मनांत त्यांच तसंच ध्यान कां घरीत नाही! देवता का आपल्याला पापचक्षूंनी दिसायच्या आहेत?”

“तें खरं ग ताई, पण पति ह्मणजे देवता नव्हे कीं काय?”

“बाई ग! पति ह्मणजे देवता खरीच, परंतु या देवतेचं, केवळ मनांतल्या मनांत पूजन करून किंवा ध्यान करून तृप्ति होत नाही. या देवतेचा आणि आपला साक्षात् समागमच झाला पाहिजे. त्याच-प्रमाणं या देवतेला अनेक समयीं अगरीं देवाऱ्यांतील देवता करून करून ठेवावी लागते; परंतु पहावं तर तुझं कांहीं तिकडे लक्ष्यच नाही. या देवतेच्या चरित्रावर बारीक नजर ठेवेली नाही तर अनेक प्रसंगी ती स्थानभ्रष्ट होते; तिचं दर्शनदिखील होत नाही. आणि मग मात्र जीव कसासाच होतो.”

“पण ताई, आपल्याला या गोष्टीकडे लक्ष्य देण्याची काय बरं जरूर ?”

१

“देवतेचं दर्शन घडावं अशी इच्छा असेल तर या गोष्टीकडे लक्ष्य पुरविणं जरूर आहे. नाही तर मग कशाची ग जरूर आहे बाई? यमू, खरंच सांग मला, माधवरावांच्या भेटीसाठीं तुझा जीव अगदीं खालींवर होत आहे कीं नाही?”

शिशिरसिक्त प्रभातकमलाप्रमाणें बालिकेचे उभय नेत्र पुनः अश्रु-भासोक्तांत झाले. अल्पकाळांतच एकदोन मौक्तिकप्रिदुहि गालांवर चमकूं लागले. या पवित्र शोकाश्रूंनींच लक्ष्मीबाईंच्या प्रश्नास उत्तर दिलें. मनोरमेला आणखी निराळें उत्तर देण्याची आवश्यकता राहिली नाही. लक्ष्मीबाईंनीं आपल्या पदरानें ते अश्रु पुसून काढिल्यावर मनोरमाहि-

धाकट्या सूनबाई.

किंचित्कालानें स्थिर होऊन झणाली “ प्राण दिळा तरीदिखील नाही का त्यांची आतां एकवार भेट व्हायची ताई ?”

बोलतांबोलतां बालिकेला अनावर हुंदका आला. ती उच्चस्वरानें रुदन करूं लागली. लक्ष्मीबाई तिला पोटाशीं धरून ममतेनें झणाल्या “ यमूताई ! नको ग तूं अशी दुःख करूं ! तुझ्यासारख्या साध्वीला ईश्वर कधीहि कष्ट द्यायचा नाही बरं ! तुझ्यासारखी पतिभक्तिपरायण साध्वी कुठंहि आढळायची नाही. तुझा पति वेश्याशक्त, व्यसनी असूनहि तुला त्याबद्दल कांहींएक कष्ट होत नाहीत, घोरतर पापपंका-मध्ये तो रतला असतांहि जेव्हां तूं देवाप्रमाणें त्याची पूजा करीत आहेस, तेव्हां तुझ्या पतिभक्तीला आणखी सीमा काय राहिली ! ज्या साध्वीची अशी अकृत्रिम पतिभक्ति आहे, तिला देव पतिसुखाला खचित विमुख करणार नाही. बाई ग, तूं मनामध्ये पक्की खात्री बाळग, कीं, दोन दिवसांनीं झण, अथवा दोन महिन्यांनीं झण, तुझा पति सर्वस्वी तुझ्याच आश्रित होईल. सांप्रत दुर्दैवानें हा जो भोग आला आहे तो कांहीं दिवस भोगलाच पाहिजे. देवादिकांनां हि या भोगाच्या तडाक्यांतून सुटतां आलं नाही, मग तुझी आर्हती तर माणसंच आहो !”

धाकट्या सूनबाईच्या या ममतेच्या भाषणानें मनोरमेचें बरेंच समाधान झालें. इतक्यांत विनायकराव हातांत एक पत्र घेऊन म्लान वदनानें तेथें आले. पतीची ती खिन्न मुद्रा पहातांच लक्ष्मीबाईंनीं घाईघाईनें विचारलें “ तोंड एवढें उतरल्यासारखंस झालें आहे ? कांहीं जास्तकमी तर नाही ना ?”

पत्नीच्या प्रश्नाला कांहींएक उत्तर न देतां विनायकरावांनीं केवळ तें पत्रच लक्ष्मीबाईंच्या हातीं दिलें, आणि एक दीर्घ निःश्वास टाकून ते तेथेंच उभे राहिले. लक्ष्मीबाईं कंपित हृदयानें मनांतल्यामनांत पुढील पत्र वाचूं लागल्या. ..

पति ह्मणजे देवता नव्हे काय ?

“श्रीजगदीश प्रसन्न.

तीर्थस्वरूप राजमान्य राजश्री विनायकराव काकासाहेब मु०—
वडिलांचे सेवेशीं—

अपत्य बालक जगन्नाथ सदाशिव दीक्षित मु०—याचे त्रिकाल
चरणीं मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार, विज्ञापना, वि०—

यानंतर इकडील मजकूर-आक्षी इकडे मोठ्या विपत्तीत पडलो
आहो. आज सकाळीं पोलिसच्या लोकांनीं वाड्याला गराडा घालून
तीर्थरूप बाबा आणि तीर्थस्वरूप माधवराव मामा या उभयतांनां कैद
करून नेले. कांहीं बनावट कागद केल्याचा त्यांच्यावर आरोप आहे,
असें ऐकितो. कोणी दुष्टानें अदावतीनें त्यांच्यावर ही तोहमत आणिली
आहे, कळत नाही. या ठिकाणीं आम्हांला कोणाचें सहाय्य नाही, कीं
धीर द्यावयालाहि कोणी नाही. या संकटांत आम्हां सर्वांचा भरंवसा
सर्वस्वीं आपल्यावरच आहे; आणि ह्मणूनच सविस्तर वर्तमान आपणांस
विदित करित आहे. आणि वडिलांनां योग्य दिसेल ती व्यवस्था व्हावी,
सेवेशीं श्रुत होय, हे विज्ञापना.

आपला नम्र बालक,

जगन्नाथ सदाशिव दीक्षित.

ता० क०-ती. सौ. मातुश्री मामी यांनां हि ही हकीगत कळवावी,
आणि त्यांच्या वडिलांनां इकडे पाठविण्याची कृपा व्हावी, हे विज्ञप्ति.

आपला,

जगन्नाथ.”

पत्र वाचून लक्ष्मीबाई स्तंभितच झाल्या. परंतु भयाचें यत्किंचित् हि
चिन्ह, अन् दाखवितां स्थिर चित्तानें त्या ह्मणाल्या “खरोखरच कोणी
दुष्टानें हें कुभांड रचिलें आहे ! शेवटीं सत्याचा जय होईल. आपल्या
बतीनें खटला चांगला चालविण्याची आतां पाखूनच तरतूद केली
ह्मणजे कोर्टांत सर्व गोष्टी बाहेर येतील. हातपाय गाळून काळजी

धाकट्या सूनबाई.

करीत राहिल्याने फायदा न होतां अनिष्ट मात्र होईल. हा कागद घेऊन आलेल्या गड्याला जरा आंत येऊंदा बरं. एकवार सगळी हकीगत नीटपणं ऐकून तर घेऊं.”

विनायकरावांनीं गड्यास आंत बोलाविलें. हा काळपर्यंत मनोरमा स्तब्ध राहून सर्व गोष्टी ऐकत होती. आतांपर्यंत तिला समजलेंच नव्हतें, कीं, तिचें सर्वस्वधन या वेळीं पोलिसानें कैद करून नेलें आहे. कोणावर कांहींतरी भयंकर प्रसंग आला आहे, एवढेंच कायतें मनोरमेला आतां-पर्यंत कळलें होतें; गड्याला पहातांच तिच्या काळजांत घस्स झालें. गडीहि मनोरमेला पहातांच मोठमोठ्यानें स्फुंदूं लागला आणि रडतरडत त्यानें घडलेली सर्व हकीगत इत्थंभूत सांगितली.

मनोरमेनें पहिल्यापहिल्यानें स्थिर चित्तानें सर्व वृत्तांत ऐकून घेतला. मुखावाटे शब्द नाही—एखादा अल्प निःश्वासहि नाही ! परंतु नंतर—पहातांपहातां ती एकदम मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडली.

प्रकरण बत्तिसावें.

पश्चात्ताप आणि प्रायश्चित्त.

अनेक यत्नांनीं मनोरमेची मूर्च्छा भंग होऊन ती किंचित् शुद्धीवर आली. आमच्या लक्ष्मीबाई नाना प्रकारें तिचें सांत्वन करूं लागल्या. त्या झणाऱ्या “यमूताई, तुझा पति खरोखर निरपराधी असेल, तर मीति बाळगण्याचं कांहींच कारण नाही. सत्याचा वाली परमेश्वर आहे ! शिवाय खटला जुंबईस चालायचा आहे, हें ऐकूनहि मला बराच धीर आला आहे. त्यांच्या मुक्ततेसाठीं मी जिवापलीकडे खटपट करीन. आणि तूं कांहीं पाहिजे तें झण, परंतु मलातर नक्कीनक्की वाटत आहे, या कामांत आपण यशस्वी होणारच !”

सर्व मंडळी चकित होऊन लक्ष्मीबाईंच्या तोंडाकडे टकटक पहात राहिली. विनायकराव शेवटीं एक दीर्घ निःश्वास टाकून झणाळे

पश्चात्ताप आणि प्रायश्चित्त.

‘ किती झाले तरी तूं बायको मनुष्य. तुझ्या हातून या कामांत खटपट
ही कसली होणार ? ’

आमच्या धाकट्या सूनवाईंनीं तत्काल उत्तर दिलें “ कां बरं ! आझी
शायका असलो झणून आमच्या हातून एवढंसुद्धां का व्हायचं नाही ?
पुरुषापेशां अनेक बाबतींत आझी दुर्बळ तर खऱ्याच; परंतु असं जरी
असलं तरीहि आणीबाणीच्या प्रसंगीं संकटांतून मुक्त होण्यास आमच्या
हातून कांहींच व्हायचं नाही कीं काय ? ”

पत्नीच्या या निश्चयदर्शक शब्दांनीं विनायकराव किंचित् गोंधळल्या-
सारखे झाले. ते झणाले “ तुला वाईट वाटूं देऊं नको. तुझी बुद्धि,
तुझें सामर्थ्य, तुझी कर्तृत्वशक्ति हीं सर्व मी जाणून आहे; परंतु या
संकटांत तुझ्याकडून कसें साहाय्य होईल, हें कांही माझ्या ध्यानांत येत
नाहीं. ”

“ संकट आलं झणून गांगरून जाऊन सर्व विसरून गेल्यासारखं काय
करायचं हें असं ? माझे मामा मुंबईत नामाकित वकील आहेत, हें
आपल्या ध्यानांतच नाही वाटतं ? त्यांच्याच मदतीनं मी या संकटांतून
मुक्त होण्याची खटपट करीन. उद्यां पहांटेच आपण मुंबईला जाण्यास
निघालेल बरं, असं मला वाटतं. ”

इतक्यांत राधाबाई तेथें आल्या. पुत्रावर आलेल्या संकटाची बातमी
कळतांच ह्यातारीचें अंतःकरण व्याकुळ झालें. ती उच्चस्वगनें रुदन
करूं लागली. बऱ्याच दिवसांत ह्यातारीला रडतांना कोणी पाहिलें
नव्हतें.

नानाप्रकारच्या धीराच्या शब्दांनीं लक्ष्मीबाई साऱ्हे सांत्वन करूं
लागल्या. शेवटीं जेव्हां राधाबाईनां समजलें, कीं, मुलाला सोडविण्याची
खटपट करण्याकरितां आपली सून स्वतः मुंबईस जात आहे,
तेव्हां त्यांना कितीतरी धीर आला. ह्यातारीला वाटू लागलें, आतां
आपला मुलगा खास संकटांतून मुक्त होणार. ज्या गाष्टोचा विनोबानां

धाकट्या सूनबाई.

विश्वास वाटत नव्हता, त्याच गोष्टीचा राधाबाईनां पूर्ण विश्वास वाटला !
बिचाऱ्या हतभागिनी मनोरमेचें नानाप्रकारें सांत्वन करून तिला घरीं पोचती केली.

दुसऱ्या दिवशीं मोठ्या पहांटेस निघून योग्य वेळीं विनायकराव आपल्या पत्नीसहवर्तमान मुंबईस येऊन दाखल झाले. आमच्या सूनबाईचे मामा गिरगांवांत रहात असत. आपली भाची आणि जामात यांच्या आकस्मिक आगमनानें लक्ष्मीबाईच्या मामांला आणि मामींला फारच आनंद झाला. मामांनां पहातांच लक्ष्मीबाईनीं रडत-रडत त्यांचे पाय धरिले आणि झणाऱ्या “मामा, आमच्यावर गुजरलेल्या या भयंकर प्रसंगांतून वांचविण्याला तुमच्यावांचून दुसरें कुणीच नाही !”

मामांनां हे कांहींच कळेना. ते अगदीं बुचकळ्यांत पडल्यासारखे झाले. हे पाहून विनायकरावांनीं त्यांनां सर्व वृत्तांत निवेदन केला. सुशीला झणजे मामांची फारच आवडती. तिचें सांत्वन करून ते झणाले “सुशीले, अग यासाठीं तूं मजजवळ इतकी गयावया कां करितेस ? वेडी पोर कुठली ! ऊठ. माझ्या लाडक्या सुशीलेवर आलेलें संकट माझ्यावरच आलें आहे, असें मी समजतो. तूं अगदीं घाबरूं नको. विनायकराव ! तुम्ही अगदीं स्वस्थ रहा, त्यांनां सोडविण्यासाठीं मजकडून होईल तेवढी खटपट मी करीन.”

लक्ष्मीबाईचे मामा श्रीधरपंत, मुंबईतील एक नामांकित वकील होते. कोर्टांत त्यांचें चांगलेंच वजन असे. श्रीधरपंतांनीं वकीलपत्र घेतलें आणि त्यांत जय आला नाही, असें बहुधा झालेंच नाही ! असो. घाईमाईनें भोजन उरकून श्रीधरपंत ताबडतोब पोलिसकोर्टांत गेले आणि खटल्याची सर्व हकीगत त्यांनीं समजावून घेऊन चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेटपुढें आरोपीनां जामिनावर सोडविण्याविषयीं ताबडतोब अर्ज केला; परंतु त्यांची ही खटपट व्यर्थ गेली. श्रीधरपंत स्वतः

पञ्चाक्षर आणि प्रायश्चित्त.

जामीन-रहाण्यास तयार झाले होते; परंतु मॅजिस्ट्रेटसाहेब झणाले “कायद्याप्रमाणें आपली विनंती मला मान्य करतां येत नाही, याबद्दल मी फार दिलगीर आहे. तरी खटला चांगला तयार करतां यावा झणून मी तुझाला योग्य तेवढी मुदत मोठ्या आनंदानें देतो.”

योग्य वेळीं खटला सुरू झाला. बँकेंतील दोनतीन कामगारांची आणि ज्या इसमानें तो चेक दिला होता त्याची प्रथम जबानी झाली. त्या एकंदर पुराव्यावरून मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनीं खटला सेशननांत पाठविण्याचा अभिप्राय प्रदर्शित केला. खटल्याचें एकंदर स्वरूप पाहून श्रीधरपंतहि त्याला कबूल झाले. सेशन भरण्यास आतां काय तो दोनच दिवसांचा अवकाश होता. तेव्हां आरोपीनां तुरुंगांमध्ये कांहीं फार वेळ कुचंबत रहावें लागलें नाहीं.

सेशननांत त्या सगळ्या साक्षीदारांची पुनः जबानी झाली. श्रीधर-पंतांनीं या वेळीं मुंबईत प्रख्यात बॅरिस्टर मि. ओम्यानी यांजकडून अशी शिताफीनें उलट तपासणी करविली, कीं, त्या सगळ्या साक्षीदारांचा कांहीं घोटाळाच उद्भूत गेला. त्यांच्या जबानींतील असंबद्धता जज-साहेबांच्या आणि जुरीच्या पुढें स्पष्टपणें ठेवून आरोपींच्या निररराधीपणा-बद्दल बॅरिस्टरसाहेबांनीं त्यांची अगदीं खात्री करून दिली. आरोपी-तर्फेच्या एकंदर मंडळीचीं मनें प्रफुल्ल झालीं.

‘निर्दोषी’ झणून एकमतानें निकाल देण्याचा ज्युरीचा विचार चालला आहे—इतक्यांत माधवराव जजसाहेबांनां उद्देशून इंग्रजीत अस्वलित वाणीनें झणाले “मान्यवर न्यायमूर्ति, आणि ज्युरींतील सदगृहस्थ हो! मला कांहीं सांगावयाचें आहे. महाराज! आपल्या दृष्टीनें जरी मी निर्दोषी ठरलों, तरी ईश्वरासमोर मी पूर्ण दोषी आहे. माझ्या तर्फेच्या विद्वान् बॅरिस्टरसाहेबांनीं अपूर्व कौशल्यानें आपल्या डोळ्यांत धूळ टाकिली आहे; परंतु ईश्वराच्या डोळ्यांत त्यांनां धूळ टाकितां यावयाची नाहीं. मी मोकळ्या मनानें कबूल करितों, कीं,

धाकट्या सूनवाई.

अपराध मीं केला आहे. मजबरोबर पिंजऱ्यांत उमे असलेले माझे मेहुणे सदाशिवराव यांना मात्र मजबरोबर निष्कारण कष्ट भोगावे लागत आहेत. मीं स्वतःच तो चेक वटविण्याकरितां यांच्याजवळ दिला होता. यांनीं तो वटावून सगळे रुपये मजजवळ आणून दिले. यापलीकडे या चेकबद्दल यांना कांहींएक माहिती नाही. तरी महाराज, याबद्दल जी कांहीं शिक्षा द्यायची असेल ती संपूर्ण मलाच द्यावी, एवढीच कोर्टाजवळ विनंति आहे. ”

माधवरावांच्या तोंडचे शब्द हे ऐकतांच कोर्टांत असलेली सारी मंडळी स्तंभित झाली. बॅरिस्टरसाहेबांच्या मस्तकावर तर जणों वज्राघातच झाला ! माधवरावांनीं चुप रहावे झणून दोनतीनदां त्यांनीं मध्येच अडथळा आणण्याचाहि प्रयत्न केला; परंतु माधवरावांनीं त्यांना मुळींच छुमानिलें नाही. शेवटीं बॅरिस्टरसाहेबांच्यानें कांहीं रहावेना. त्यांनीं उठून कोर्टाला पुढीलप्रमाणें विनंती केलीः—

“ आरोपीचें डोकें फिरल्यासारखें झालें आहे. तो भ्रमिष्टासारखें कांहींतरी बरळत आहे. आपण अपराध केल्याचें तो जें कबुल करित आहे, तें कधीहि ग्राह्य धरितां येणार नाही. सन्मान्य न्यायाधीश, आणि ग्युरीतील सदस्यहस्य हो, पोलिसाकडून अन्यायानें असा असहनीय अपमान झाला असतां कोणाहि सभ्य गृहस्थ्याचें डोकें ठिकाणावर रहाणें शक्य नाही, हें आपल्यास कळतच असेल. माझी पक्की खात्री आहे, कीं, निकाल देतांना आमचे दयाळू न्यायाधीशमहाराजे आरोपीच्या या असंबद्ध प्रलापांकडे बिलकूल लक्ष्य पुरविणार नाहीत ! ”

परंतु काय उपयोग ! बॅरिस्टरसाहेब खाली बसतात न बसतात तोच माधवरावांनीं पुनः सुरवात केली “ बॅरिस्टरसाहेबांचें झणणें अगदी चुकीचें आहे. माझ्या डोक्यांत कांहींएक फरक झालेला नाही. मला मुक्त करण्यासाठीं त्यांनीं जे परिश्रम घेतले आहेत आणि जे चातुर्य दाखविले आहे, त्याबद्दल मी त्यांचा यावज्जन्म कृतज्ञ राहीन !

पञ्चास्तप आणि प्रायश्चित्त.

परंतु त्यांच्या या परिभ्रमांचें किंवा त्यांच्या चातुर्याचें फळ मी कोर्टा-जवळ प्रार्थे इच्छीत नाही. महाराज, या महान् पातक्याने केवळ हाच अपराध केला आहे असें नाही. नानाप्रकारच्या पातकांनीं या अधमानें आपल्या चरित्राला काळिमा लाविला आहे. कांहींतरी खडतर प्रायश्चित्त भोगल्याशिवाय चरित्रसंशोधन करण्याची सुबुद्धि मला होणार नाही, आणि केवळ याच कारणासाठीं न्यायाधीश महाराजांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून हे पापमय आयुष्य कंठण्याची मला मुळींच इच्छा नाही.”

नंतर विनायकरावांकडे तोंड करून ते झणाले “विनायकराव, तुम्हीं तुमच्या दाशनां घेऊन घरीं जा. पातकी मनुष्याच्या संसर्गांत राहिल्यामुळेच त्यांना हा अपमान सहन करावा लागला. तुमचे आणि तुमच्या मामांचे उपकार मी जन्मभर विसरणार नाही.”

निर्वात, निष्कंप दीपज्योतीप्रमाणें, प्रशांतसमर्थी दिसणाऱ्या गंभीर समुद्राप्रमाणें, प्रबल झंझावात सुटण्याच्या पूर्वीच्या निस्तब्ध निसर्गदेवते-प्रमाणें, कोर्ट कांहीं काळ जिकडेतिकडे अगदीं शांत आणि स्तब्ध होऊन राहिलें होतें. कोणाच्याहि मुखावाटे चकारशब्द निघाला नाही. सगळे तटस्थ ! शेवटीं ज्युरीचें मत बदललें. “आरोपी माघवराव दोषी आहे, परंतु कोर्टानें त्याजवर दया करावी,” अशी ज्युरीनें न्याया-धीशांजवळ शिफारस केली. न्यायाधीशांनींहि ज्युरीच्या शिफारशीकडे पूर्ण लक्ष देऊन रहीमदिलानें आरोपी नंबर १ माघवराव यांस एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा दिली व सदाशिवराव यांना निर्दोषी ठरवून सोडून दिलें.

भाकळ्या सूनवाई.

प्रकरण तेहतिसावें.

मनोरमा आणि लक्ष्मीबाई.

कोर्टाच्या पिंजऱ्यांतून बाहेर पडतांच सद्भाऊंनीं स्फुंदतस्फुंदत आपल्या कनिष्ठ बंधूला आलिंगन दिलें. मुखावाटे एक शब्दहि बाहेर येईना, इतका त्यांनां गहिवर आला होता. उभयता बंधूंनां हें आलिंगन परम सुखकर झालें. आमच्या विनायकरावांचें तर अश्रुपुराणें वक्षःस्थल मिजून गेलें. किचित्कालानें परस्परांनीं परस्परांचे, आनंदाश्रु पुसून काढिले आणि सर्व मंडळी एकत्र जमून लक्ष्मीबाईच्या मामांच्या घरी आली. आपल्या वडील बंधूची सुटका झाली झणून विनायकरावांनां जितका आनंद झाला, त्यापेक्षांहि माधवरावांची मुक्तता करतां आली नाही झणून त्यांनां अधिक दुःख झालें. घराची पायरी चढतात न चढतात तोंच लक्ष्मीबाईंनीं “काय झालं ?” झणून मोठ्या उत्सुकतेनें विचारिलें. विनोबा कचरतकचरत झणाळे “अधें काम फत्ते झालें. दादा निर्दोषी ठरून मुक्त झाले; परंतु बिचाऱ्या माधवरावांनां एक वर्ष कारागृहवासाची शिक्षा—”

लक्ष्मीबाई व्यथितांतःकरणानें झणाल्या “माधवरावांसाठीं मामा इतके झटले नाहींत वाटतं !”

विनायकरावांनीं सविस्तर वृत्तांत स्पष्टपणें पत्नीला समजावून सांगितला; आणि ते झणाळे “मामांनीं दोघांसाठींहि सारेखीच जिवपाड खटपट केली; परंतु माधवराव आपण होऊन तुहंगांत गेले.”

अत्यंत चिंतातुर मुद्रेनें लक्ष्मीबाई झणाल्या “यमूची समजूत आतां मी कशी करूं ? त्या विचारीची कधींहि समजूत पडणार नाही, कीं, माधव—रावांनां आतां खराखुरा पश्चाताप झाला आहे—आपण होऊनच कृतकर्माबद्दल प्रायश्चित्त भोगण्यास त्यांनीं आतां प्रारंभ केला आहे. तें कसंहि असो परंतु झालीं-ही गोष्ट यमूला अंतीं शुभप्रदच होईल !”

मनोरमा आणि लक्ष्मीबाई.

विनायकराब विस्मित होऊन विचारुं लागले “यमूचा या गोष्टीने कसा बरें फायदा होईल ?”

“तो परम दयाळू न्यायी परमेश्वर जें जें कांहीं करतो, तें तें सर्व आपल्या बऱ्यासाठीच असतें. यमूची सध्यां जी वृत्ति आहे, त्या वृत्तीमुळे तिच्या हातून कांहीं तिच्या पतीच्या बर्तनाला आळा घालण्याचें कधीहि होणार नाहीं. पति कुमार्गाला प्रवृत्त झाला असतां युक्तीनं त्याला सन्मार्गाला आणण्याकरितां पत्नीनं झटलें पाहिजे, ही गोष्ट यमूच्या मनांतदिखील येत नाहीं. तिच्याच तोंडून मीं जो वृत्तांत ऐकिला आहे, त्यावरूनच मीं झणत्यें, कीं, ती माहेरी येण्यापूर्वी माधवरावांच्या वृत्तींत जो फरक झाला होता, त्याच वेळीं जर तिनं त्यांनां थोडी मदत केली असती, तर माधवराव आजला खरोखर पुनः सन्मार्गवर्ती होऊन राहिले असते; परंतु तिनं तसं कांहीं केलं नाहीं; ती आपली निघून इकडे आली, आणि माधवराव पुनः अधःपतनाच्या मार्गाला प्रवृत्त झाले; परंतु यमूबाईसारखी सती साध्वी स्त्री का नेइमीं पतिमुखाला भंंतरेल ? आणि यासाठीच तर माधवरावांनां सांप्रत कारागृहवास प्राप्त झाला आहे. आतां यमूकडून कोणयाहि प्रकारें साहाय्य झाल्याशिवाय माधवरावांचें चरित्रसंशोधन ज्या मार्गानं खास होईल त्याच मार्गाला ते लागले आहेत. अग्नींत तावूनमुलाखून निघाल्याविना का सोनं कसास चढत असतं ?”

“खरोखरच ही सर्व कांहीं त्याचीच इच्छा आहे ! तो जगच्चालक प्रभु, कोणत्या उद्देशानें कोणती गोष्ट घडवून आणितो, हें आम्हां अल्प-बुद्धि मानवांनां समजावयाचें नाहीं ! बरें, पण आतां इथें दिवस, शमावण्यांत हांशील काय ? आई तिकडे अगदीं चिंता करीत असेल.”

परंतु श्रीधरपंतांनीं त्या दिवशीं कांहीं मंडळीला जाऊं दिलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या गाडीनें मुंबई सोडून मंडळी परत आपल्या गांवीं आली. सद्भाऊंनां पहातांच राधाबाईंच्या आनंदाला पारावार

धाकट्या सूनबाई.

नाहीसा झाला. सदाशिवराव सजल नेत्रांनी आईच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिची क्षमा मागू लागले. हातारीने मुलाच्या डोळ्यांतील अश्रु पुसून त्याचे सांत्वन केले. ही मंडळी आल्याची बातमी लागतांच मनोरमा धांवतच आमच्या धाकट्या सूनबाईजवळ आली. मनोरमेला पहातांच लक्ष्मीबाईचा प्राण व्याकुळ झाला. “ताई, काय ग झालं?” झणून चिंतातुर वदनाने तिने येतांक्षणीच प्रश्न केला.

हा प्रश्न करतांना मनोरमेने अशा कांही हृदयभेदक करुणदृष्टीने लक्ष्मीबाईकडे पाहिले, की, तिला खरी गोष्ट सांगण्याचे कांही केल्या त्यांना साहसच होईना. आणि शिवाय मनोरमेपासून माधवरावासंबंधी खरी हकीगत अगदी गुप्त ठेवाव्याची, असे एकंदर मंडळीने ठरविले होते. लक्ष्मीबाई स्थिर चित्ताने आणि गंभीरतेने झणाल्या “यमूताई, सगळं कांही ठीक झालं बरं. हातीं घेतलेल्या कामीं ईश्वरकृपेने आझाला यशच आलं. परंतु तुझे पतिराज कांही केल्या आमच्याबरोबर इकडे येण्यास कबूल होईनात. बाई ग, त्यांना किनई आतां खराखरा पश्चात्ताप झाला आहे. एक वर्ष अज्ञातवासांत घालवून आपल्या पातकांबद्दल प्रायश्चित्त भोगल्यानंतर ते इकडे येणार आहेत. एवढं हे वर्ष लोटल्यानंतर जेव्हां ते तुझ्याकडे येतील तेव्हां तुझ्या त्या सर्वस्व घनावर सर्वस्वी तुझीच सत्ता राहील बरं. यमूताई ! तूं आतां अगदी काळजी करूं नको.”

मनोरमेचे खिन्न वदन किंचित् प्रफुल्ल झाले. ती तत्क्षणीं झणाली “ताई, त्यांची या भयंकर संकटांतून मुक्तता झाली, हेच किती तरी झालं ! त्यांना जिथं सुख होईल तिथं त्यांनीं खुशाल रहावं; परंतु ताई, त्यांच्या हातून कांही पापकर्म घडलं असेल, असं मला कांही बाई वाटत नाही. उगीच त्यांच्यावर हा आळ आला असावा. माझी पक्की खात्री आहे, की, ते अगदीं निष्पाप आहेत. त्यांच्या चरित्राला कलंक झणून कधीच लागायचा नाही. त्यांना हे जे कष्ट भोगावे लागले, ते केवळ या पापिणीच्या अदृष्टदोषामुळे !”

थोरल्या सूनबाईंचें आगमन.

हा वेळपर्यंत लक्ष्मीबाईंच्या मनाची कोणत्याहि प्रकारें चलविचल झाल्याचें दिसून आलें नाहीं; परंतु मनोरमेची सरल प्रकृति आणि सरल प्रेमाच्या गंभीरतेच्या गोष्टी मनांत येतांच आमच्या धाकट्या सूनबाईंचे उभय नेत्र पाण्यानें भरून आले. तरीहि तत्काल ते अश्रु पुसून काढून त्या ह्मणाल्या “यमूताई, तुझ्यासारखें अंतःकरण या पृथ्वीत अति दुर्लभ आहे ! तें पाहिलं ह्मणजे मला दिखील तुझा हेवा करावासा वाटतो ! बाई ग, तूं पक्की खात्री बाळग, तुझ्या अशा या गुणांनींच तूं सुखी होशील !”

मनोरमेला पक्का विश्वास, कीं, ताईचें बोलणें कधीं असत्य व्हावयाचेंच नाहीं ! आणि शिवाय ताईवर ह्मणजे मनोरमेचें प्राणांपेक्षांहि अधिक प्रेम. तेव्हां लक्ष्मीबाईंच्या या भाषणानें तिचें सहजच समाधान झालें. बालिका एक वर्ष कधीं भरेल ह्मणून दिवस मोजूं लागली. नेहमीं लक्ष्मीबाईंच्या सहवासांत वेळ घालविण्याची तिला फार आवड असे. आमच्या सूनबाईं फुरसत मिळाली पुरे, ‘रामायण’, ‘महाभारत’ इत्यादि ग्रंथांतील नानाविध उपदेशपूर्ण गोष्टी तिला ऐकवीत असत.

प्रकरण चौतिमावें.

थोरल्या सूनबाईंचें आगमन.

आतां वढील जाऊ आणि जगू, दामू यांनां घरीं आणण्याविषयीं लक्ष्मीबाईंनीं सद्भाऊंच्यामार्गे सारखा तगादा लाविला. सद्भाऊंनां घरीं आल्याला एक आठवडा झाला होता. इकडे आल्यापासून त्यांच्या आनंदाला सीमाच राहिली नव्हती. वाढी, घर, बाग, विहीर यांची सुख्यवस्था आणि उन्नति पाहूनच ते विस्मित होऊन गेले होते. सर्वांच्या सोडून आमच्या धाकट्या सूनबाईंची प्रशंसा ऐकून आणि सांसारिक व दुसऱ्या एकंदर देवघेवीसंबंधीं त्यांचा बंदोबस्त, दक्षता स्वनेत्रांनीं पाहून तर ते मोहितच होऊन गेले होते. विशेषतः तिच्या सहवासानें

धाकट्या सूनबाई.

आपल्या भावाच्या वृत्तीत झालेलें आश्चर्यकारक स्थित्यंतर पाहून आमच्या धाकट्या सूनबाईंवर देवीप्रमाणें मनांतल्या मनांत ते भक्ति करूं लागले. संसार झणजे हल्लीं त्यांना स्वर्गवत् भासत होता. याच वेळीं लक्ष्मीबाईंची जाऊबाईनां आणण्याविषयीची विनंती त्यांच्या कानावर आली. सदूभाऊ मनांतल्या मनांत झणूं लागले “लक्ष्मी, या स्वर्गधामांत वास्तव्य करण्यास तुझी जाऊबाई मुळींच पात्र नाही ! तिला इथें आणल्यास हें नंदनवन पुनः स्मशानवत् होईल !”

सदूभाऊंनीं उघडपणें भावजयीला सांगितलें “तिला इथें आणण्याचें कांहींएक प्रयोजन नाही. जगू आणि दामू यांनां आणण्याकरितां मात्र मी आज जरूर मनुष्य पाठवितों.”

लक्ष्मीबाईनां कांहीं हें बरें वाटलें नाहीं. राधाबाई आणि विनायकरावसुद्धां सदूभाऊंच्या पाठीस लागलीं. तेव्हां नाइलाजास्तव त्यांनां कबूल व्हावें लागलें. शुभ दिवस पाहून बाळकृष्ण आणि सखू मोलकरीण यांनां पार्वतीबाईंच्या माहेरीं पाठविण्यांत आलें. जातां जातां बाळकृष्ण लक्ष्मीबाईजवळ येऊन नमस्कार करून झणाला “वहिनी, जगूला नि दामूला आणायाला मी जात आहे खरा, परंतु तेथें जी दुसरी वहिनी आहे, ती कांहीं तुमच्यासारखी खास नाही. आपण कांहीं तिला वहिनी झणून मुळींच हांक मारणार नाही ! याला जर तुझीं कबूल असाळ तर मी त्यांनां आणीन.”

लक्ष्मीबाई हंसत हंसत झणाल्या “चल, वात्रट कुठला ! अरे, ती मज-पेक्षां वडील आहे. झणून तीतर माझ्यापेक्षांहि चांगली असणार.”

“त्या गोष्टी सोडून द्या बरें वहिनी तुझी ! आतांच पाहीन ना पण मी ! तुझी दोघीहि एका ठिकाणीं जमलां झणजे काय तें तेव्हांच कळून येईल. घोडामैदान जवळच आलें आहे ! बाकी माझी तर पक्की खात्री आहे, कीं, माझ्या वहिनींसारखी वहिनी सगळ्या पृथ्वीत दुसरी मिळायची नाही !” असें झणून बाळकृष्ण हसतहसतच बाहेर पडला.

थोरल्या सूनवाईने आगमन.

सखू मोलकरीण अद्यापि तेथेच होती. पार्वतीबाईनां मगहेरीं पोहोचवून आल्या दिवसापासून विचारीच्या मनाला ती गोष्ट अगदीं लागून राहिली होती. आज पार्वतीबाईला परत आणण्याची कामगिरी तिलाच मिळाली, तेव्हां तिचा आनंद कांहीं पोटांत मावेना. “बाय, अवो बाय,” झणून ओरडतच ती घरांत राधाबाईजवळ आली आणि आनंदानें अगदीं बेहोष होऊन म्हणाली “बाय, अवो अजूनवर मी चीप राहिलय, त्यामंदीं बोलायचां काय हाय झना ! पर बाय, थोराम्होठ्याची ल्येक, आन् असां खोटाच्या खोटांच बोलायचां ! माज्या घरीं येऊनशी मला सांगला का ‘बाबा लय बेजार हायत झनूनशी उब्याउब्या जाऊनशी येतय, तवा चळ माज्य संग.’ इकड घेऊनशी येतय अदुगर, आनी मग ह्यां संमदां खरांखोटां करून घेन. बाय, काय वो सांगू, तुमच्या पायांच्यान् ते रोजापुन माज्या—” बोलतांबोलतां सखूनें रडण्याचाहि उपक्रम केला; परंतु राधाबाईनीं कशीबशी तिची समजूत घालून तिला वाटेस लाविली.

आतां मात्र सासरीं येण्याला पार्वतीबाईनीं कांहींएक हरकत घेतली नाही. कारण खटल्याचा निकाल काय झाला होता तें त्यांनां अगोदरच कळलें होतें. सदाशिवराव इकडे न येतां मुंबईहून परस्परच घरीं निघून गेले, याचें त्यांनां फार दुःख झालें; परंतु त्या दुःखाबरोबर पूर्वाप्रमाणें त्यांचा अभिमान कांहीं प्रज्वलित झाला नाही. बाळकृष्ण आणि सखू मोलकरीण यांच्याबरोबर त्या लागलीच सासरीं निघून आल्या.

जगू आणि दामू येतांच राधाबाई आनंदानें अधीर होऊन गेल्या. मोडीतून उतरतांच दोवेहि आजीला बिलगूं लागले. कोणाला पहिल्यानें जवळ ध्यावा या विचारानें झतारीहि अगदीं अस्थिर झाली. इतक्यांत आमच्या घाकट्या सूनवाईनीं लहानग्या दामूला उचलून कडेवर घेतलें आणि जगू आजीला बिलगून राहिला. झतारीनें त्यालाहि

धाकट्या सूनबाई

उचलून कडेवर घेतलें. जगू मनांतल्या मनांत झणूं लागला “ आपल्या-
लाच आज्ञेनें पहिल्यानें घेतलें तेव्हां आणच जिंकलो, दामू हरला.”
या विचारानें जगूचें मुखकमल प्रफुल्लित विसूं लागलें.

लक्ष्मीबाईंनीं पार्वतीबाईंनां प्रणाम केला आणि मोठ्या प्रेमानें त्यांचा हात धरून त्यांना घरांत घेऊन आल्या. पार्वतीबाईंनीं सासूबाईंनां नमस्कार करतांच धातारीनेंही सुनेला अनेक आशीर्वाद दिले. वडील सुनेचे सर्व अपराध राधाबाई आतां विसरून गेल्या होत्या. आज जगू आणि दामू यांनां घेऊन मोठ्या आनंदानें त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या गड-बडीतच त्या गर्क होऊन गेल्या. आमच्या धाकट्या सूनबाई जेव्हां आपल्या बाराच्या घरून सासरीं आल्या होत्या, तेव्हां जसां सगळा गांव मोठ्या आल्हादानें त्यांनां भेटण्याकरितां लोटला होता, तसा आज थोरल्या सूनबाईंच्या आगमनानें कांहीं कोणालाहि आल्हाद झाला नाही, आणि कोणी त्यांनां भेटावयाला येण्याच्या भानगडींतहि पडलें नाही.

जाऊबाईंनां घरांत आणून बसविल्यावर लक्ष्मीबाईंनीं अगदीं नम्रपणें विचारलें “ जाऊबाई, मजसारख्या अजाण मुलीवर संवाराचा सर्व भार टाकून आपल्याच्यानं आजवर निश्चित बसवलं तरी कसं ?”

“ काय बाई करावं ! सासूबाईंनां कांहीं मी डोळ्यांसमोर नको आहे; मला पाहिलं, कीं, त्यांच्या कपाळाची शीर उठते. मग माझं तरी एवढं काय अडलं आहे ?”

“ सासूबाईंचं का आतां मनावर ध्यायचं जाऊबाई ? अहो, त्या आतां बुद्ध झाल्या आहेत. त्यांच्या बोलण्याचा कां आतां राग मानायचा ?”

“ मला नाही बाई खपत उगीच्या उगीच एखाद्यानं आपल्याला अद्वातदा बोललेलं ! विनाकारण कोण हें असलं सोसून घेणार आहे ? तुमचं बाई ठीक आहे हो ! सासूबाईंची आहे तुमच्यावर मर्जी. तुझाला

विषवृक्षाचें बीजारोपण.

कांहीं त्या अवाक्षरमुद्धां बोलत नाहींत. माझ्यासारखं जर का तुमच्यावरहि तोंड घेत्या, तर मग तुम्ही तरी इथं राहिलां असतां ? ”

“ जाऊबाई, आपण दोघीहि जर त्यांच्या मनाप्रमाणंच वागूं लागलों तर त्या तरी कां बरं आपल्यावर तोंड टाकतील ? त्यांनहि सासूबाई कधीकाळीं दोन शब्द बोलल्याच, तर बोलतना का ! आपण हो कशाला त्यांच्या तोडाशीं तोंड द्यावं ? बरं चला, राहूंच्या त्या गोष्टी आतां. पहिल्यानं हातपाय धुऊन थोडा फराळ नाहीं का करायचा ? केव्हांची मेली भूक लागली असेल ती. ” असें ह्मणून लक्ष्मीबाईंनीं तत्काळ जाऊबाईंच्या फराळाची व्यवस्था करून दिली.

पार्वतीबाईंनीं पाहिलें, आतां कांहीं संसाराची ओढाताण दिसत नाहीं. दारिद्र्याचें चिह्नदेखीळ आतां दृग्गोचर होत नाहीं. जिकडे पहावें तिकडे अगदीं लखलखक आहे. परंतु काय चमत्कार ! पार्वतीबाईंचें अं-ःकरण कांहीं हा प्रकार पाडून संतुष्ट झालें नाहीं. उलट ईर्ष्यानलानें तें जळूं मात्र लागलें !

प्रकरण पस्तिसावें.

विषवृक्षाचें बीजारोपण.

जसजशी संधि मिळत गेली तसतशी शेतकी आणि व्यापारभंड्याची सर्व व्यवस्था आमच्या धाकट्या सूनबाईंनीं आतां सदाशिवरावांच्या स्वाधीन केली; विनायकरावजी अर्थात् त्यांचे मदतनीस बनले. लक्ष्मीबाईंनीं आपलें संपूर्ण लक्ष्य आतां सांसारिक कार्यांत घातलें होतें. घरांत कांहीं आहे नाहीं पाहणें, स्वयंपाक करणें, वाढणेंसवरणें वगैरे सर्तक कामांचा भार आतां आमच्या धाकट्या सूनबाईंनीं उचलला. तरीहि पार्वतीबाई ह्मणजे अगदीं कांहींच काम करीत नसत, असें मात्र आमचें मुळींच ह्मणणें नाहीं. धाकट्या सूनबाई संसाराचीं सारीं कामें करीत. थोरल्या सूनबाईहि संसाराचीच कामें करीत; परंतु तीं

धाकट्या सूनबाई.

आपण, आपला पति आणि आपली मुले यांच्या जेवणखाण्याच चांगला बंदोबस्त रहावा, एवढ्याच संबंधाचीं ! लक्ष्मीबाई फुरसत मिळाली असतां ' रामायण, ' ' महाभारत, ' ' श्रीमद्भागवत ' इत्यादि बोधप्रद ग्रंथ शेजारपाजारच्या स्त्रियांनां ऐकवीत. पार्वतीबाईहि नाना प्रकारचीं अभद्र नाटके, कादंबऱ्या, गाण्यांचीं पुस्तके वगैरे वाचून आळीतील इतर स्त्रियांनां आपल्या शिक्षणाचा परिचय देत. लक्ष्मीबाई जगूला आणि दामूला लिहिण्यावाचण्याला शिकवीत—पार्वतीबाईहि त्या वेळीं स्वतः चित्रे काढण्याचा उद्योग करीत ! लक्ष्मीबाई सुईसूत घेऊन मुलांचे कपडे, सदरे बंड्या वगैरे शिवण्यास बसत—आमच्या पार्वतीबाईहि लोंकरीच्या कांहीं तरी सर्वथैव निरुपयोगी वस्तु विणीत बसत. असें असतां राधाबाई आपल्या थोरल्या सुनेला आळशी कामचुकारू वगैरे विशेषणें देण्यास कशा धजत असत, आद्यांला कांहीं त्याचें बरोबरसं कारण समजत नाही !

आणखी खरीच गोष्ट सांगावयाची, तर या कामाशिवाय पार्वतीबाईंनां दुसरें कांहीं काम सांगितलें असतां त्या तिकडे लक्ष्य देत नसत—हे पुढां कबूल करण्याला आधी तयार नाही. कारण, पार्वतीबाईंनां कोणी जर प्यालाभर पाणी आणण्यास सांगितलें, तर तत्क्षणीं त्या तें आणून देत. परंतु इतकेंच, कीं, प्यालाभर पाणी आगतांना निदान एखादी कळशीभर तरी पाणी सहज जमिनीवर सांडत असे. बरें, एखादे दिवशीं स्वयंपाक करण्यास मदतीस बोलाविलेंच, तर पार्वतीबाई कधीहि ' नाही ' झणत नसत. इतकें मात्र होई, कीं, त्या दिवशीं जेवणाचा प्रत्येक पदार्थ करपून जळून खाक होई आणि स्वयंपाक बहुतेक पुनः करावा लागे ! सारांश, आमच्या धाकट्या सूनबाई जें कांहीं जोडीत तें थोरल्या सूनबाई मोडीत ! तेव्हां असें असतांना राधाबाईबरोबर आधीं कसें बरें झणावें, कीं, पार्वतीबाई आळशी, पार्वतीबाई काम झणून कांहींएक करीतच नसत !

विषवृक्षाचें बीजारोपण.

जाऊंदा, तें कसें का असेना, यामुळें गृहकार्यांत कांहीं मोठासा घोटाळा झाला नाहीं. कारण, धाकट्या सूनवाई सगळीकडे नजर ठेवून सांभाळून घेत. इतकेंच नव्हे, पार्वतीबाईंच्या हातून जरी कांहीं अपराध झाला तर तोहि लक्ष्मीबाई आपल्याच अंगावर घेत आणि यामुळें राधाबाईंना आपल्या योरल्या सुनेला कांहींएक बोलतां येत नसे.

याप्रमाणें सहा महिने लोटले. एक दिवससुद्धां कोणाचा तंटा, की, भांडण झालें नाहीं. सदाशिवराव प्रमुख चालक होऊन मोठ्या मानानें अब्रूनें घरांत बसल्याबसल्या संसार चालवूं लागले. इतक्यांत एके दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं पार्वतीबाईंच्या अक्काबाई यांचा 'फेरा' तेथें आला. गंगाबाईंच्या आगमनानें पार्वतीबाईंसुद्धां एकंदर मंडळी विस्मितच झाली. आमच्या धाकट्या सूनवाईंनीं त्यांचें योग्य प्रकारें आदरातिथ्य केलें. बहिणीची झालेली दुर्दशा पाहून पार्वतीबाईंला फारच खेद झाला. त्यांनींहि गंगाबाईंची मोठ्या कळकळीनें विचारपूस केली.

भोजनादि आटोपल्यानंतर पार्वतीबाईंनीं बहिणीला आपल्या खोलींत नेऊन विचारलें, "ताई, मावशीच्या घरची सगळी मंडळी खुशाल आहे ना?"

गंगाबाईंनीं उत्तर दिलें "आग लागो ग तुझ्या त्या मावशीच्या तोंडाला ! मेली मरेना का एकदांची ! अग, असली मावशी बरी असणार नाहीं, तर मग बरं असणार तरी कोण ? तिला ग कसली धाड भरते आहे !"

"मावशीबरोबर कांहीं भांडणविंडण झालं वाटतं ? कां बरं ताई, भांडण व्हायला काय झालं ?"

"सगळें सांगूं लागल्यास तो एक मोठा ग्रंथच होईल ! तिच्या मुलाचा आणि सुनेचा तंटा झाला—तोहि माझाच दोष ! जणों कळ लावण्यावांचून मला दुसरा कांहीं धंदाच नाहीं ! बरं, तेंहि राहो; पण तिच्या त्या मेल्या मस्त कारट्याची कशी तर पहा—" असें झणून

धाकट्या सूनबाई स्वगृही.

गंगाबाईंनी पाठीवरचा पदर बाजूला करून जागोजाग उठलेले वळ दाखविले. ते वळ पहातांच पार्वतीबाईंच्या अंगावर कांटाच ऊभा राहिला. त्यांनी अगदी हळूच गंगाबाईला सांगितले “ताई, ऐकलंस. इथं हा गोष्ट अगदी उघडकीस येऊंदेऊं नकोस बरं ! नाही तर मग तोंड काढायलाहि जागा राहायची नाही !”

बहिणीची ही दुर्दशा पाहून पार्वतीबाईंचें हृदय अगदी व्यथित झालें. जिला कोणाचें नुसतें बोलणेंदेखील सहन होत नसे, तीच गंगाबाई लोकांच्या हातचा असा भयंकर मार खाऊन, तेथून बहिष्कृत होऊन आज आपल्या घरी आश्रयास आली असतां तिची विशेष काळजी घेतल्यावाचून का पार्वतीबाईंच्यानें राहवणार आहे !

सरासरी एक महिना मोठ्या आनंदांत गेला. सगळीं मागसें गंगाबाईंबद्दल विशेष कळकळ दाखवूं लागली. परंतु गंगाबाईंचा ‘फेरा’ आल्यापासून बिचाऱ्या मनोरमेच्या दुःखाला सीमाच नाहीशी झाली. गंगाबाईला पहातांच बालिकेच्या शरीरांतील रक्त सुकत चाललें. त्या दिवसापासून मनोरमेनें घाबरून दीक्षितांचे घरच प्रायः वर्ज्य केलें. कधी काळीं ती बिचारी आलीच तर अगदी गुप्चूा भीत भीत येऊन केवळ लक्ष्मीबाईंनाच भेटून जात असे. गंगाबाईंच्या पाठीवरील वळ जेव्हां संपूर्ण बसले, आणि पार्वतीबाई आपल्या पूर्ण कष्टांत आल्याचें जेव्हां त्यांनां वाटलें, तेव्हां गंगाबाईंनीं पुनश्च आपलें खरें स्वरूप धारण केलें. एके दिवशीं दोघी बहिणी बोलत बसल्या असतां गंगाबाईंनीं उपक्रम केला “काय ग गोदे, तुझी धाकटी जाऊ झणजे तुझी सासू वाटतं ? ती करील ती पूर्वदिशा. तुझ्याकडे तर कुणी डुकून सुद्धां पहात नाही !”

“तें तसेंच आहे ग ताई. तिचं मोठं प्रस्थच माजून राहिलं आहे !”

“अग, तें का तूं मला सांगायला पाहिजे ? मीं तें सगळं डोळ्यांनीं पहात आहे.”

विषवृक्षाचें बीजारोपण.

भांडूनभांडून अगदीं थकून जाऊन पार्वतीबाई आरल्या पतीला झगल्या “ आपल्याच्यानं हें कांहीं आतां सहन करवत नाहीं; तुझीं याचा काय तो एकदां सोक्षमोक्ष केलाच पाहिजे; आपला शहाणा मुलगा आणि शहाणी सून घेऊन यांनां खुशाल राहूंया, आपण आपलं वेगळं करूं. आपलं इथं कांहीं आतां मुळींच जमायचं नाहीं ! ”

पत्नीची ही अतर्क्य कल्पना ऐकतांच सदाशिवरावांचे डोळे उघडले. आजपर्यंत चाललेल्या तंट्यावखेळ्यांचें मूळ ताबडतोब त्यांच्या लक्षांत आलें. हे तंटे झणजे या थरावर जातील, ही कल्पनाहि पहिल्यानें त्यांच्या मनाला शिवली नव्हती. आरल्या कजाग पत्नीच्या तोंडून अकस्मत् हें असें विलक्षण भाषण ऐकतांच सद्गुभाऊनां अत्यंत राग आला. त्या रागाच्या आवेशांत ते झगले “ हीं भांडणें आणि हे तंटे करण्याचा तुझा उद्देश इतक्या दिवसांनीं आज मला समजला. मी तुला अगदीं स्पष्ट सांगतो, प्रसंग पडला तर मी तुलासुद्धां टाकून देईन, पण आईला झणून कधीहि अंतर देणार नाहीं ! आणखी एक तुला सांगतो—माझे इथें आहे काय ? जें कांहीं थोडेंबहुत आहे तें सगळें विनूचें. कारण त्याच्या दायकोमुळेंच हें सगळें झालें आहे. आपला सध्यां चरितार्थ त्यांच्याच अन्नावर चालला आहे. असें असून तुला एवढा अभिमान तरी कसला चढला आहे, आणि तूं वेगळी तरी होणार कशाच्या जोरावर ? ”

पार्वतीबाई निरुत्तर झाल्या. काय बोलावें हेंच त्यांनां सुचेना. क्षणाधीत पराकाष्ठेच्या क्रुद्ध होऊन रागारागानें त्या झगल्या “ काय ! काय झटलंत ? भावासाठीं तुम्ही मला टाकून द्याल ? ठीक आहे, खुशाल टाका. काय मेली मजा पहाणा ! आपण एखाद्यासाठीं रात्रंदिवस मरमर मरावं नी त्यांच्या मात्र तें खिसगणतींतसुद्धां नाहीं ! मग मला तरी एवढी पोटदुखी कशाला पाहिजे ? गांवांतील मेले सारे लोक तुमच्या भावज्या. च्याच पक्षाचे झाले आहेत, तेव्हां तुम्हीहि त्यांनांच जाऊन मिळाल्याखेरीज कसे राहाल ! ”

धाकऱ्या सूनबाई.

सदूभाऊ अगदीं स्तब्ध. शांतपणानें ते पत्नीचें कठोर शब्द ऐकत होते. त्या भयंकर मूर्तीसमक्ष त्यांनीं आपल्या रागाचा बिल्कूल परिचय दिला नाहीं. धीरवृत्तीनें ते झणाळे “ चारसंभावित लोक ज्या पश्चाला मिळतात, तो पक्ष कोण स्वीकारणार नाहीं ? आजवर तुझ्या तोंडून मी असे शब्द ऐकले नाहींत. आजवर आईबरोबर तुझा कोणत्याहि प्रकारें वादविवाद झाला नाहीं. मी पक्कें समजून चुकलों आहे—या सगळ्याचें मूळ तुझी ती बहीणच आहे. ती आल्या दिवसापासूनच तुझ्या मनानें उलट खाल्ली आहे. सर्व अनर्थाचें मूळ तुझी ती बहीण गंगाबाईच आहे, समजलीस ?”

इतक्यांत पश्चाद्भागांतून अकस्मात् शब्द झाला “ काय ! तुमच्या या सर्व अनर्थांला मूळ मी ?”

सदूभाऊंनीं मार्गे वळून पाहिलें—गंगाबाई !

अन्य प्रसंगीं काय झालें असतें कोणाला ठाऊक ! परंतु पत्नीच्या अन्यायाच्या भाषणानें सदूभाऊंचें डोकें आज अगदीं भणाणून गेलें होतें. त्यांनां आज भाडभीड राहिली नव्हती आणि ती निर्जोवताहि पण राहिली नव्हती. त्यांनीं पुनः बोलण्याचें साहस केलें “ हो हो ! तूच—तूच !”

आतां मात्र गंगाबाई किंचित् नरम झाल्या. त्या झणाळ्या “ आणि जी तुमचा पैसा पाण्यासारखा उडवीत आहे, दानधर्म करून जी आपलें नांव सान्या गांवभर गाजवीत आहे, तुमच्या मुलांलेंकरांचा जी सर्वस्वी नाश करीत आहे, तुझाला रस्त्यावरील भणंगभिकारी करून टाकण्याचा जिचा यत्न चालू आहे—”

सदूभाऊ त्वेष्टानें मध्येच झणाळे “ हें तूं कुणाविषयीं बरळत आहेस ?”

“ दुसरी कोण—ती तुमची भावजयच—”

दुःशीला गंगाबाईच्या तोंडून सुशीला लक्ष्मीबाईची निंदा ऐकून सदूभाऊंचा क्रोधामि अभिक्कच प्रज्वलित झाला. पापाच्या समोर

गंगाबाईचा सूड

पुण्याची अवमानना, अपवित्रतेसमोर पवित्रतेचा अनादर पाहून त्यांच्या अंतःकरणाला डागण्या लागल्या. क्रोधाने कांपतकांपत ते ह्मणाळे “पापिणी ! तूं तिच्या गोष्टी तोंडाने उच्चारुं हि नकोस !”

“ कां ! कां बरं—”

“ कां तुला लज्जा वाटत नाही ! ती स्वर्ग-तूं नरक, ती धर्म-तूं अधर्म, ती लक्ष्मी-तूं अवदसा ! तुझ्या तोंडांत का तिचें नांव शोभतें !”

बंद केलेल्या भांड्यांत नुकताच पकडून ठेविलेला सर्प जसा फोंफावत असतो, अगदीं तशाच गंगाबाई सदूभाऊंचे हे शब्द ऐकून फोंफावू लागल्या. गंगाबाईंच्या अंगांत जर कांहीं सामर्थ्य असतें तर आज त्यांनीं काय केलें असतें, याची वाचकांनींच कल्पना करावी ! एकदोन शब्द बोलून सदूभाऊ तेथून चालते झाले. किंचित्कालाने गंगाबाईंहि जरा स्थिर झाल्या; परंतु आज घडलेल्या या प्रकाराने सर्वापेक्षां आमच्या धाकट्या सूनबाईंवर त्या अत्यंत खवळल्या, आणि या गोष्टीचा सूड उगविण्यासाठीं गंगाबाईंची स्वारी अगदीं अस्थिर होऊन राहिली.

प्रकरण छत्तिसावें..

गंगाबाईचा सूड.

सदाशिवराव दीक्षितांच्या घरीं आज कोण आकांत उठाला आहे ! त्यांचे दोन्ही मुलगे जगू आणि दामू बेशुद्ध होऊन पडले आहेत. डॉक्टराने येऊन परीक्षा करून सांगितलें, कीं, कांहीं विषारी पदार्थ पोटांत गेल्यामुळे यांची अशी अवस्था झाली आहे. घरांतील सर्व मंडळी या दोघां मुलांसाठीं अगदीं हताश होऊन गेली असून या आकस्मिक भयानक प्रसंगाने सर्वांचीं अंतःकरणें खिन्न झालीं आहेत. जगूला आणि दामूला डॉक्टरांचे औषध पाजण्याची विनायकरावजींची तर अगदीं गडबड उडून गेली आहे. राधाबाई देवघरांत जाऊन

धाकऱ्या सूनवाई.

देवांपुढें डोकें आपटीत बसल्या आहेत. पार्वतीबाई तर रडूनरडून आकाशपाताळ एक करीत आहेत. आमच्या धाकऱ्या सूनवाई डॉक्टरच्या सांगण्याप्रमाणें मुलांची शुश्रूषा करीत आहेत. हा असा सर्वस्वी नाश कोणी केला झणून गंगाबाई अजस्र गालिवर्षाव करीत आहेत, आणि आमचे सद्गुभाऊ एकदम हतबुद्धच होऊन वेड्यासारखे टकमक पहात आहेत.

इतक्यांत दिलेल्या औषधानें आपला प्रभाव दाखविला. मुलांना क्रमाक्रमानें वांल्या होऊ लागल्या. सर्व मंडळींच्या मनांत पुनः आशेचा अंकुर उद्भवला आणि पुनः जेव्हां डॉक्टरानें येऊन परीक्षा करून ‘आतां कांहीं भिण्याचें कारण नाही,’ असें आश्वासन दिलें, तेव्हांतर ती आशा बरीच वळावली. कांहीं कालानें मुलें चांगलीच हुषार झाली. जेवतांना कसलें विष पोटांत गेल्यामुलें तीं वेगुद्ध पडलीं, हें जाणण्याची डॉक्टरसाहेबांनां आतां अनिवार उत्सुकता झाली होती. वांतीचें ते अगदीं बारकाईनें निरीक्षण करूं लागले. सगळ्यांचीं जेवणें झालीं होती, असें असतां या दोवां मुलांच्याच अन्नांत हें विष कोठून आणि कसें आलें, हें जाणण्याला सर्वच उत्सुक झाले होते. डॉक्टरसाहेबांनां पहिल्यानें वाटलें होतें, कीं, कांहीं विषारी भाजीपाला खाल्ल्यानें अगर दुसऱ्या कांहीं दैविक घटनेनें हा प्रकार झाला असावा; परंतु परीक्षणांती त्यांनां जें कांहीं दिसून आलें, त्यानें तर ते विस्मितच होऊन गेले. परीक्षेवरून असें कळून आलें, कीं, वांती अफूमिश्रित आहे. कोणीतरी मुद्दाम घातल्याविना जेवणाच्या पदार्थांत अफू यावी कशी? त्यांनीं उघडपणें सगळ्यांनां सांगितलें, कीं “कोणी दुष्टानें जेवणाच्या पदार्थांत या मुलांनां अफू घातली होती. अर्थात् यांत त्याचा उद्देश मुलींच चांगला नव्हता. तें कसेंहि असो, भोजनोत्तर ताबडतोब वांतीचें औषध पोटांत गेलें झणून बरें झालें, नाही तर निःसंशय प्राणाहानिच झाली असती !”

गंगाबाईचा सूड

ही गोष्ट ऐकून समस्त मंडळी विस्मितच झाली, हें दुष्ट कृत्य कोणाच्या हातून घडलें असावें, याच विचारानें सगळ्यांचीं मनं व्यग्र झालीं. शेजारपाजारची बरीच मंडळी आतां येथें जमली होती. इतक्यांत डॉक्टर झणाले “अहो, पण अफू मिळाली कुठून ? तुमच्या इथें कोणी अफू खातें कीं काय ?”

कोणीहि ही गोष्ट कबूल करीना. डॉक्टर किंचित्काल विचार करून झणाले “जिनें स्वयंपाक केला किंवा जिनें मुलांनां खायला घातलें, तिच्या हातून हें कृत्य झालें असलें पाहिजे. कोणीं बरें आज स्वयंपाक केला ?”

हा प्रश्न निषावयाचीच खोटी, तत्क्षणीं गंगाबाईंनीं चटुर्दिशीं उत्तर दिलें “लक्ष्मीनं.”

आमच्या धाकट्या सूनबाईनांहि ही गोष्ट नाकबूल करतां येण्यासारखी नव्हती. कारण, खरोखरच आज त्यांनींच स्वयंपाक केला होता, आणि स्वयंपाक आटोपतांच त्यांनींच प्रथम आरल्या हातानें दोन्ही मुलांनां जेवूं घातलें होतें.

गोष्टीवरून गोष्ट वाढत चालली. लक्ष्मीबाई तेथेंच होत्या, तरी त्यांच्या तोंडून कोणीं एक शब्ददेखील ऐकिला नाहीं. बराच वेळ सगळी मंडळी अगदीं स्तब्ध होती.

सरते शेवटीं सद्भाऊ दीर्घ निश्वास टाकून झणाले “माझी पत्नी आणि तिची बहीण यांनीं लक्ष्मीचे अनेक अपराध केले असतील; परंतु मी किंवा या माझ्या दोन्ही अर्भकांनीं तिचा कांहींएक अपराध केलेला नाहीं. असें असतां माझा असा सर्वतोपरी नाश करण्यास लक्ष्मीनें उद्युक्त व्हावें काय ?”

दिराच्या या शब्दांनीं आमच्या धाकट्या सूनबाईनां प्राणांतिक दुःख झालें. यापेक्षां अकस्मात् त्यांच्या मस्तकावर वज्रावात झाला असता तरी देखील आझाला वाटतें, त्यांचा प्राण इतका व्यथित झाल

धाकट्या सूनबाई.

नसता. सद्भाऊंचें भाषण ऐकून तेयें जमलेले सर्व लोकहि विस्मित होऊन मनांतल्या मनांत 'असंभवनीय, असंभवनीय' झणत झणत तेथून चालते झाले; परंतु गंगाबाई आणि पार्वतीबाई यांनीं कांहीं हा सुयोग वायां जाऊं दिला नाही. कितीतरी दिवांनीं आज त्यांची मनोवांछा पूर्ण झाली होती. त्यांनीं यावर नानातऱ्हेचा कोटिकम लढवून आमच्या धाकट्या सूनबाईंवर सारखा भडिमार चालविला. आज गंगाबाईंच्या आनंदाला पारावार नाहीसा झाला. त्यांचा आनंद किचित्काल देखील पोटांत मावेना. आजच्या या भयंकर प्रसंगानें जरी त्या दोन्ही बालकांचें देहावसान झालें असतें, तरी देखील गंगाबाईंनां त्याबद्दल फारसें वाईट वाटलें नसतें ! दोघी बहिणी मिळून आतां जेणेंकरून या गोष्टीचा सगळ्या गांवभर डंका वाजेल, असा प्रयत्न करूं लागल्या. सद्भाऊ खिन्न वदनानें बाहेर ओटीवर येऊन बसले. ती गोष्ट त्यांच्या मनाला इतकी कांहीं लागली, कीं, त्या संबंध दिवसांत पुनः झणून कांहीं ते घरांत गेले नाहींत. आमचे विनोबा तर आज हतबुद्धच होऊन गेले होते. मधुनमधून ते आपल्या सुशील पत्नीच्या अश्रुप्रवित मुखकमलाकडे पहात आणि अधिकाधिक विस्मित होत. इतक्यांत पार्वणीबाई तडकफडक करीत तेयें आल्या व आमच्या धाकट्या सूनबाईंनां उद्देशून झणाल्या "तुझी मनोवांछा पुरली नाहीं झणून आतां इथें रडत बसली आहेस वाटतं ? तुझ्या पोटांत इतकं काळं भरलं असेल हें कुणाला बाई माहीत !"

असें झणून पार्वतीबाईंनीं लक्ष्मीबाईंनां आपल्या मुलांजवळून उठवून लाविलें. आमच्या धाकट्या सूनबाईं तेथून उठून आपल्या सासूजवळ येऊन बसल्या आणि रडतरडत झणूं लागल्या "आपल्यालाहि पण ही गोष्ट खरीच वाटते ना ?"

झातारी पदरानें सुनेचे डोळे पुशीत पुशीत झगाली "छे ग बाई ! मीं माझ्या डोळ्यांनीं जरी पाहिलं तरी दिखील मीं हें खरें मानणार

गंगाबाईचा सूड.

नाहीं. नको ग तू आपल्याला असं वाईट वाटून घेऊं नि रडूं ! माझी बाई ती !”

सासूचें हें प्रेमळ भाषण ऐकतांच तर लक्ष्मीबाईनां आतां मुळींच धीर धरवेना. त्या उच्चस्वरानें रुदन करीत झणाऱ्या “ माझ्यावरचा हा आळ कसा हो जाईल ? आण तरी याला कांहीं उपाय सांगा.”

झातारी सुनेचें सांत्वन करून झणाली “ बाई ग, तुझ्यासारखी बुद्धिमान् मुलगी मीं आजवर पाहिली नाही, आणि असं असून तूं इतकी अस्थिर कां होते आहेस बाई ? काय बरं तुला मी सांगूं मुली ! अग, की गोष्ट कधीं कुणीं खरी तरी मानणार आहे ? तुला कधीं असा कलंक लागण्याचा संभव तरी आहे ? मी सगळं समजून आहे-हें कारस्थान त्या काळतोंडीचंच आहे ! अवदसा माझा सोन्यासारखा संसार धुळीस मिळवायला आली आहे.”

सासूच्या या शब्दांनीं आमच्या घाकट्या सूनवाईच्या जीवांत जीव आला. किंचित् स्थिर होऊन त्या तेथून उठल्या आणि पतीची गांठ घेऊन त्यांनां झणाल्या “ आरल्याला काय वाटतं याबद्दल ?”

विनायकरावांनीं उत्तर दिलें “ माझी अगदीं पक्की खात्री आहे, कीं, हें कृत्य त्या दुष्ट गंगाबाईचेंच आहे. त्या चांडाळणीशिवाय असें राक्षसी कृत्य करण्याला धजण्याजोगी स्त्री अथवा पुरुष पृथ्वीत निखालस नाही, हें मी खात्रीनें सांगतो. पण लक्ष्मी, तुझें तें बरें आज कुठें गेलें ? अग, दादाच्या तोंडून निघालेले शब्द तापलेल्या डागणीप्रमाणें माझ्या काळजांत चरचरत गेले आहेत; तूं कां बरें इतकी अधीर होतेस ? सत्य कधींहि गुप्त राहाणार नाही.”

लक्ष्मीबाई मोठ्या आवेशानें झणाल्या “ सत्याचा जय होईलच होईल, याबद्दल माझी पक्की खात्री आहे !”

परंतु ही गोष्ट कांहीं सहजासहजीं दबली नाही. सदाशिवरावांच्या मनांतील संदेह कांहीं केल्या दूर झणून होईना. कारण, मावशी प्रत्यक्ष

धाकट्या सूनबाई.

आपल्या भाचांना विष घालील हें शक्य नाही. हा त्यांचा दड विश्वास होता; आणि जिवापाड यत्न करून पार्वतीबाईंनी त्यांचा तो विश्वास दडतर करून ठेविला होता. शेवटी नीच मसलतीच्या नादी लागून सदाशिवरावांनी वेगळें होण्याचा देखील प्रस्ताव केला; परंतु त्यांना वेगळें होऊं न देतां, उलट आमच्या धाकट्या सूनबाई स्वतःच यावज्जन्म माहेरीं जाऊन रहाण्यास कबूल झाल्या; पण राधाबाई कांहीं केल्या या गोष्टीस कबूल होईनात. तेव्हां लक्ष्मीबाईंनीच आपल्या सासूची विनवणी केली “ आपण अनेक कष्ट सोसून जो हा संसार जमविला आहे, तो एकदां का विषडला, क्षणजे पुनः कांहीं जुळायचा नाही. सासुबाई, माझी काय योग्यता आहे ? माझ्यासाठीं कां बरं आण या सोन्यासारख्या संसाराची फाटाफूट करतां ? इथून जायला मला आणखी कशाबद्दल वाईट वाटत नाही; परंतु ही अभागिनी आपल्या सेवेला मात्र आंचवली, याचंच मला अत्यंत दुःख होत आहे !”

सुनेच्या भाषणानें राधाबाईला रडूंच कोसळलें. रडतरडत त्या झणात्या “ तुझी योग्यता काय ! बाई ग, तूंचतर माझ्या या संसाराची लक्ष्मी आहेस ! तूं गेलीस, कीं, माझा संसार आटोपलाच ! मुली, तूं गेल्यावर मला तरी हा संसार घेऊन काय करायचें आहे ? तूं मजजवळ असलीस, मग तो सगळा संसार बुडाला तरी दिखील मला त्याची पर्वा नाही !”

झातारी मोठमोठ्यानें रडूं लागली. पुढें कांहीं तिच्यानें बोलवेना. आईचा शोकस्वर ऐकतांच विनायकराव तेथें आले आणि झणाले “ आई, सत्य कधीहि लपून रहाणार नाही ! असाच एक दिवस खात्रीनें येईल, कीं, त्या दिवशीं आज उच्चारिलेल्या शब्दांबद्दल दादाला पुरापुरा पश्चात्ताप करावा लागेल. हिनें आतां इथें रहाण्यांत कांहीं मजा दिसत नाही. दोन दिवसांनीं क्षण अगर दोन महिन्यांनीं क्षण सत्य हें बाहेर यावयाचेंच. मग इला पुनः आणावयाला अवकाश ग कितीसा ? दादापासून वेगळें होण्यापेक्षां ही माहेरीं गेलेलीच पुरवली.”

पापाचा घडा भरला.

नाइलाजास्तव ह्यातारी शेवटी कबूल झाली. आमच्या धाकट्या सूनबाईंनी यावजन्म रहाण्याच्या उद्देशाने त्याच दिवशी माहेरी जाण्याचे ठरविले. गाडीत बसण्यापूर्वी बरीच रडारड झाली. जगू-दामूला एकवार जवळ घ्यावे ह्मणून लक्ष्मीबाईंनी त्यांना जवळ बोलाविले—त्यांच्या तोंडावरून हात फिरवून आतां त्या त्यांचे चुंबन घेणार—इतक्यांत गंगाबाई वाघिणीसारख्या उड्या टाकीत तेथे आल्या आणि त्या दोन्ही मुलांना ओढून घेऊन गेल्या ! सजलनयनांनी त्यांच्याकडे पहातपहात आमच्या धाकट्या सूनबाई गाडीत बसल्या. विनायकराव त्याला पोहोचवण्यासाठी बरोबर गेले, आणखी बाळकृष्णाहि गेला. बाळकृष्णाचे जाण्याचे वास्तविक कांहींएक प्रयोजन नव्हते. राधाबाईंनी, सद्गुमाऊंनी आणि इतर मंडळीनेहि त्याला नानाप्रकारे सांगितले; परंतु त्याला धरून ठेवण्याची कोणाचीहि प्राज्ञा नव्हती. सासरच्या गांवचा आज आमच्या धाकट्या सूनबाईंनी जन्माचा निरोप घेतला. शत्रूवर उपकार करण्यासाठी आपल्या सुखावर लाथ मारिली !

गाडी दृष्टीभांड झाली. गंगाबाईंनी आनंदविव्दल होऊन पार्वतीबाईला आलिंगन दिले.

प्रकरण सदतिसावे.

पापाचा घडा भरला.

आमच्या धाकट्या सूनबाई माहेरी निघून गेल्यावर बापड्या राधाबाईंनी तीन दिवस तर नुसते अंथरुणावर पडून काढिले. या तीन दिवसांत ह्यातारी अन्नाला शिवलीदेखील नाही. नाहक भयंकर आळ येऊन सून माहेरी निघून गेल्याबद्दल राधाबाईंना अत्यंत दुःख झाले होते. पुढेपुढे संसारसंबंधी कोणत्याहि कृत्यांत ह्मणून त्या मन घालीनातशा

धाकट्या सूनबाई.

झाल्या. दिवसांत केव्हांतरी एकदां कसेबसे दोन घांस पोटांत घालून त्या आपल्या कोठेंतरी जाऊन सारा दिवस अश्रु गाळीत बसत.

दीक्षितांच्या संसाराची सर्व सत्ता आतां थोरल्या सूनबाई आणि त्यांच्या ज्येष्ठ भगिनी गंगाबाई यांच्या हातांत पूर्णपणें आली. पत्नीच्याच अनुरोधानें सदाशिवरावांनीं आतां पुनः कंत्राटाचा धंदा आरंभिला होता, यामुळे अर्थात् त्यांना वारंवार बाहेगांवीं जाण्याचा प्रसंग येई. 'कनक आणि कांता' यांच्या अजब मोहिनीशक्तीला बळी पडून सद्-भाऊ मागील सर्व गोष्टी पार विसरून गेले होते. तरीहि आपल्या मूढ बंधूच्या कमाईचा पैसा घेऊन आपण जे त्याचे ऋणी झालों आहों, त्याच्या त्या ऋणाची, आपल्या बुद्धीच्या जोरावर तो पैसा वाढवून फेड करण्याची त्यांना बलवत्तर इच्छा होती. आमच्या विनायकरावांनां मात्र कसलेंहि काम करण्याला आतां पूर्वींचा उत्साह राहिला नाही. तरी देखील दादांचा कोणताहि शब्द झणून त्यांनीं कधीं मोडिला नाही. दादा केव्हांहि काय पाहिजे तें करण्यास सांगेत, विनायकराव तें करण्यास सदैव तत्पर असत. या घरीं रहाण्याची आतां विनायकरावांनां मुळींच इच्छा राहिली नसूनहि केवळ आई आणि दादा यांनां वाईट वाटेला झणून ते श्वशुरगृहीं गेले नाहीत.

लोकांनीं केलेलें भविष्यच शेवटीं क्रमाक्रमानें खरें झालें. लक्ष्मीबाई-बरोबरच जणूं दीक्षितांची गृहलक्ष्मीहि हळुहळू अंतर्धान पावली. वर्षांच्या बारा महिन्यांत कर्मांतकमी तेरा वेळ तरी दीक्षितांच्या घरीं व्रतउत्साह व्हावयाचे; परंतु आतां ते सर्व बंद झाले. अतिथि अभ्यागतांचा परामर्श आतां कोणीच घेईनासें झालें. भिक्षेकन्याला मूठभर तांदूळ मिळण्याची देखील मारामार पडूं लागली. त्या एकंदर घरादाराची ती पूर्वींची कळाच गेली, आणि याच संधीस सदाशिवरावांनां एका कंत्राटांत जबर ठोकर बसली. पदरचा पैसा भरून काम पुरें करून द्यावें लागलें. आणि यामुळे मानसन्मानानें रहाण्याला देखील मोठी पंचाईत पडूं लागली.

पापाचा घडा भरला.

एके दिवशी विनायकराव कोणाजवळ एक चकारशब्दहि न काढतां जे कोठें निघून गेले त्याचा मुळींच पत्ता लागेना. सदाशिवराव मोठ्या विचारांत पडले. राधाबाईची स्थिति तर वर्णन करून सांगणेंच अशक्य. शेवटीं त्यानंतर तीन दिवसांनीं माधवराव सहस्रबुद्धे यांनां बरोबर घेऊन विनायकराव परत घरीं आले. आल्याबरोबर पहिल्यानें पत्नीची—मनोरमेची भेट न घेतां माधवरावांनीं अगोदर अगदीं एकांतांत सदाशिवरावांची गांठ घेतली. त्यांनां पहातांच सद्गुमाऊंनीं पराकाष्ठेचा आनंद प्रदर्शित करून प्रश्नांवर प्रश्न विचारण्याची सुरुवात केली; परंतु त्यांनां मध्येच थांबवून माधवराव ह्मणाले “सदाशिवराव, तुमच्या बंधूंच्या तोंडून जी कांहीं हकीगत मी ऐकिली आहे, त्या बाबतींत तुझाला अगोदर एकदोन प्रश्न विचारल्यावांचून माझ्यानें रहावत नाही. जगूला आणि दामूला ह्मणे कोणीं अफू घातली आणि त्यासंबंधीं तुझी आपल्या भावजयीचा संशय घेतलात ?”

सद्गुमाऊ अगदीं स्थिर चित्तानें ह्मणाले “हो. माझ्या ऐकण्यांत जो कांहीं प्रकार आला, त्यावरून लक्ष्मीचाच संशय आल्यावांचून रहात नाही. ”

“मला मोठें आश्चर्य वाटतें सदाशिवराव, की, एकंदर प्रकार जाणून-सवरून देखील पूर्वीच्या गोष्टी तुझी अजीबात विसरून गेलां ! ज्या दिवशीं आमच्या ताईसाहेबांना तुझी आपल्या घरीं आश्रय दिलात, त्याच दिवशीं आपल्या समूळ नाशार्थें बीजारोपण तुझीं करून घेतलेंत. ती इयें असतांना ज्या अर्थी हा प्रकार झाला, त्या अर्थी मला तिचाच संशय येत आहे, आणि शिवाय तिचा संशय घेण्याला मला दुसरें कांहीं विशेष कारणहि आहे. ”

“तुमच्या ताईला मी ओळखीत नाहीं असें नाही; तरीदेखील या बाबतींत तिचा संशय घेण्याला मला तरी कांहींएक कारण दिसत नाही. ”

धाकट्या सूनबाई.

“ अहो, मुलांना दुसरेंतिसरें कांहीं दिल्याचें समजून आलें असतें, तर हा माझा केवळ संशयच आहे, इतकेंच झणून मी राहिलों असतो; परंतु त्यांना अफू दिल्याचें जेव्हां माझ्या समजण्यांत आलें, तेव्हां तर तो संशय अगदीं दूर झाला. मी तुझाला खात्रीनें सांगूं शकतो, कीं, हे काम खास त्या चांडाळणीचेंच आहे. आमच्या बाबांना अफू खाण्याचें व्यसन होतें, तें तुझी विसरलां वाटतें. अहो, ही चांडाळीग तेव्हांपासूनच चोरूनमारून अफू खाण्यास शिकली होती. सदाशिवराव, तुझी त्या निष्कलंक साध्वीचा संशय घेण्यांत खरोखर मोठाच अन्याय केलात !”

माधवरावांच्या तोंडून ही हकीगत ऐकतांच सदूभाऊंच्या अंतःकरणांत लखलख प्रकाश पडला. डोळ्यांवर आलेले पडदे काढून टाकिले झणजे जी अवस्था होते तीच अवस्था या वेळीं त्यांची झाली. एकंदर प्रहार आतां त्यांच्या डोळ्यांपुढें स्पष्ट उभा राहिला. त्यांचें तोंड अगदीं उतरून गेलें. इतक्यांत पुनः माधवराव झणाले “तुझाला जर मी झणतो हें पहावयाचें असेल तर अद्यापि तुझी तपास करा; मी खात्रीनें सांगतो, तिच्याजवळ तुझाला अफू सांपडेल.”

सदूभाऊंच्या मनांत काय आलें कोणास ठाऊक, माधवरावांनां तेथेंच बसावयास सांगून ते तत्क्षणीं अंतर्गृहांत गेले आणि लवकरच हातांत एक डबी घेऊन बाहेर आले. ती डबी माधवरावांच्या हातांत देऊन ते झणाले “पहा पहा, बरें, या डबींत काय आहे तें ?”

माधवरावांनीं ती डबी तत्काळ ओळखून हाटलें “तुझीच पहा त्यांत अफ आहे कीं नाही ती !”

सदूभाऊ अगदीं ओशाळल्यासारखे होऊन झणाले “माधवराव. तुमचेंच झणणें खरें आहे. लक्ष्मीचा अन्यायानें संशय घेऊन मी फारच निंद्य गोष्ट केली !”

माधवराव मोठ्या उत्साहानें झणाले “तर मग आतां तरी लोकांनां खरी गोष्ट काय आहे ती कळविण्यास विलंब लावूं नका.”

पापाचा घडा भरला.

इतकें झाल्यावर माधवराव आपल्या श्वशुरगृहीं जाण्यास गेले.

शेवटीं एकदांची खरी गोष्ट काय ती बाहेर पडली. आपल्या सुनेवर नाइक आलेला आळ टळला, हें राधाबाईला समजतांच त्यांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. आपली आवडती सुन पुनः घरी आल्याबरोबर मोठ्या थाटानें सत्यनारायणाची पूजा करण्याचा त्यांनीं मनांतल्या मनांत तत्क्षणीं निश्चयहि केला; आणि त्याप्रमाणें त्या पुढील तयारीस देखील लागल्या. परंतु जी गोष्ट ऐकतांच ह्यातारीचा आनंद ब्रह्मांडांत मावेनासा झाला, ती गोष्ट पार्वतीबाईंच्या कानांवर जातांच त्यांचा क्रोध ब्रह्मांड फोडून बाहेर निघतो कीं काय, अशी क्षणोक्षणीं भीति वाटूं लागली. संतापाच्या भरांत हातांतील काम तसेंच तेथल्या. तेथें टाकून पार्वतीबाई गंगाबाईंवर तुटून पडल्या आणि अत्यंत कटोर वाक्प्रहरांनीं त्यांचा हृदयभेद करूं लागल्या “जळलं मेलीचं तोंड ! अग राक्षसिणी, तुझ्यासारख्या भयंकर काळसर्पिणीला दूध घालून मीं आजवर घरांत बाळगिली ! तुझ्या अंतःकरणांत कांहीं दयामाया आहे कीं नाही ? माझ्या सोन्यासारख्या लेकरांना विष घालतांना चांडाळणी तुझे जळले ते हात गळून कां पडले नाहीत !”

पार्वतीबाईंची ती कृतांतासारखी भयंकर मूर्ति पहातांच गंगाबाई पहिल्यानें किंचित् गांगरल्या; परंतु हें सगळें निमूटपणें सहन करणें उचित नाही, असा मनांतल्या मनांत विचार करून आपल्या बहिणीच्या या भयंकर गर्जनेवर उत्तर देण्यास मोठ्या कष्टानें जोर करून तोंड उघडलें. त्या क्षणाल्या “कां ग ए—भारीस तोंड सुटलं आहे ! तू हें कुणाला बोलत आहेस ? विसरलीस वाटतं ?”

गंगाबाई तोंडानें हे शब्द बोलत होत्या खऱ्या, परंतु इकडे त्यांची छाती घडघड उडत होती. तोंडतर काळेंठिंकर पडलें होतें. इतक्यांत पार्वतीबाईंचें तोंड पुनः सुटलें “अग चांडाळणी ! तुला आणखी तोंड वर करून बोलायला शरम कशी वाटत नाही सांग पाहूं ! तुझ्याच

धाकट्या सूनवाई.

पेटीत ती अफूची डबी सांपडली की नाही ? अग अवदसे, तुला कांही घर्माघर्माचें भय ? ज्याचें अन्न खावें त्याचाच समूळ नाश करायला उठलीस ? तिकडे दादाच्या संसाराचे दिवे लावलेस—तिथून मावशीकडे गेलीस तिथेहि राखरांगोळी करून आलीस—अन् आतां इथं येऊन आमच्या संहाराला आग लावायला बसलीस होय ? चांडाळणी ! तुला कुणाचेंच कसं बरं पहावत नाही ? आपल्या पायांवर आपल्याच हातानें कां बोंडा पाडून घेत्येस ? धुळीचे दिवे खात जाण्याचा प्रसंग आणलास की नाही आतां ? तुझ्या या हातापायांस किडे पडतील किडे ! लोकांची खेंटरं खाऊन तुला पोट जाळावं लागेल ! कां ए— बोल बोल, आतां कुणीं घरलं तुझं तोंड ?”

यापुढें धाकट्या बहिणीच्या तोंडासमोर उभे राहण्याची गंगाबाईच्या अंगी शक्ति राहिली नाही. त्यांचे पाय लटलट कापूं लागले. गला अगदीं सुकून गेल्यामुळे पार्वतीबाईप्रमाणें ओरडून बोलण्याची देखील ताकद त्यांच्या अंगीं राहिली नाही. नाइलाजास्तव एखाद्या विषहीन सर्पिणीप्रमाणें त्या “फोंफों” मात्र करूं लागल्या. तोंडावाटे शब्द निवेल तर शपथ !

इतकें झालें तरी अद्यापिहि गंगाबाई निर्लज्जरणानें फोंफावते आहे, हें पहातां तर पार्वतीबाई अधिकच चवताळल्या. क्रोधावेशानें शानशून्य बनून त्या झणाऱ्या “दादानं घरांतून हांकून दिली, तिथून मावशीकडे गेलीस—मावशीकडून लाथा खाऊन आतां इथं आलीस, अवदसे ! तुला कांही लाजलजा तरी ! आतां इथेहि चांगली खेंटरं देऊन मी हांकून देत्ये—आतां कोण तुला दाराशीं उभं करील तें सांग पाडूं काळतोडे !”

आतां मात्र कडेलोट झाला ? गंगाबाईच्या डोळ्यांतून अभ्रू वाहूं लागले. त्या स्फुंदतस्फुंदत झणाऱ्या “माझ्या मेल्या फुटक्या नशीबाचा गूणच असा आहे ! मी ज्याचें ज्याचें झणून बरं करायला जात्ये, तींच

पुनर्मेलन.

मेळीं माझ्यावर उलटून पडायला तयार होतात. तर तुंदिखील अखेर तसेच करूं लागलीस यांत ग बाई नवल कसलं !”

परंतु पार्वतीबाई एवढ्यानेच शांत झाल्या नाहीत. रागारागानेच त्या पुनः झणाऱ्या “ काळतोडे, मला समजतात. हीं मानभावीपणाचीं बोलणीं बरं ! मोठी आली आहे लोकांचं बरं करायला ! चांडाळणी ! माझे बरं करायला तुला आतां इथं मी राहूं देईन तेव्हां कीं नाही ! आतांच्या आतां तूं आपलं तोंड काळं कर इथून, खबरदार एक क्षणभर इथं राहिलीस तर ! चल—नीघ, आतां पुनः झणून मी कांहीं तुझ्या रडण्याला नि रुसण्याला मुळींच फसायची नाही, समजलीस ?”

धाकट्या बहिणीने केलेल्या या असह्य अपमानाने गंगाबाईंचे रडणें तत्काळ बंद झालें. आतां त्यांच्या मुद्रेवर क्रोधाचीं लक्षणे दिसूं लागलीं. हांहां झणतां गंगाबाईंनीं आपलें नृसिंहरूप धारण केलें. दांतओठ खात भयंकर कर्कश स्वराने त्या झणाऱ्या “ तोंड काळं करूं काय ? ठीक आहे—करीन बरं करीन ! कपाळकारंटे, पण अगोदर तुझा सत्यनाश करीन, तुझ्या संसाराची राखरांगोळी करीन—”

पार्वतीबाईंलाहि हें सहन झालें नाही. रागाने लाल होऊन त्या बाह्यज्ञानशून्य झाल्या, आणि अगदीं याच वेळीं विनायकराव तेथे आले नसते तर दोघी बहिणींचे खात्रीनें तुंबळ युद्ध झाल्याविना राहिलें नसतें. विनायकरावांनीं भावजयीचा हात धरून मोठ्या कष्टाने तिला दुसरीकडे नेलें.

प्रकरण अडतिसावें.

पुनर्मेलन.

इकडे मधवराव सदाशिवरावांकडून जे बाहेर पडले ते तडक आपल्या पत्नीच्या घराकडे निघाले. वाटेमध्ये पूर्वीच्या गोष्टी एकामागून एक त्यांच्या मनांत येऊं लागल्या. मनोरमेचें चित्र त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभें राहूं लागलें. तिची ती सदासर्वदा भय आणि शंका यांनीं विव्धळ

धाकट्या सूनवाइ.

झालेली मुद्रा, लज्जेनें खालीं गेलेली दृष्टि, अपराधाविना आपल्याकडून होत असलेल्या मर्मभेदक तिरस्कारानें—कठोर भर्त्सनेनें कधींहि न झोभणाऱ्या त्या कोमल हृदयांतील तें अगाध प्रेम, भीतीनें श्वास टाकीतटाकीत करुणस्वरानें तिनें उच्चारलेले तुटकतुटक शब्द, या एकंदर हृदयद्रावक गोष्टींचें चित्र क्रमाक्रमानें माधवरावांच्या दृष्टीपुढें उभें राहूं लागलें. तदनंतर आपल्या वडील बहिणीकडून मनोरमेचा होणारा असह्य छलहि त्यांच्या डोळ्यांपुढें येऊं लागला. याप्रमाणें एकेका दिवसाचें स्मरण होऊन एकेक गोष्ट जसजशी त्यांच्या डोळ्यापुढें उभी राहूं लागली, तसतशी त्या निरपराध अज्ञान बालिकेची सहनशीलता मनांत येऊन माधवराव अधिकाधिक विस्मित होऊं लागले; आणि स्वतः माधवरावांनीं तरी मनोरमेचा काय थोडा छळ केला होता ! पत्नी-वर केलेल्या या अत्याचाराचें स्मरण होतांच त्यांचें हृदय भडभडून आलें. आपला आपणच ते धिक्कार करूं लागले. पश्चात्तापानें त्यांचें हृदय दग्ध होऊं लागलें. आतां पत्नीला तोंड कसें दाखवावें याची देखील त्यांनां लाज वाटूं लागली आणि या विचारानें त्यांचें मस्तक अगदीं जड होऊन गेलें.

याप्रमाणें मनामध्ये अत्यंत कष्टी होऊन शेवटीं डोळ्यांतील अश्रु साफ पुसून टाकून माधवरावांनीं भीतभीत श्वशुरगृही प्रवेश केला. सुदैवानें पहिल्यानें मनोरमाच त्यांच्या दृष्टीस पडली. जवळपास दुसरे कोणीहि नव्हतें. माधवरावांनां पहातांच मनोरमा एकदम मूर्छित झाली. माधवरावांनीं धावत जाऊन तिला मोठ्या शिकस्तीनें सांवरून धरिलें आणि एका बिछान्यावर नेऊन निजविलें. पत्नीची ही स्थिति पहातांच माधवरावांच्या अंतःकरणाला मोठाच धक्का बसला. मनोरमेला मूर्च्छा आलेली पाहतांच त्यांचें हृदय शतधा विदीर्ण होऊं लागलें. एखाद्या बालकाप्रमाणें ते ओकसाबोकरी रडूं लागले. मोठ्या प्रयासानें शेवटीं तें रडें दाबून माधवरावांनीं अनेक उपचार करून मनोरमेला

पुनर्मेलन.

सावध केलें. मनोरमेनें हळुहळू आपले विशाल काळेभोर नेत्र उघडले. समोर पहाते तों पतीचें मुखकमल दिसत आहे ! तदनंतर एकवार चोहोकडे निरखून पाहून तिनें पुनः पतिमुखाकडे दृष्टि फिरविली. तत्काळ तिनें आपले डोळे घट्ट मिटून धरिले. या वेळीं माधवरावांच्या हृदयांत जी कालवाकालव चालली होती, त्यांनां जे हुंदक्यावर हुंदके येत होते, त्यांचें वर्णन करणेंच अशक्य आहे. मनोरमेनें पुनः डोळे मिटून धरतांच त्यांनीं आपल्या डोळ्यांतील अश्रुधारा पुसून काढिल्या आणि सद्गदित स्वरानें हांक मारिली “ मनोरमे ! ”

मनोरमेला जणूं पहिल्यानें कांहीं ऐकूंच आलें नाहीं. ती अगदीं थावरून गेल्यासारखी झाली. तिनें पुनः एकवार डोळे उघडून पाहिलें; परंतु पुनः हळुहळू ते मिटून धरिले. तोंडावाटे शब्दच फुटेना. शेवटीं बऱ्याच वेळानें अगदीं अस्पष्ट वाणीनें ती झणाली “ हें काय ! देवा, हें सारं खरेंच ? ”

माधवरावांनां मोठा गहिवर आला. त्यांचा गळा दाटून आला. त्यांच्याहि तोंडावाटे शब्द निघेना. डोळ्यांतून धळधळ अश्रु टाळीत ते स्तब्ध उभे होते. डोळे मिटलेलेच ठेवून या वेळीं मनोरमा करुण-स्वरानें अगदीं स्पष्टपणें झणाली “ देवा, हें जर सारं स्वप्न असेल, तर कृपा करून मला या स्वप्नांतच चिरकाल राहूं दे ! ”

मिटलेल्या कमलपुष्पाप्रमाणें शोभणाऱ्या पतीच्या त्या मनोहर मुखाचें प्रेमभरानें चुंबन घेऊन सद्गदित स्वरानें माधवराव झणाले ‘मनोरमे, हें स्वप्न नव्हे, डोळे उघड. हा तुझा निष्ठुर पातकी पति खरोखरच तुजपुढें उभा आहे. तूं जर या निर्दयाला क्षमा केली नाहींस, तर त्याची धडगत दिसत नाहीं. तुझी क्षमा मागण्याकरितांच हा इर्थ आला आहे. ’

मनोरमेनें डोळे उघडून पाहिलें—चदिदृशी उठून पतिचरणांवर मस्तक ठेविलें. फार दिवसांनीं लाभलेल्या त्या चरणांवर ती प्रेमाश्रूंचा

धाकट्या सूनवाई.

अभिषेकच करूं लागली. मनोरमा स्फुंदतस्फुंदत झणाली “आज इतक्या दिवसांनी या दीन दासीची आठवण झाली ? ”

शब्दांनी या प्रश्नाचें उत्तर देतां येणार आहे ? माघवरावांनां अनावर गहिंवर आला होता. मनोरमा तर पतिचरणांवर मस्तक ठेवून ढळढळां रडूं लागली. शेवटीं माघवरावांनीं तिला वर उचलून हृदयाशीं धरिलें. पतीच्या वक्षःस्थलावर मस्तक ठेवून मनोरमा आनंदाभ्रूंनीं तें भिजवूं लागली. अहाहा ! उभयतांनां हा समय किती तरी आनंददायक—किती सुखकारक वाटला. किती तरी वेळ कोणाच्या तोंडांतून शब्ददेखील आला नाही. कांहीं वेळानें मनोरमा मोठ्या प्रेमानें पतिमुखाकडे पाहून विनयानें झणाली “इतके दिवस कां बरं येणं झालं नाही ? ”

पत्नीच्या या प्रश्नानें माघवराव विस्मित झाले. काय उत्तर द्यावें, हेंच त्यांनां सुचेना. शेवटीं, मोठ्या आश्चर्यानें त्यांनीं पत्नीला उलट प्रश्न केला “मनोरमे, तूं विसरलीस वाटतें, मी इतके दिवस माझ्या पातकांचें प्रायश्चित्त भोगीत होतो तें ? ”

हें ऐकतांच मनोरमा पराकाष्ठेच्या विस्मयांत पडून माघवरावांच्या तोंडाकडे पहात राहिली. जणूं, तिला याचा अर्थच बरोबरसा कळला नाही. माघवरावांनां मात्र तिच्या या पहाण्याचा अर्थ तत्काळ कळला. ते झणाले “तुजजवळून कोणतीहि गोष्ट झणून मी आतां चोरून ठेवणार नाही. मनोरमे, एक वर्षभर कारागृहवास स्वीकारून मी माझ्या घोर पातकांचें प्रायश्चित्त घेतलें. आतां पुनः झणून मी कुमार्गानें जाणार नाही. सांग सांग, मनोरमे, माझ्या या सांगण्याचा तुला विश्वास वाटतो ना ? ”

लाजून मनोरमेनें खालीं मान घातली ती झणाली. “ आपल्या सांगण्याचा मी कधीं तरी संशय घेईन ? तरीदिखील आपल्या हातून झणजे कधीं कांहीं पाप घडलं असेल, या गोष्टीला मात्र माझ्या मनांत कधींहि जागा—”

पुनर्मेलन.

इतक्यांत बाहेरून विनायकरावांनीं माधवरावांनां हांक मारिली. मोठ्या कष्टानें डोळ्यांतील आंसवें पुशीतपुशीत, हृदयाशीं धरलेलें पत्नीचें मस्तक निरुपायास्तव दूर करून माधवराव हलुहलू बाहेर आले. मनोरमा विस्मित होऊन एक दृष्टीने पतीकडे पहात राहिली.

माधवराव बाहेर येतांच विनायकराव क्षणाले “ माधवराव, तुमचें उपकार मी कधींहि विसरणार नाहीं. अमृतसेचन करून या मृतदेहांत आज जीव आणिलात. मला पुनः संसारांत बसविण्याचें तुम्हीं श्रेय घेतलेंत. चला आतां, दादा आपली वाट पहात आहेत, एकवार तिकडेच चला. ”

“ छे छे ! या बाबतींत मी तुम्हाला अक्षरसुद्धां बोलूं देणार नाहीं. विनायकराव, तुमचें आजवर जें जें अनिष्ट झालें आहे त्या सर्वांला कारण हाच नीच, पातकी माधवराव नव्हे काय ? बरें, तें जाऊं द्या. तुम्ही पुढें व्हा, मी तुमच्या मागोमागच येतो. ”

विनायकराव निघून गेले; परंतु माधवरावांनां मात्र त्यांच्या मागून जाण्याचें प्रयोजन उरलें नाहीं; कारण स्वतः सदाशिवरावच इतक्यांत तेथें येऊन पोहोंचले. माधवरावांनां पहातांच सदाशिवराव क्षणाले “माधवराव, आम्ही सगळे आतां लक्ष्मीला आणण्याकरितां जातो. मी जो अन्यायानें तिजवर निष्कारण दोषारोप केला आहे, तो खरी गोष्ट सांगून दूर केल्याविना मला आतां एक क्षणभरदेखील चैन पडावयाचें नाहीं.”

हे ऐकतांच माधवराव मोठ्या उत्सुकतेनें क्षणाले “ हो हो ! असेंच झालें पाहिजे. चला, मीहि येतो तुमच्याबरोबर. आमच्या वहिनीहि तेथेंच आहेत. त्यांचे जे मीं आजवर अपराध केले आहेत, त्याबद्दल त्यांची मी क्षमा मागेन, आणि कसेंतरी करून त्यांनां परत घरीं घेऊन जाईन; आणि सदाशिवराव, त्यांच्याच अनुमतीनें—अगदीं वहिनी सांगतील त्याप्रमाणें वागून आतां नव्यानें संसाराला आरंभ करावयाचा.”

“ चला, निघण्याच्या तयारीला लाग तर मग. आई, विनू, जगू,

धाकट्या सूनबाई.

दामू आणि घरांतील सर्व मंडळीला मी बरोबर घेऊन जाणार. मला एकट्यालाच कांहीं तिकडे जाण्याला धीर होत नाही. माधवराव, तुम्हीच सांगा, एकटा जाऊन मी हें तोंड आतां तिकडे कसें दाखवूं ? ”

माधवराव हंसतहंसत झणाले “ मग मी मनोरमेलाहि बरोबर घेतों. आतां तिला दूर झणून करायची नाही. ”

ठरल्याप्रमाणें त्याच दिवशीं सर्व मंडळी आमच्या धाकट्या सूनबाईनां आणण्यास निघाली. सखू मोलकरीण, एक गडी आणि गंगाबाई अशीं तिघेंच काय तीं मागें सदाशिवरावांच्या घरीं राहिलीं.

प्रकरण एकोणचाळिसावें.

पुराच सूड उगविला.

पार्वतीबाईंवर गंगाबाईंची जी कांहीं थोडीबहुत मर्जी बसली होती, ती या नुकत्याच घडून आलेल्या प्रकारानें पार नाहीशी झाली. आपल्या दोघां भाचांनां आपल्या हातानें विष घालून गंगाबाई आजवर खुशाल सुखसागरांत पोहत होत्या; परंतु मोठ्या दुःखाची गोष्ट, कीं, त्या सुखसागरावर आज विषारी तरंग उठला. तेव्हां हल्लीं गंगाबाईंची मानसिक स्थिति कोणत्या प्रकारची झाली होती, याचें सहज अनुमान करितां येण्याजोगें आहे. सूड घेण्याच्या राक्षसी हेतूनें त्यांचें अंतःकरण सारखें जळूं लागलें. त्यांच्या ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं सूड-सूड दिसूं लागला !

दोनप्रहर रात्र झालेली; परंतु गंगाबाईंच्या डोळ्याला आज झोंप झणून कशी ती माहीत नाही. त्या भयाण रात्रीं वेळ्यासारख्या सगळ्या घरघर त्या फिरतच सुटल्या ! घरांत आज चिटपाखरूं कोणीहि नव्हतें. मनांत येईल तें आज गंगाबाईंनां करतां येण्यासारखें होतें. मग अशी अनायासें आलेली सोन्यासारखी संधि गंगाबाईंसारख्या खुनशी मनुष्यांच्या हातून का फुकट जाणार आहे ! फक्त अडचण

पूराच सूड उगबिला.

काय ती एवढीच होती, कीं, आपली दुष्ट मनोवांछा कोणत्या मार्गाने पूर्ण करून घ्यावी. कांहीं केल्या गंगाबाईला हे बराच वेळपावेतो सुचेना, आणि ह्मणूनच अगदीं अस्थिर होऊन निखालस वेळ्यासारख्या त्या सगळ्या घरभर नाचत होत्या. नाचतांनाचतां जवळच असलेल्या धान्याच्या कोठाराकडे त्यांची सहज दृष्टि गेली. मग काय विचारतां ! ती राक्षसीण मोठ्या आनंदाने खदखदां हसूं लागली. त्या गंभीर निस्तब्ध रात्रीच्या वेळीं गंगाबाईचें तें विकट हास्य किती तरी भयानक होतें !

मनांत काय आलें कोण जाणे, गंगाबाई धांवतधांवत घरांत गेल्या आणि किंचित्कालाने एक पेटलेला मोठा कांकडा हातांत घेऊन बाहेर आल्या. या डाकिणीचा काय विचार असावा बरें ? आणि हे काय ! त्या कोठाराकडे पाहून ही चांडाळीण पुनः खदखदा हंसत कां आहे ? कांकड्याच्या उजेडांत मनुष्याचें तोंड काय इतकें भीषण दिसतें ? आणि या कांकड्याबरोबरच गंगाबाईचे डोळेहि काय ह्मणून प्रज्वलित होऊं लागले ? किती तरी भयंकर—किती तरी भीषण मूर्ति ही ! हा कांकडा विशून जाईल तरी बरें. या स्त्रीवेषधारी डाकिणीचें हे भयानक तोंड तरी पुनः दृष्टीस पडणार नाही. वा अंधकारा ! तूं तरी अगदीं काळाकुट्ट होऊन या पिशाचीचें तोंड दिसेनासें करून टाक !

परंतु छे, असें कोठलें व्हायला ! तो कांकडाहि विझला नाही आणि काळाकुट्ट अंधकारहि पडला नाही. पहातांपहातां हातांत घट्ट धरलेला तो जळता कांकडा त्या चांडाळणीने धान्याच्या कोठाराला टेंकला. हे काय ! विचारा अंधकार पार कोठच्या कोठें जाऊन जिकडेतिकडे भयानक उजेड झाला. कोठार घडघडां पेटूं लागले. त्या घडघडण्या-बरोबर गंगाबाईहि पुनः खदखदां हसूं लागल्या. स्मशानामध्ये प्रज्वलित झालेल्या चितेभोंवती जमून पिशाचें जशीं भयंकर नृत्य करित असतात अशाप्रकारात, तशी ही पहा—जणूं चिताच घडघडत आहे आणि ही पिशाची मोठ्या आनंदाने थयथय नाचत आहे !

धाकट्या सूनबाई.

आतां कांहीं केल्या आग विझण्याचा यत्किंचित्हि संभव राहिला नाही, अशी खात्री होतांच मनांत काय आलें कोणास ठाऊक—ती राक्षसीण आपल्या निजण्याच्या खोलींत शिरली आणि तिनें आंतून दाराला घट्ट कडी लावून घेतली. कडकड शब्द करून अग्नीच्या भयंकर ज्वाळा जसजशा मेघमंडळाकडे वरवर जाऊं लागल्या, तसतसा त्या दुष्ट, चांडाळ, पिशाची गंगाबाईचा आनंदहि गगनांत मावेनासा होऊं लागला. कोठारांतील धान्य पेटून तडतड शब्दानें चान्ही दिशा कंपायमान होऊं लागल्या आणि त्यांतच या पिशाचीच्या विकट हास्यानें भर घातली ! क्रमाक्रमानें भागीचे भयंकर लोळच्या लोळ उठून आकाशमंडळ भरून जाऊं लागलें, तसतसा गंगाबाईचा आनंद तर आकाशाचाहि भेद करून पलीकडे जाऊं लागला. परंतु हाय हाय ! घरांत हा एवढा मोठा उजेड कसला ! ती पहा, पिशाचीची ती भयानक मूर्ति पुनः दिसूं लागली ! तिला आज झोप कोठून येणार ! ती पहा साऱ्या खोलीभर मोठ्या आनंदानें मारे नाचत उडत आहे ! आंः हें काय ! हिचें हें नृत्य एकदम बंद कां पडलें ? अग्नीचा ताप इसका असह्य झाला कीं काय ? समूळ नाशास बसलेल्या त्या राक्षसिणीच्या मनांत आतां काय आलें कोणास ठाऊक ? चांडाळणीनें बंद केलेला दरवाजा पुनः खाडकन् उघडला; परंतु इतक्यांत सर्वसंहारक काळाप्रमाणें जणू आपली अक्राळविक्राळ जिह्वा लळलळा हालवीत आगीचा एक भयंकर लोळ तिच्या अंगावर आला. पिशाची भीतीनें गांगरून गेली. कंपित हस्तानें तिनें तत्क्षणीं दरवाजा पुनः बंद करून कडी लावून घेतली; परंतु एवढ्यानेंच अग्नीची गति थांबली नाही. कडकड शब्दानें तो कडी लावून घेतलेला दरवाजाच पेटूं लागला.

वाचक हो, पुढें आमची लेखणी आतां मुळींच चालत नाही ! त्या पिशाचीला झालेल्या अपार आनंदाचें वर्णन आम्हीं यथामति केलें; परंतु आतां तिला होत असलेल्या अनंत यातनांचें वर्णन करण्यास

पुराच सूड उगविला.

आह्मी सर्वथैव असमर्थ आहों. तिच्या सभोवार चान्ही बाजूंनीं अग्नीचा सारखा प्रलय माजला होता. घराबाहेर पळून जाणें तर तिला आतां शक्यच नव्हतें. जी गंगाबाई हा वेळपर्यंत आनंदानें बेहोष होऊन सर्व घरभर नाचतउडत होती, तीच—तीच गंगाबाई, आतां प्राण वांचविण्यासाठीं भ्रमिष्टासारखी इकडेतिकडे सैरावैरा पळूं लागली. त्या वेळची तिची ती व्यग्रता, आणि विशेषतः तिला होत असलेल्या दुर्घर यातना यांची, तिचें तें पातकी हृदय प्रत्यक्ष चिरून दाखविल्या- शिवाय केवळ वर्णनानें कल्पना करून देतां येणें शक्य नाहीं. त्या यातना अनंत—त्याचा अंत कसा लावावा ?

त्या पिशाचीचें हृदय चिरून दाखवितां येणेंहि शक्य नाहीं; परंतु तिच्या त्या भयानक किंकाळ्यांनीं आमच्या कानठाळ्या साफ बसून गेल्या आहेत. “धांवा धांवा, कुणी तरी मला वांचवा हो!” या कर्कश शब्दांनीं चान्ही दिशा प्रतिध्वनित होऊन गेल्या; परंतु अग्नीच्या या भयंकर ज्वाळांमध्ये शिरून आपल्या प्राणांची आशा सोडून या राक्षसिणीला कोण वांचविणार? देहावर परिधान केलेलें वस्त्र नाहीं, मस्तकावर केश नाहीं. दोन्ही हात वर धरून त्यांच्या घट्ट मुठी मारल्या आहेत, दांतांवर दांत आवळून धरिले आहेत, क्रोधानें ज्ञानशून्य बनून गेली आहे, अशी, विकट नेत्रांनीं एकाग्रदृष्टीनें पहात उभी असलेली एक भीषण मूर्ति क्षणभर दिसते न दिसते, तोंच तिला अग्नीच्या प्रचंड ज्वाळांनीं वेष्टून टाकिलें. चोहोंकडे अग्नीचा भयानक प्रलय माजून राहिला. आणि याप्रमाणें आपल्याच हातानें पेटविलेल्या त्या भयानक अग्नीत गंगाबाईचा पातकी देह भस्म होऊन गेला. दुसऱ्याची राखरांगोळी करण्याकरितां प्रदीप्त केलेल्या अग्निनारायणानें शेवटी त्या दुष्ट चांडाल राक्षसिणीचीहि आहुति घेतली.

धाकट्या सूनबाई.

प्रकरण चाळिसावें.

शापभ्रष्ट देवता !

आमच्या धाकट्या सूनबाईनां माहेरीं आल्यापासून त्यांचें लहान-पणचें सुशीला हें अन्वर्थक नांव पुनः प्राप्त झालें आहे. माहेरची सर्व मंडळी मोठ्या आवडीनें त्यांनां याच नांवानें हांक मारीत असल्यामुळें आपणहि आतां तोच मार्ग घरावा, हें बरें.

संध्याकाळची वेळ झाली आहे. सुशीला आणि लक्ष्मीबाई सुखदुःखान्या गोष्टी बोलत बसल्या आहेत. सुशीलेचें मुखकमल आज अगदींच म्लान होऊन गेलें आहे. बराच वेळ लक्ष्मीबाईचें बोलणें शांतपणें ऐकून घेतल्यानंतर मधुनमधून दीर्घ निश्वास टाकीत सुशीला झणाली “पतीचं घर सोडून पतिव्रता स्त्री आपल्या माहेरीं येऊन राहिली तर पतीचं अमंगल होतं झणून झणतात, तें खरंच का ताई ?”

लक्ष्मीबाईंनीं कष्टी अंतःकरणानें विचारिलें “मग कशाला बाई तूं इकडे आलीस ?”

“तसं नाहीं ग ताई. झटलं, मनुष्यानं फक्त आपल्याच दुखावर व कल्याणावर का नजर द्यावी ?”

“तेंहि खरंच. बरं, पण मग तूं अशी रात्रंदिवस अश्रु कां गाळीत असतेस ?”
या वेळीं सुशीलेचें अंतःकरण भरून आलें. नेत्रावाटे अधिकाधिकच अश्रुधारा वाहूं लागल्या. ती झणाली “ताई, आपल्या डोळ्यांतून अश्रु गळल्याशिवाय का दुसऱ्याला सुखी करतां येणार आहे ?”

लक्ष्मीबाईंनीं मोठ्या ममतेनें सुशीलेला जवळ घेतली. तिचे अश्रु पुसून काढिले आणि प्रेमानें तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत त्या झणाल्या “आतांपर्यंत तूं थोडे का अश्रु गाळलेस ? माझं ऐक, नि आपली आतां तिकडे जा कशी.”

“छे छे ! ताई, ही गोष्ट मुळींच व्हायची नाही ! जोंवर भावोजीनां माझाच संशय येत आहे, जोंवर खरं काय तें बाहेर पडणार नाहीं,

शापञ्जष्ट देवता.

तोंवर माझ्या डोळ्यांतलं पाणी बिलकूल खळायचं नाही, नि मी तिकडे हें तोंड दाखवायचीहि नाही. बरं तें जाऊं दे; पण ताई, आज इतके दिवस मी देवाची करुणा भाकीत आहे, पण अजून त्याला माझी दया सुळीच कशी ग येत नाही ?”

“बाई ग, आपल्या अदृष्टाचा भोग हा आपल्याला भोगलाच पाहिजे. पूर्वजन्मी आपल्या हातून असं बरंवाईट कर्म घडलं असेल त्याप्रमाणें या जन्मी आपल्याला बरी वाईट स्थिति अनुभविली पाहिजे. आपण कितीहि धडपड केली तरी ती कांहीं टळायची नाही. भोग सरला झणजे मग देवाला दया येते व सर्व गोष्टी सुरळीत होतात, समजलीस ?”

“ताई, तूं तर सगळा दिवस पूजा, अर्चा, ध्यान, जप यांतच घालवितेस. सगळ्या दिवसांत पोटांत पळीभर पाणीसुद्धां घेत नाहीस. रात्रीं मात्र काय तें देवाचं तीर्थ वेऊन थोडा फराळ करितेस. सगळे लोक असं समजतात, कीं, या व्रतांनीं आणि या उपोषणांनीं देव तुला प्रसन्न झाला आहे. तेव्हां तूं तरी सांग पाहूं, आणखी किती दिवस मला पतिसेवा घडणार नाही ?”

सुशीलेचें हें भोळेपणाचें भाषण ऐकतांच लक्ष्मीबाईनां हंसूं लोटलें. त्या जरा थट्टेनेच झणाल्या “चल, तुला कांहीं वेडबीड तर लागलं नाही ना ? मी काय ज्योतिषीण कीं मोठी तपस्वीण आहे वाटतं ! बरं, हेंच खरं, तर जा मी तुला आशिर्वाद देतें कीं, देव तुझी मनोवांछा लवकरच पूर्ण करील !”

“मग सगळीं झणतात तें उगीच वाटतं, कीं, देव तुजवर प्रसन्न झाला आहे झणून ! बरं, असं जर नाही, तर मग ताई, तूं इतकीं व्रतं नि उपोषणं करितेस, देहाला इतके कष्ट देत्येस, तरीसुद्धां तुझं शरीर असं तेजःपुंज कसं ?”

“तूं उगीच असं वेढ्यासारखं करूं नकोस बाई ! मजसारख्या पापिणीला का कुठं देव पावत असतो ? परंतु एक दिवस किनई, मला स्वप्नांत वैकुंठ दिसलं. आणखी असं दिसलं, कीं, त्या वैकुंठांत

धाकट्या सूनबाहे.

माझे वैकुण्ठेश्वर विराजमान झाले आहेत ! सुशीले, तेव्हांपासून प्रत्येक दिवशी मी माझ्या हृदयराज्यांत कल्पनेनं तेंच वैकुण्ठ निर्माण करितें आणि माझ्या जीवितेश्वराच्या हातीं शंख, चक्र, गदा, पद्म देऊन त्यांनाच त्या वैकुण्ठांत वैकुण्ठेश्वर करून त्यांचं सदैव ध्यान करितें; आणि एकदां त्या मूर्तीचं ध्यान करूं लागलें, कीं, माझी तहानभूक सर्व लयास जाते !”

सुशीला चकित होऊन झणाली “ काय ? काय झणतेस ताई ? यानं तुझी तहानभूकदिखील नाहीशी होते ? ”

“ अग वेडे ! हृदय एकदां प्रसन्न झालं, झणजे मग भूक कसली नि तहान कसली ? ”

“ ताई ! तूं कांहीं झण, पण माझा तर असा समज झाला आहे, कीं, तूं कुणी तरी शपभ्रष्ट देवताच आहेस ! धन्य तूं आणि धन्य तुझी पतिभक्ति ! नाही तर आक्षी चांगल्या संसारांत आहों, पण काय उपयोग ? पतीचं ध्यान किंवा चिंतन करून आमचं हृदय प्रसन्न होण्याचं दूरच राहिलं—उलट व्याकुळ मात्र होऊन जातं आणि आक्षांला रडूच कोसळतं ! आमची कसली ही पतिभक्ति ! तरी दिखील ताई, तुला कांहीं पतीची मेट होण्याची मुळींच आशा नाही, आणि आक्षांला देवाच्या दयेनं तेवढी आशा तरी आहे.”

हें ऐकतांच लक्ष्मीबाई मोठ्या आवेशानें झणाल्या. “ काय ? काय झणतेस सुशीलें ! मला तिकडची मेट होण्याची आशा नाही ? ज्या आशेच्या आधारावर मी आजवर प्राण धरून राहिलें आहे, तो आधारच तूं नाहीसा करू पहातेस काय ? सुशीले, आमचीहि पुनः मेट होईल; मात्र ती या जगांत नाही, तर त्या वैकुण्ठांत. अग खुळे, तुमच्या या इथल्या मेटींत विघ्न येण्याचा, पुनःपुनः ताटातूट होण्याचा संभव आहे; परंतु तिथं आमचा जो संयोग होईल तो चिरकाळचाच, समजलीस ? ”

शापम्रष्ट देवता..

सुशीला तटस्थ होऊन लक्ष्मीबाईंच्या मुखाकडे पहात राहिली. या वेळी लक्ष्मीबाईंच्या वदनमंडलावर कांहीं अप्रतिम तेज विराजमान झाले होते. त्या तेजापुढे तेथे जळत असलेल्या दिव्याचा प्रकाश देखील फिका दिसू लागला. सुशीलेने घाबरून लक्ष्मीबाईंच्या पायांवर मस्तक ठेविले आणि सद्गदित होऊन झणाली “ताई, मी अगदीच मूढ आहे, माझ्या बोलण्याचा तुला राग का आला ? मला क्षमा कर !”

लक्ष्मीबाईंनी सुशीलेला जवळ घेऊन पोटाशी धरिले आणि मोठ्या प्रेमाने तिचे चुंबन घेऊन त्या झणाल्या “सुशीले, अग, तू आज अशी अगदीच वेडी कशी झालीस बाई ? मी किनई, कुणी देवता नाही नि तुझ्यावर मुळी रागावले नाही, पूस पाहू डोळे.”

इतक्यांत एक मोलकरीण धांवतधांवत तेथे आली आणि आमच्या सुशीलेला उद्देशून झणाली “अवो ताईसाब ! बसलांय काय ? तुमच्या सासरची समदी मंडली ह्योरच्या दारीं आलीय चला. त्या बगा तुमच्या सासूबाय नि जावबाय हकडच येत्यात—”

मोलकरणीचे हे शब्द कानी पडतांच सुशीलेचे म्लान वदन एकदम प्रफुल्लित झाले. ती चटकन् उठून धांवतच पुढील दारीं जाऊ लागली. इतक्यांत राधाबाई आणि पार्वतीबाई माजघरांत आल्या. आमच्या धाकट्या सूनबाईंनी आदरपूर्वक उभयतांनां हि नमस्कार केला. त्यांचे डोळे आनंदाश्रूंनी भरून आले. लक्ष्मीबाईहि राधाबाईंना मोठ्या आदराने नमस्कार करून त्यांचे कुशलवृत्त विचारू लागल्या. राधाबाई आपल्या धाकट्या सुनेला ममतेने पोटाशी धरून झणाल्या “मुली, शेवटीं देवानं खरं काय तें बाहेर आणलंच बरं ! त्या काळतोड्या चांडाळणीचंच तें काम, अशी आह्मां सर्वांची अगदी खात्री होऊन गेली.”

झातारीनं नंतर गंगाबाईसंबंधी साद्यंत हकीगत निवेदन केली. आमच्या धाकट्या सूनबाई सासूजवळून दूर होतांच पार्वतीबाईंनी यांचा हात धरिला आणि झणाल्या “लक्ष्मंबाई, मी तुमचे अनंत

धाकट्या सूनवाई.

अपराध केले आहेत; नाहीनाहीं तें तुझाला टाकून बोललें आहे; परंतु तें सगळें पोटांत घालून तुझी आतां त्याबद्दल कांहींएक मनांत आणूं नका बरं ! जरी तुझी वयानं लहान आहां तरीहि आझी सर्व तुमची क्षमा मागण्याकरितां आज मुद्दाम इथवर आलों आहों. इतके दिवस तुझाला आझीं बरोबर ओळखलें नव्हतं; परंतु आतां तुमची खरी योग्यता आझाला पूर्णपणें कळून आली. झालं गेलं आपण सारं विसरून जाऊंया.”

पार्वतीबाईंच्या डोळ्यांतून टपटप अश्रु गळूं लागले. जाऊबाईंच्या उद्गारांनीं धाकट्या सूनवाईचें मुखकमल प्रफुल्ल झालें. त्यांच्याहि डोळ्यांत आनंदाश्रु चमकूं लागले. प्रभातसमयीं प्रफुल्ल होणाऱ्या कमलपुष्पावर पडलेल्या दवाच्या मौक्तिकाकार बिंदूंनीं कमल जसें अधिकच सुशोभित दिसतें, तद्वत्च धाकट्या सूनवाईच्या प्रफुल्ल मुखकमलाला या वेळचे ते आनंदाश्रु अधिकच शोभा देऊं लागले. काळ्याकुट्ट प्रचंड ढगांनीं क्षणैक झांकून गेलेला पौर्णिमेचा चंद्रमा, ते ढग वितळून जातांच जसा पुनः आपल्या पूर्ण तेजानें नभोमंडळांत दैदीप्यमान होतो, तद्वत्च हा निष्कारण आलेला आळ दूर होतांच आमच्या धाकट्या सूनवाईचा मुखचंद्र आपल्या अपूर्व तेजानें विलगूं लागला.

त्या प्रफुल्ल मनानें झणाऱ्या “ जाऊगाई, त्या गोष्टी माझ्या मनांत दिखील राहिल्या नाहीत; त्यापासून मला मुळींच कधीं वाईट वाटलें नाही. परंतु तुझी जर मला आपल्या धाकट्या बहिणीप्रमाणं मानून मजवर खरोखरच संतुष्ट झालां असाल; तर एकदां माझ्या जगूला नि दामूला तुझी आपल्या हातांनीं माझ्या मांडीवर बसवा; झणजे मग माझे सगळे कष्ट दूर होतील.”

इतक्यांत मनोरमा एका हातांत जगूला आणि एका हातांत दामूला धरून हंसतहंसत तेथें आली. आमच्या धाकट्या सूनवाईची इच्छा पूर्ण करण्याला पार्वतीबाई मोठ्या आनंदानें तयार झाल्या; इतकेंच नव्हे, तर त्यांनां त्याबद्दल मोठें कौतुकहि वाटलें, परंतु जाऊबाईंच्या हातून हें काम पार पडेपर्यंत देखील धाकट्या सूनवाईनां धीर धरवता.

शापभ्रष्ट देवता.

नाहीं. मुलें दृष्टीस पडतांच त्यांनीं स्वतःच धांवत जाऊन त्यांनां उचलून कडेवर घेतलें आणि मोठ्या प्रेमानें त्यांच्या निदोष मुखांचें त्या पुनः पुनः एकसारखें चुंबन घेऊं लागल्या. लबाड दामू तर कांहीं केल्या आपल्या काकूच्या कडेवरून खालीच उतरेना.

मनोरमेनें आमच्या धाकट्या सूनबाईच्या त्यांला घट्ट मिठीच मारली. तिच्या आनंद तर आज त्रिभुवनांत मावेनासा झाला होता. धाकट्या सूनबाईंनीं मोठ्या ममतेनें तिला वर उचलून पोटाशीं धरिलें आणि त्या हळूच तिच्या कानांत विनोदानें झणाऱ्या “कसं काय, आतां तरी माझ्या झणण्याचा प्रत्यय आला कीं नाहीं ? आले कीं नाहीं यजमान आपण होऊनच तुला हुडकीत ? ”

मनोरमा सलज्ज मधुरस्मित करीत झणाली “माझ्या ताईचं झणणं का कधीं खोटं व्हायचं आहे ? ”

अहाहा ! असें मधुर हास्य मनोरमेच्या मुखावर यापूर्वीं कधींहि दिसलें नव्हतें ! तिचें तें मनोहर मधुरस्मित पाहून आमच्या धाकट्या सूनबाईंचा आनंद द्विगुणित झाला. हंसतहंसत त्या झणाल्या “यमुताई, आतां मात्र तुझ्या या सर्वस्वधनाला नीट जप बरं ! अग, यत्न केला तर रानांतलीं पांखरंदिखील वश होतील, मग पुरुषांची गोष्ट कशाला हवी ? ”

मनोरमा पुनः लाजली. खालीं मान घालून ती हळूच झणाली. “ताई, पण तें कसं जपायचें हें तूच मला शिकवलें पाहिजे.”

धाकट्या सूनबाई मोठ्या प्रेमानें आपला हात मनोरमेच्या हनुवटी-खालीं घालून तिचें तोंड वर उचलून झणाल्या “का, अजून तुला शिकवायला हवंच वाटतं ? वेडी कुठली ! ”

या ममतेच्या भाषणानें मनोरमेला झालेला महानंद वर्णन करून सांगणें अशक्य आहे. आमच्या प्रिय वाचकभगिनींनीं त्याची आपल्या सुभाशीं कल्पनाच केली पाहिजे. मनोरमेनें कांहींएक न बोलतां लाजून पुनः आपलें मुख खालीं केलें; परंतु आमच्या धाकट्या सूनबाईंनीं लज्जेनें खालीं गेलेलें तें मुखकमल वर उचलून त्याचें प्रेमभरानें चुंबन घेतलें !

धाकट्या सूनबाई.

प्रकरण शेवटलें.

उपसंहार.

नानासाहेब देशमुखांचा आनंद आज काय वर्णावा ! सुशीले सारख्या एकुलत्या एक सद्गुणी कन्येवर आलेला भयंकर आळ, आज त्या परमकृपाळू जगन्नियंत्याच्या कृपेने टळला. सासरच्या एकंदर मंडळीला ती पूर्वीपेक्षांहि अधिक प्रिय होऊन राहिली. नाइलाजास्तव सासरच्या घराचा जन्माचा निरोप घेऊन आलेल्या मुलीला, आज तिचा एकटा पतीच नव्हे, तर सासरची संपूर्ण मंडळी मोठ्या सन्मानाने पुनः नेण्याकरितां आली, हे पाहून नानासाहेबांना आनंदाचे भरते आले. सत्याचा वाली परमेश्वर आहे, याची त्यांना आज प्रत्यक्ष साक्ष पटून भक्तिरसाने त्यांचे पवित्र अंतःकरण उचंबळू लागले. त्यांनी मोठ्या आदराने एकंदर मंडळीचे स्वागत केले.

वाटेच्या श्रमामुळे थकलेली मंडळी भोजनोत्तर लवकरच निजाव-यास गेली. नानासाहेबांना मात्र शोप मुळीच आली नाही. आनंदा-तिशयाने त्यांचे हृदय आज अगदी परिपूर्ण भरून गेले होते. ज्या मंगलमय प्रभूने आज हा सुदिन दाखविला, त्याच्या चरणीं लीन-होऊन त्याची स्तुति करण्यांत आणि त्याचे धन्यवाद गाण्यांत त्यांची ती रात्र केव्हांच निघून गेली. जांवईमंडळीला आज मोठ्या थाटाने मेजवानी करावयाची, असा त्यांचा बेत ठरला असल्यामुळे प्रभात होतांच नियम नियमाप्रमाणे प्रातर्विधि यथासांग उरकून गांवांतील आत्तस्वकीयांना व स्नेही मंडळीला भोजनाचे आमंत्रण देण्याकरितां नानासाहेब स्वतः मोठ्या उल्हासाने बाहेर जाण्यास निघाले. घरांत बाय-कांची स्वयंपाकाची एकच गडबड उडून गेली.

माधवरावांनी ही संधि साधून आपल्या भावजयीची गांठ घेतली आणि त्यांना आजवरची सविस्तर हकीगत निवेदन करून अगदी नम्रतेने ते झणाले “बहिनी, मी तुझाला नेण्याकरितां आलों आहे. माझ्या संसाराचा भार सर्वस्वी आतां तुझीच घेतला पाहिजे.”

